

3407

Leżyty

HISTORYCZNE

„Nowych dróg”

1

1950

782

**ZESZYTY
HISTORYCZNE
»NOWYCH DRÓG«**

(P R Z E K Ł A D Y)

I

WARSZAWA

1 9 5 0

Józef Stalin

Przyczynek do zagadnienia strategii i taktyki komunistów rosyjskich*

1. Zwroty historyczne. Plany strategiczne.

Strategia partii nie jest czymś stałym, danym raz na zawsze. Zmienia się ona w zależności od zwrotów historycznych, od przemian historycznych. Zmiany te wyrażają się w tym, że dla każdego odrębnego zwrotu historycznego opracowuje się odrębny odpowiadający mu plan strategiczny, obowiązujący w ciągu całego okresu od jednego zwrotu historycznego do drugiego. Plan strategiczny zawiera określenie kierunku głównego natarcia sił rewolucyjnych oraz schemat odpowiedniego rozmieszczenia milionowych mas na froncie socjalnym. Naturalnie, że plan strategiczny, który nadaje się dla jednego okresu historycznego, posiadającego swoje cechy specyficzne, nie może się nadawać dla innego okresu historycznego, posiadającego zupełnie inne cechy specyficzne. Każdemu zwrotowi historycz-

*) Z pracy towarzysza Stalina „Przyczynek do zagadnienia strategii i taktyki komunistów rosyjskich“ zamieszczamy drugą część pt. *Plan Strategiczny* (Red.)

nemu odpowiada niezbędny mu i przystosowany do jego zadań plan strategiczny.

To samo można powiedzieć w odniesieniu do spraw wojny. Plan strategiczny opracowany dla prowadzenia wojny z Kołczakiem nie mógł się nadawać do prowadzenia wojny z Denikinem, która wymagała nowego planu strategicznego, z kolei nie nadającego się, powiedzmy, do prowadzenia wojny z Polakami w 1920 r., bowiem zarówno kierunki głównego natarcia jak i schematy rozmieszczenia podstawowych sił bojowych nie mogły nie różnić się we wszystkich tych trzech wypadkach.

Nowa historia Rosji zna trzy zasadnicze zwroty historyczne, które zrodziły trzy rozmaite plany strategiczne w historii naszej partii. Uważamy za konieczne pokrótce je nakreślić dla zilustrowania, jak w ogóle zmieniają się plany strategiczne partii w zależności od nowych przemian historycznych.

2. Pierwszy zwrot historyczny i kurs na rewolucję burżuazyjno-demokratyczną w Rosji.

Zwrot ten rozpoczął się w początkach lat tysiąc dziewięćsetnych w okresie wojny rosyjsko-japońskiej, gdy klęska armii carskich i potężne strajki polityczne robotników rosyjskich rozkołysały wszystkie klasy i wypchnęły je na arenę walki politycznej. Zakończył się ten zwrot w dniach rewolucji lutowej 1917 r.

W owym okresie w naszej partii walczyły ze sobą dwa plany strategiczne: plan mieńszewików (Plechanow — Martow 1905 r.) i plan bolszewików (tow. Lenin 1905 r.).

Strategia mieńszewicka planowała przeprowadzenie głównego natarcia na carat po linii koalicji liberalnej burżuazji i proletariatu. Wychodząc z założenia, że rewolucję uważano wówczas za rewolucję burżuazyjną, ów plan pozostawiał liberalnej burżuazji rolę hegemon (wodza) ruchu, natomiast skazywał proletariat na rolę „skrajnej lewicowej opozycji“, na rolę „naganiacza“ burżuazji, przy czym chłopstwo, jako jedna z podstawowych sił rewolucji, było wyłączone lub prawie wyłączone z pola widzenia. Nie trudno zrozumieć, że skoro ów plan wyłączał z gry wielomilionowe chłopstwo w takim kraju jak Rosja, to był beznadziejnie utopijny, a ponieważ oddawał losy rewolucji w ręce liberalnej burżuazji (hegemonia burżuazji), był więc reakcyjny, bowiem liberalna burżuazja nie była zainteresowana

w całkowitym zwycięstwie rewolucji i zawsze była gotowa zakończyć sprawę układem z caratem.

Bolszewicka strategia (patrz „Dwie taktyki“ tow. **Lenina**) planowała przeprowadzenie głównego natarcia rewolucji na carat po linii koalicji proletariatu i chłopstwa przy zneutralizowaniu liberalnej burżuazji. Wychodząc z założenia, że liberalna burżuazja nie jest zainteresowana w całkowitym zwycięstwie burżuazyjno-demokratycznej rewolucji, że nad zwycięstwo rewolucji przekłada układ z caratem kosztem robotników i chłopów, ów plan pozostawiał proletariatowi, jako jedynej rewolucyjnej do końca klasie w Rosji, rolę hegemonu ruchu rewolucyjnego. Ów plan zasługuje na uwagę nie tylko dlatego, że prawidłowo uwzględniał siły napędowe rewolucji, lecz i dlatego, że zawierał w zarodku ideę dyktatury proletariatu (hegemonia proletariatu), że genialnie przewidział następną, wyższą fazę rewolucji w Rosji i ułatwił przejście do niej.

Dalszy rozwój rewolucji aż do lutego 1917 r. całkowicie potwierdził słuszność tego planu strategicznego.

3. Drugi zwrot historyczny i kurs na dyktaturę proletariatu w Rosji.

Drugi zwrot rozpoczął się od rewolucji lutowej 1917 r. po obaleniu caratu, kiedy wojna imperialistyczna obnażyła śmiertelne rany kapitalizmu na całym świecie; kiedy liberalna burżuazja niezdolna do ujęcia w ręce faktycznego rządu krajem, zmuszona była ograniczyć się do zachowania dla siebie władzy formalnej (Rząd Tymczasowy); kiedy Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, które ujęły w ręce faktyczną władzę, nie posiadały ani doświadczenia, ani woli do zrobienia z niej koniecznego użytku; kiedy żołnierze na froncie, robotnicy i chłopci na tyłach byli znękani ciężarami wojny i chaosem gospodarczym; kiedy reżim „dwuwładzy“ i „komisji łączności*)” rozdzierany przez wewnętrzne sprzeczności i niezdolny ani do wojny, ani do pokoju, nie tylko nie znajdował „wyjścia ze ślepego zaułka“, lecz jeszcze bardziej wikłał sytuację. Zakończył się ten okres Rewolucją Październikową w 1917 r.

Dwa plany strategiczne walczyły ze sobą w owym okresie w Radach: plan mieńszewicko-eserowski i plan bolszewicki.

Strategia mieńszewicko-eserowska płacząca się początkowo między Radami a Rządem Tymczasowym, między rewolucją a kontrrewo-

*) W oryginale: „kontaktnej komisji“

lucją, ukształtowała się ostatecznie wraz z otwarciem Narady Demokratycznej (wrzesień 1917 r.). Była ona konstruowana według linii stopniowego, lecz bezwzględnego odsunięcia Rad od władzy i skupienia całej władzy w kraju w rękach „Przedparlamentu“, pierwowzoru przyszłego parlamentu burżuazyjnego. Kwestię pokoju i wojny, kwestię rolną i robotniczą, zarówno jak i kwestię narodową odkładano do zwołania Konstytuanty, które z kolei odkładano na czas nieokreślony. „Cała władza w ręce Konstytuanty“ — tak formułowali swój plan strategiczny eserowcy i mieńszewicy. Był to plan przygotowania burżuazyjnej dyktatury, co prawda przybliżanej i przyczesananej, „zupełnie demokratycznej“, jednakże burżuazyjnej dyktatury.

Strategia bolszewicka (patrz „Tezy“ tow. **Lenina**, opublikowane w kwietniu 1917 r.) planowała główne natarcie po linii likwidacji władzy burżuazyjnej przez zjednoczone siły proletariatu i biedoty chłopskiej, po linii zorganizowania dyktatury proletariatu w postaci Republiki Rad. Zerwanie z imperializmem i wycofanie się z wojny; wyzwolenie uciskanych narodowości byłego imperium rosyjskiego; wywłaszczenie obszarników i kapitalistów; przygotowanie warunków do zorganizowania gospodarki socjalistycznej, — takie oto były elementy strategicznego planu bolszewików w owym okresie. „Cała władza w ręce Rad“ — tak bolszewicy formułowali wówczas swój plan strategiczny. Waga jego polega nie tylko na tym, że uwzględniał on prawidłowo siły napędowe nowej proletariackiej rewolucji w Rosji, lecz i na tym, że ułatwiał i przyspieszał rozkołysanie ruchu rewolucyjnego na Zachodzie.

Dalszy rozwój wypadków aż do przewrotu Październikowego całkowicie potwierdził słuszność tego planu strategicznego.

4. Trzeci zwrot historyczny i kurs na rewolucję proletariacką w Europie.

Trzeci zwrot rozpoczął się od przewrotu Październikowego, kiedy śmiertelne starcie dwóch grup imperialistycznych Zachodu osiągnęło swój punkt kulminacyjny; kiedy kryzys rewolucyjny na Zachodzie jawnie narastał; kiedy zbankrutowana i uwikłana w sprzecznościach władza burżuazyjna w Rosji runęła pod uderzeniem rewolucji proletariackiej; kiedy zwycięska rewolucja proletariacka, która

zerwała z imperializmem i wycofała się z wojny, zyskała sobie śmiertelnych wrogów w postaci imperialistycznych koalicji Zachodu; kiedy akty nowego rządu radzieckiego o pokoju, o konfiskacie ziem obszarniczych, wywłaszczeniu kapitalistów i wyzwoleniu uciskanych narodowości zjednały mu zaufanie milionów ludzi pracy na całym świecie. Był to zwrot w skali międzynarodowej, bowiem po raz pierwszy został przerwany międzynarodowy front kapitału, po raz pierwszy zostało postawione na praktycznej płaszczyźnie zagadnienie obalenia kapitalizmu. Tym samym Rewolucja Październikowa z siły narodowej, rosyjskiej została przekształcona w siłę międzynarodową, a robotnicy rosyjscy z zacofanego oddziału międzynarodowego proletariatu — w jego awangardę, budzącą swoją ofiarną walką robotników Zachodu i uciskane kraje Wschodu. Zwrot ten nie osiągnął jeszcze swego ostatecznego rozwoju, bowiem nie rozwinął się jeszcze w skali międzynarodowej, jednak jego treść i ogólny kierunek są już dostatecznie jasno określone.

Dwa plany strategiczne walczyły ze sobą wówczas w politycznych kołach Rosji: plan kontrrewolucjonistów, którzy wciągnęli do swoich organizacji aktywną część mieńszewików i eserowców, i plan bolszewików.

Kontrrewolucjoniści oraz aktywni esero-mieńszewicy budowali plan po linii skupienia w jednym obozie wszystkich niezadowolonych elementów: starych oficerów na tyłach i na froncie, burżuazyjno-nacjonalistyczne rządy na kresach, wywłaszczonych przez rewolucję kapitalistów i obszarników, agentów Ententy przygotowujących interwencję itp. Nastawiali się na obalenie Rządu Radzieckiego drogą powstań lub obcej interwencji oraz na restaurację stosunków kapitalistycznych w Rosji.

Bolszewicy przeciwnie, budowali plan po linii wewnętrznego umocnienia dyktatury proletariatu w Rosji i rozszerzenia sfery działania rewolucji proletariackiej na wszystkie kraje świata drogą zjednoczenia wysiłków proletariuszy Rosji z wysiłkami proletariuszy Europy i uciskanych krajów Wschodu przeciwko światowemu imperializmowi. Szczególnie godne uwagi jest ściśle i zwięzłe sformułowanie tego planu dane przez tow. Lenina w jego broszurze: „Rewolucja proletariacka a renegat Kautsky“: „...**zrealizować maksimum tego co można urzeczywistnić w jednym (swoim — J. St.) kraju dla rozwoju, poparcia, rozbudzenia rewolucji we wszystkich krajach**“. Wartość

tego planu strategicznego polega nie tylko na tym, że uwzględniał on prawidłowo siły napędowe rewolucji światowej, lecz i na tym, że przewidział i ułatwiał zapoczątkowany później proces przekształcenia Rosji Radzieckiej w ośrodek uwagi ruchu rewolucyjnego całego świata, w sztandar wyzwolenia robotników Zachodu i kolonii Wschodu.

Dalszy rozwój rewolucji na całym świecie, zarówno jak pięć lat istnienia Władzy Radzieckiej w Rosji, całkowicie potwierdziły słuszność tego planu strategicznego. Fakty w rodzaju tego, że kontrrewolucjoniści oraz esero-mieńszewicy, którzy kilkakrotnie próbowali obalić Władzę Radziecką, tkwią teraz na emigracji, a Władza Radziecka i Międzynarodowa organizacja proletariacka przekształcają się w główne narzędzie polityki światowego proletariatu, — te fakty z całą oczywistością przemawiają na rzecz strategicznego planu bolszewików.

„Prawda“ Nr 56
14 marca 1923 r.
Podpis: J. Stalin

Dzieła, t. V, str. 173-180

Uwagi J. Stalina, S. Kirowa, A. Żdanowa o konspektach podręczników historii

„Uwagi“ J. Stalina, S. Kirowa i A. Żdanowa o konspektach podręczników historii ZSRR i historii nowożytnej zostały napisane w 1934 r. w związku z uchwałą Rady Komisarzy Ludowych ZSRR i KC WKP(b) z dnia 16.V.1934 r. o nauczaniu historii w szkołach ZSRR oraz podjętych wskutek tej uchwały prac nad napisaniem na czerwiec 1935 r. pięciu nowych podręczników historii — starożytnej, średniowiecznej, nowożytnej, ZSRR i nowożytnej krajów zawistych i kolonialnych.

„Uwagi“ zostały podane drukiem w 25 (6632) numerze „Prawdy“ z dnia 27 stycznia 1936 r. w związku z dalszym etapem walki o marksistowskie podręczniki historii dla szkół ZSRR. „Uwagi“ stanowią przełom w szkolnym nauczaniu historii, stały się jednym z czołowych dokumentów kierowniczych radzieckiej i całej marksistowskiej nauki historycznej. Polski przekład „Uwag“ został oparty na ich tekście podanym w książce: „Dyrektywy WKP(b) i uchwały rządu radzieckiego w dziedzinie oświaty ludowej, 1917 — 1947“, dodatek do czasopisma „Pedagogika Radziecka“ za 1947 r., wyd. Akad. Nauk Pedag. RSFR, Moskwa — Leningrad, 1947, str. 184 — 188.
(Red)

Uwagi J. Stalina, S. Kirowa, A. Żdanowa o konspecie podręcznika „Historia ZSRR“

Grupa Wanaga nie wykonała zadania i nawet nie zrozumiała samego zadania. Ułożyła ona konspekt historii Rosji, a nie historii ZSRR, tj. konspekt historii Rusi, lecz bez historii ludów, które weszły w skład ZSRR (nie uwzględniono danych dotyczących historii

Ukrainy, Białorusi, Finlandii i innych ludów nadbałtyckich, ludów północno - kaukaskich i kaukaskich, ludów środkowo - azjatyckich i ludów Dalekiego Wschodu, a także ludów nadwołżańskich i północnych — Tatarów, Baszkirów, Mordwinów, Czuwaszów itd).

W konspekcie nie została podkreślona zaborczo - kolonizatorska rola caratu rosyjskiego na spółkę z burżuazją rosyjską i obszarnikami („carat — więzienie narodów“).

W konspekcie nie została podkreślona kontrrewolucyjna rola caratu rosyjskiego w polityce zagranicznej od czasów Katarzyny II do pięćdziesiątych lat XIX stulecia i dalej („carat jako międzynarodowy żandarm“).

W konspekcie wrzucono do jednego worka*) feudalizm z okresem przedfeudalnym, kiedy chłopom nie nałożono jeszcze jarzma poddaństwa i pańszczyzny; carsko-absolutystyczny ustrój państwa z ustrojem feudalnym, kiedy Rosja była rozdrobniona na mnóstwo na wpół samodzielnych państw.

W konspekcie wrzucono do jednego worka pojęcie reakcji i kontrrewolucji, rewolucji „w ogóle“, rewolucję burżuazyjną i rewolucję burżuazyjno - demokratyczną.

W konspekcie nie zostały podane warunki i źródła ruchu narodo-wo - wyzwolenczego ujarzmionych przez carat ludów Rosji i w ten sposób Rewolucja Październikowa, jako rewolucja, która wyzwoliła te ludy od ucisku narodowego, pozostanie nieuzasadniona podobnie jak nieuzasadnione pozostaje utworzenie Związku SRR.

Konspekt obfituje we wszelkiego rodzaju oklepane, szablonowe określenia w rodzaju „policyjny terror Mikołaja I“, „Razinowszczyzna“, „Pugaczowszczyzna“, „nastanie obszarniczej kontrrewolucji w siedemdziesiątych latach XIX stulecia“, „pierwsze kroki przemwrotu przemysłowego“, „pierwsze kroki caratu i burżuazji w walce z rewolucją 1905 — 1907 r.“ i tak dalej. Autorzy konspektu ślepo kopiują oklepane i całkowicie nie naukowe określenia wszelkiego rodzaju historyków burżuazyjnych, zapominając o tym, że są oni zobowiązani przekazywać naszej młodzieży marksistowskie, nauko-wo uzasadnione określenia.

Konspekt nie odzwierciedla roli i wpływu zachodnio - europejskich ruchów burżuazyjno - rewolucyjnych i socjalistycznych na

*) W oryginale: „swalieno w odnu kucz“.

kształtowanie się burżuazyjnego ruchu rewolucyjnego i ruchu proletariacko - socjalistycznego w Rosji. Autorzy konspektu widocznie zapomnieli, że rewolucjoniści rosyjscy uważali się za uczniów i kontynuatorów znanych koryfeuszy burżuazyjno-rewolucyjnej i marksistowskiej myśli na Zachodzie.

W konspekcie nie zostały uwzględnione źródła pierwszej wojny imperialistycznej i rola caratu w tej wojnie, jako rezerwy dla zachodnio - europejskich mocarstw imperialistycznych, tak samo, jak nie uwzględniono zależności zarówno caratu rosyjskiego, jak i kapitalizmu rosyjskiego od kapitału zachodnio - europejskiego, na skutek czego znaczenie Rewolucji Październikowej, jako wyzwolicielki Rosji z położenia półkolonialnego, pozostaje nieuzasadnione

W konspekcie nie uwzględniono istnienia przed wojną ogólnoeuropejskiego kryzysu politycznego, który wyraził się m.in. w upadku demokracji burżuazyjnej i parlamentaryzmu, na skutek czego znaczenie Rad z punktu widzenia historii światowej, jako nosicielki demokracji proletariackiej i jako organów wyzwolenia robotników i chłopów od kapitalizmu, pozostaje nieuzasadnione.

W konspekcie nie została uwzględniona walka kierunków w rządzącej Komunistycznej Partii ZSRR i walka z trockizmem, jako z przejawem drobnomieszczańskiej kontrrewolucji.

I tak dalej i tym podobne.

W ogóle trzeba powiedzieć, że konspekt został ułożony w najwyższym stopniu niechlujnie i pozostaje w niezupełnej zgodzie z zasadami*) marksizmu.

Nie mówimy już o nieścisłości stylu konspektu i o grze w „słówka“, w rodzaju, że Iże - Dymitr nazwany jest Dymitrem „przezwanym“, lub w rodzaju „triumfu starych feudałów w XVII wieku“ (niewiadomo jednak, gdzie się podziiali i jak się zachowywali „nowi“ feudałowie, jeśli oni w ogóle w tym okresie istnieli) itd.

Uważamy za konieczną gruntowną przeróbkę konspektu w duchu wyłożonych wyżej założeń, przy czym winno się uwzględnić, że chodzi o stworzenie podręcznika, gdzie musi być odważone każde słowo i każde określenie, nie zaś — o artykuły nieodpowiedzialne,

*) W oryginale: „i nie sowsiem gramotno z toczki zrenija marksizma“.

w których można gadać o wszystkim i jak się komu podoba, wyrzekając się poczucia odpowiedzialności.

Potrzebny nam jest taki podręcznik historii ZSRR, w którym historia Wielkiej Rosji nie byłaby oderwana od historii innych ludów ZSRR — to po pierwsze, — i w którym historia ludów ZSRR nie byłaby oderwana od historii ogólnoeuropejskiej i w ogóle od historii światowej — to po wtóre.

J. Stalin
S. Kirow
A. Żdanow

„Prawda“ z dn. 27 stycznia 1936 r., Nr 25 (6632).

Uwagi J. Stalina, S. Kirowa, A. Żdanowa o konspekcie podręcznika „Historia Nowożytna”

Wskutek tego, że historia nowożytna, najbogatsza w treść, przesycona wydarzeniami, a także ze względu na to, że rzeczą najgłówniejszą w nowożytnej historii krajów burżuazyjnych, jeśli mieć na uwadze okres do Rewolucji Październikowej w Rosji, jest zwycięstwo rewolucji francuskiej i ugruntowanie się kapitalizmu w Europie i w Ameryce — uważamy, że byłoby lepiej, jeśliby podręcznik historii nowożytnej rozpoczynał się od rozdziału o rewolucji francuskiej. Dla powiązania z poprzednimi wydarzeniami można byłoby poprzedzić go niewielkim wprowadzeniem z krótkim wykładem podstawowych wydarzeń rewolucji niderlandzkiej, przenosząc szczegółowy wykład wydarzeń rewolucji niderlandzkiej i angielskiej na koniec podręcznika historii średniowiecznej.

A zatem proponujemy usunąć z konspektu pierwszą część (6 paragrafów) tj. cały pierwszy rozdział, zastępując go krótkim wprowadzeniem.

Za główny brak konspektu uważamy tę okoliczność, że nie dość ostro podkreśla on całą głębokość różnicy i przeciwstawności pomiędzy rewolucją francuską (rewolucją burżuazyjną) a Rewolucją Październikową w Rosji (rewolucją socjalistyczną) Zasadniczą osią pod-

ręcznika historii nowożytnej winna być właśnie ta idea przeciwstawności rewolucji burżuazyjnej i rewolucji socjalistycznej. Wykazać, że francuska (i każda inna) rewolucja burżuazyjna, wyzwalała lud z kajdan feudalizmu i absolutyzmu, nałożyła na niego nowe kajdany, kajdany kapitalizmu i burżuazyjnej demokracji, podczas gdy rewolucja socjalistyczna w Rosji zerwała wszystkie i wszelkie kajdany i wyzwoliła naród z wszystkich form wyzysku — oto co winno stanowić czerwoną nić podręcznika historii nowożytnej.

Nie wolno dlatego dopuszczać, by nazywano rewolucję francuską po prostu „wielką“ — trzeba ją nazywać i traktować jako rewolucję burżuazyjną.

Tak samo nie wolno nazywać naszej rewolucji socjalistycznej w Rosji po prostu Rewolucją Październikową — trzeba ją nazywać i traktować jako rewolucję socjalistyczną, rewolucję radziecką.

Zgodnie z tym, trzeba przebudować konspekt podręcznika historii nowożytnej, dobierając odpowiednie terminy i określenia.

Podział historii nowożytnej w konspekcie na dwie części uważamy za mało uzasadniony i przypadkowy, dokonany według jakichś niezrozumiałych kryteriów. Uważalibyśmy za celowy podział historii nowożytnej na trzy części.

Część pierwsza — od francuskiej rewolucji burżuazyjnej do wojny francusko - pruskiej i Komuny Paryskiej (wyłącznie). Będzie to okres zwycięstwa i ugruntowania kapitalizmu w krajach przodujących.

Część druga — od wojny francusko - pruskiej i Komuny Paryskiej do zwycięstwa Rewolucji Październikowej w Rosji i zakończenia wojny imperialistycznej (włącznie). Będzie to okres rozpoczynającego się upadku kapitalizmu, pierwszego uderzenia w kapitalizm ze strony Komuny Paryskiej, przerastania starego „wolnego“ kapitalizmu w imperializm i obalenia kapitalizmu w ZSRR siłami Rewolucji Październikowej, która zapoczątkowała nową erę w historii ludzkości.

Część trzecia — od końca 1918 r. (rok zakończenia wojny) do końca 1934 r. Będzie to okres powojennego imperializmu w krajach kapitalistycznych, okres kryzysu gospodarczego i politycznego w tych krajach, okres faszystu i wzmocnienia walki o kolonie i sfery

wpływów z jednej strony, i z drugiej strony — okres wojny domowej i interwencji w ZSRR, okres pierwszej i początek drugiej pięciolatki w ZSRR, okres zwycięskiego budownictwa socjalizmu w naszym kraju, okres wykorzenienia ostatnich pozostałości kapitalizmu, okres zwycięstwa i spotęgowanego rozwoju przemysłu socjalistycznego w ZSRR, zwycięstwa socjalizmu na wsi, zwycięstwa kolchozów i sowchozów. Uważamy za duży błąd to, że autorzy konspektu urywają wykład historii na 1923 r. Błąd ten trzeba naprawić, doprowadzając historię do końca 1934 r. Stosownie do tego trzeba będzie dokonać przeróbki i przegrupowania materiału, rozdziałów i paragrafów.

Dobrze byłoby uwolnić konspekt od starych, oklepanych zwrotów w rodzaju „stary porządek“, „nowy porządek“ i in. Lepiej byłoby zastąpić je słowami „przedkapitalistyczny porządek“ lub jeszcze lepiej „absolutystyczno-feudalny porządek“. Zamiast „nowy porządek“ powiedzieć „porządek kapitalizmu i burżuazyjnej demokracji“. Przy takiej zmianie tzw. „nowy porządek“ tj. kapitalistyczny porządek będzie wyglądał już jako porządek stary w porównaniu z ustrojem radzieckim w ZSRR, stanowiącym wyższy typ organizacji społeczeństwa ludzkiego.

Dobrze byłoby także uwolnić konspekt od nadmiernej obfitości „epok“. „Epoka konsulatu“, „epoka Napoleona“, „epoka Dyrektoriatu“, czy nie za wiele epok?

Wydaje nam się niesłusznym, że kwestii kolonialnej poświęcono w konspekcie niewspółmiernie mało miejsca. Podczas gdy Georges Sand'om, Spengler'om, Kipling'om itd. udzielono dostatecznie dużo uwagi — kwestii kolonialnej i sytuacji, powiedzmy, w takim państwie jak Chiny, udzielono mało uwagi.

Byłoby także dobrze zamienić wyrażenie „Zjednoczenie Niemiec i Włoch“ wyrażeniem: „ponowne Zjednoczenie Niemiec i Włoch w samodzielne państwa“. Inaczej może powstać wrażenie, że chodzi nie o walkę o ponowne zjednoczenie takich poprzednio rozdrobnionych państw jak Niemcy i Włochy, lecz o zjednoczenie tych państw w jedno państwo.

Naogół konspekt historii nowożytnej ułożony jest, naszym zdaniem, bardziej sensownie niż konspekt historii ZSRR, lecz gmatwaniny jest i w tym konspekcie jeszcze dostatecznie dużo.

J. Stalin
S. Kirow
A. Żdanow

„Prawda“ z dnia 27 stycznia 1936 r. Nr 25 (6632).

B. Grekow

Stalin a nauka historii

Budowniczy nowego życia Józef Stalin wzbogacił rewolucyjną teorię marksizmu-leninizmu, tworząc prace naukowe, będące fundamentem teoretycznym dla całej współczesnej przodującej nauki. Nadając kierunek ruchowi postępowemu we wszystkich dziedzinach nauki i kultury, prace towarzysza Stalina, ich idee, są szczególnie ważne dla nauki historii.

W swoich pracach niejednokrotnie podkreśla towarzysz Stalin olbrzymie znaczenie historycznego podejścia do wszystkich zjawisk, uważając je za obowiązujące dla światopoglądu marksistowsko-leninowskiego.

Stalin pisał: „...istnieje jedna gałąź wiedzy, której poznanie winno być obowiązujące dla bolszewików wszystkich gałęzi nauki — jest nią marksistowsko-leninowska nauka o społeczeństwie, o prawach rozwoju społeczeństwa, o prawach rozwoju rewolucji proletariackiej, o prawach rozwoju budownictwa socjalistycznego, o zwycięstwie komunizmu... Leninowiec nie może być tylko specjalistą w zakresie umiłowanej przez siebie gałęzi nauki — musi być jednocześnie politykiem, społecznikiem, żywo interesującym się losem swego kraju, obznajomionym z prawami rozwoju społeczeństwa, umiejącym posługiwać się tymi prawami...”¹⁾

¹⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, „Książka“, 1947 r., str. 549.

O nauce, wykrywającej prawa rozwoju społeczeństwa, mówi towarzysz Stalin szczególnie dobitnie w pracy pt. „O materializmie dialektycznym i historycznym“.

„Łatwo zrozumieć — czytamy tam — jak ogromne znaczenie ma rozciągnięcie zasad materializmu filozoficznego na badanie życia społecznego, na badanie historii społeczeństwa...

Jeżeli związek między zjawiskami przyrody i ich wzajemne uwarunkowanie są prawami rządzącymi rozwojem przyrody, to wynika stąd, że związek między zjawiskami życia społecznego i ich wzajemne uwarunkowanie — również nie są rzeczą przypadku, lecz stanowią prawa rządzące rozwojem społeczeństwa.

A zatem życie społeczne, historia społeczeństwa przestaje być nagromadzeniem „przypadkowości“, historia społeczeństwa staje się bowiem prawidłowym rozwojem społeczeństwa, badanie zaś historii społeczeństwa staje się nauką.

...A zatem nauka o historii społeczeństwa pomimo skomplikowanego charakteru zjawisk życia społecznego, może się stać taką samą nauką ścisłą jak, powiedzmy biologia, nauką mogącą wykorzystać prawa rozwoju społeczeństwa dla zastosowania praktycznego“.²⁾

Ażeby ocenić całą głębię i doniosłość tych myśli dla nauki historii, trzeba pamiętać, że w krajach kapitalistycznych uczeni burżuazyjni starają się usilnie pogrzebać historię jako naukę. Puszczają w ruch najbardziej antynaukowe „teorie“, wskrzeszają reakcyjne poglądy Wildelbanda, Rickerta i innych, przeciwstawiających nauki nomotetyczne naukom idiograficznym, to znaczy naukę w prawdziwym tego słowa znaczeniu, naukę ścisłą, badającą prawa określonych zjawisk — nauce, zdolnej jedynie do opisywania poszczególnych zjawisk.

W rosyjskiej przedrewolucyjnej nauce historii również szerzyły się te reakcyjne koncepcje. Jako przykład może służyć taki np. historyk Rosji jak W. O. Kluczewskij. „Zainteresowanie naukowe historii tego czy innego narodu — czytamy u Kluczewskiego — określone jest ilością swoistych lokalnych skojarzeń i zawartych w nich właściwości tych czy innych elementów życia zbiorowego. Pod tym względem historia kraju, któraby stanowiła powtórzenie zjawisk i procesów, które występowały już przed tym w innych krajach, **gdyby tylko możliwy był w historii tego rodzaju wypadek** (podkreślenie moje — B. G.) miałyby dla obserwatora niewielkie znaczenie naukowe“.³⁾

Kluczewskij wyraźnie powątpiewa, czy możliwa jest powtarzalność zjawisk i procesów u rozmaitych narodów i nie chce dostrzec w tej powtarzalności niczego godnego zainteresowania, gdyby ona, wbrew jego przekonaniu, gdziekolwiek wystąpiła. Takim samym po-

2) Historia WKP(b). Krótki kurs — str. 129 — 130.

3) W. O. Kluczewskij, Kurs historii rosyjskiej, część I, 1937 r., str. 15.

głodom na historię hołdowali w zasadzie również A. S. Łappo-Danilewski i wielu innych rosyjskich uczonych burżuazyjnych.

Oznaczało to w gruncie rzeczy likwidację historii jako nauki. Taką samą rolę likwidatorów nauki historii odegrali już w okresie rewolucyjnym M. N. Pokrowskij i jego „szkółka“. Wypaczali marksizm w duchu subiektywno-idealistycznych, machistowskich poglądów, usiłowali na miejsce teorii marksistowskiej podsunąć vulgarny „materializm ekonomiczny“. Również i to wypaczenie prowadziło do likwidacji samej nauki historii.

Podobne teorie reakcyjne żyją po dziś dzień w krajach kapitalistycznych. Korzystają z czynnego poparcia i są usilnie szerzone przez ideologów burżuazyjnych.

Jest rzeczą zupełnie zrozumiałą dlaczego powstawały i wciąż jeszcze żyją te wrogie marksizmowi „teorie“. Widać w tym całkowitą prawidłowość. Gdy w połowie XIX wieku począł proletariat europejski występować jako samodzielna czynna siła polityczna, feudalowie rosyjscy i burżuazja rosyjska wysunęła teorię, że w Rosji „nie może być“ proletariatu, ponieważ istnieje w niej wspólnota gminna. Gdy wbrew tym przepowiedniom proletariat mimo wszystko powstał i w Rosji, gdy wyraźnie uwidoczniła się samodzielna walka klasowa proletariatu, poczęto wysuwać „teorię“ o „odwieczności“ własności prywatnej i niewzruszalności tej instytucji. Gdy poczęła się szerzyć nauka Marksa o prawach rządzących światowym procesem historycznym, o formacjach społeczno-ekonomicznych, następujących jedna po drugiej, z czego wynikał historycznie przejściowy charakter kapitalizmu i nieuchronność jego zastąpienia przez inny ustrój społeczny, wówczas wysunięto dla przeciwwagi tej teorii, „teorię“ odwieczności i niewzruszalności kapitalizmu. Kapitalizm, powiadało, jest wieczny: istniał w świecie starożytnym i w wiekach średnich, istnieje również i dzisiaj. Kapitalizm istniał zawsze i będzie istniał zawsze. Co prawda, nie można było nie dostrzec rysów na systemie kapitalistycznym. Na ten niezaprzeczony fakt odpowiadał Spengler uspokajającą dla obrońców społeczeństwa kapitalistycznego teorią, że krach kapitalizmu oznacza nie ruch naprzód, ku socjalizmowi, ale wstecz, ku średniowiecznemu ustrojowi feudalnemu.

Lenin w następujący sposób określił ową panikę w nauce burżuazyjnej: „Zwątpienie w możliwość naukowej analizy tego co istnieje, wyrzeczenie się nauki, dążność do wykpienia się od wszelkich uogólnień, do ukrycia się przed wszelkimi „prawami“ rozwoju historycznego, przesłonięcia lasu — drzewami — oto sens klasowy... modnego sceptycyzmu burżuazyjnego... martwej i niosącej martwość scholastyki...“¹⁾

Ze swymi pracami z dziedziny teorii procesu historycznego wystąpił Stalin w skomplikowanym okresie historii. Obronił on naukę

¹⁾ Lenin, Dzieła, tom XX, str. 179.

historii od prób jej zniweczenia, rozwinął w twórczy sposób marksizm-leninizm w nowych warunkach, w warunkach podziału świata na dwa obozy, w epoce zwycięstwa socjalizmu w ZSRR i narastającej fali rewolucji socjalistycznych w innych krajach.

Z krystaliczną jasnością i nieodpartą siłą przekonywania mówi Stalin o historii jako nauce. W swej pracy pt. „O materializmie dialektycznym i historycznym“ pisze towarzysz Stalin:

„Jeżeli nie ma na świecie zjawisk izolowanych, jeżeli wszystkie zjawiska są wzajemnie powiązane i warunkują się nawzajem, to jasne jest, że każdy ustrój społeczny i każdy ruch społeczny w historii należy oceniać nie z punktu widzenia „wiecznej sprawiedliwości“ lub też jakiegokolwiek innej z góry powziętej idei, jak to nieraz robią historycy, lecz z punktu widzenia warunków, które zrodziły ten ustrój i ten ruch społeczny i z którymi ten ustrój i ruch są związane“.⁵⁾

„Rzecz rozumiała — podkreśla w dalszym ciągu towarzysz Stalin — że bez takiego **historycznego** podejścia do zjawisk społecznych nie może istnieć i rozwijać się nauka historii, albowiem tylko takie podejście chroni naukę historyczną przed zamienieniem się w chaos przypadkowości i stek najbardziej niedorzecznych błędów“.⁶⁾

Podstawowe prawo rozwoju historycznego polega na nieustanności ruchu i rozwoju, na obumieraniu starego i narastaniu nowego, na walce nowego ze starym, na rewolucyjnym przejściu od starego do nowego. Z tego wynika zaprzeczenie „niewzruszonych“ ustrojów społecznych, „wiecznych zasad“ własności prywatnej i wyzysku, „wiecznych idei“ podlegania chłopów obszarnikom i robotników kapitalistom“.⁷⁾

Konkretyzując swoje teoretyczne stwierdzenia kreśli Stalin schematyczny obraz historii ludzkości od czasów najdawniejszych aż po dzień dzisiejszy.

„Historia zna pięć **zasadniczych** typów stosunków produkcji: typ wspólnoty pierwotnej, typ niewolniczy, feudalny, kapitalistyczny i socjalistyczny“.⁸⁾ Stalin podkreśla cechy szczególne każdego z tych typów i kładzie nacisk na znaczenie walki klasowej w procesie zmiany formacji społeczno-ekonomicznych.

Ruch społeczeństwa naprzód od jednej formacji do drugiej odbywa się skokami, drogą rewolucji.

„Rewolucja niewolników zlikwidowała właścicieli niewolników i zniosła niewolniczą formę wyzysku mas pracujących...”

Rewolucja chłopów pańszczyźnianych zlikwidowała panów feudalnych i zniosła pańszczyźnianą formę wyzysku“ — powiada Sta-

⁵⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, str. 497.

⁶⁾ Tamże, str. 497.

⁷⁾ Tamże, str. 497—498.

⁸⁾ Tamże, str. 510.

lin w swoim przemówieniu na Pierwszym Wszechzwiązkowym Zjeździe Kółchożników-Szturmowców w dniu 19 lutego 1933 roku.⁹⁾

Rewolucje te jednak polegały na zastąpieniu jednej formy wyzysku mas pracujących inną formą wyzysku.

„Jedynie nasza rewolucja radziecka, jedynie nasza Rewolucja Październikowa postawiła sprawę w ten sposób, aby nie zastępować jednych wyzyskiwaczy innymi wyzyskiwaczami, aby jednej formy wyzysku nie zamieniać na inną formę wyzysku, lecz aby wykorzystać wszelki wyzysk, wytepić wszystkich wyzyskiwaczy, wszelkich bogaczy i ciemięzców, i dawnych i nowych“.¹⁰⁾

Prawa rządzące kolejnym następowaniem formacji społeczno-ekonomicznych nazywa Stalin prawem socjologicznym, podkreślając istnienie również innych prawidłowości socjologicznych wewnątrz poszczególnych formacji. Stalin ma w danym wypadku na myśli kapitalizm, lecz jest zupełnie jasne, że ta jego uwaga odnosi się także do innych formacji.

„Kwestia — pisze Stalin — jak zmieniają się prawa kapitalizmu w różnych stadiach rozwoju kapitalistycznego, jak ulegają ograniczeniu lub wzmożeniu w swym działaniu w zależności od zmieniających się warunków — kwestia ta jest szczególnie interesująca z punktu widzenia teoretycznego...“¹¹⁾

Stalin omawia bliżej również i zagadnienie praw rządzących okresami przejściowymi między jedną formacją a drugą.

Demaskując wroga ludu Trockiego, rozmyślnie „określającego“ czas trwania okresu przejściowego od kapitalizmu do socjalizmu na pięćdziesiąt do stu lat, powraca Stalin znowu do historii:

„Po to aby feudalny system gospodarki dowiódł swej wyższości nad niewolniczym systemem gospodarki, trzeba było zdaje się, około dwustu lat, jeśli nie mniej. Inaczej też być nie mogło, ponieważ tempo rozwoju było okropnie powolne, a technika produkcji była bardziej niż prymitywna.

Po to, by burżuazyjny system gospodarki dowiódł swej wyższości nad feudalnym systemem gospodarki, trzeba było około stu lat lub nawet mniej. Już w łonie społeczeństwa feudalnego dowiódł burżuazyjny system gospodarki, że stoi wyżej, o wiele wyżej, niż feudalny system gospodarki. Różnica w czasie trwania tłumaczy się tu szybszym tempem rozwoju i bardziej rozwiniętą techniką burżuazyjnego systemu gospodarki.

Od owego czasu technika okazała niebawem sukcesy, a tempo rozwoju stało się wprost szalone“.¹²⁾ Stąd wysnuwa Stalin wniosek, że dla przejścia od kapitalizmu do socjalizmu potrzebny będzie stosunkowo krótki czas.

⁹⁾ Tamże, str. 384.

¹⁰⁾ Tamże, str. 384.

¹¹⁾ Stalin, Dzieła, tom IX, str. 166.

¹²⁾ Tamże, str. 136—137.

Stalin mówi również o dwóch najważniejszych w nauce historii stronach procesu społeczno-historycznego — o roli idei i udziale woli ludzkiej w toku życia historycznego narodów. Towarzysz Stalin odróżnia ściśle **pochodzenie** idei społecznych od ich **roli** w historii.

Źródło pochodzenia idei społecznych tkwi w warunkach życia materialnego społeczeństwa, w bycie społecznym, którego odbiciem są te idee. Jedne teorie rodzą się za ustroju niewolniczego, inne, niepodobne do nich — za feudalizmu lub za kapitalizmu. Różnica między ideami „tłumaczy się nie „charakterem“, nie „właściwością“ samych tych idei... lecz różnicą w warunkach materialnego życia społeczeństwa w różnych okresach rozwoju społecznego“.¹³⁾ Nowe idee społeczne, służące interesom przodujących sił społeczeństwa, powstają wtedy, gdy rozwój życia materialnego społeczeństwa stawia przed społeczeństwem nowe zadania.

Ale skoro te nowe idee powstały, stają się same „potężną siłą“ ułatwiającą rozwiązywanie nowych zadań, ułatwiającą postępowy ruch społeczeństwa: „W tym się właśnie ujawnia olbrzymie znaczenie nowych idei, nowych teorii, nowych poglądów politycznych, nowych instytucji politycznych jako czynników organizujących, mobilizujących i przekształcających. Nowe idee i teorie społeczne powstają właściwie dlatego, że są one niezbędne dla społeczeństwa, że bez ich oddziaływania jako czynnika organizującego, mobilizującego i przekształcającego, **nie można** rozwiązać dojrzałych już zadań rozwoju życia materialnego społeczeństwa“.¹⁴⁾ Idee „powstałe na gruncie dojrzałych już zadań... same potem oddziałują na byt społeczny, na materialne życie społeczeństwa...“¹⁵⁾ Czerwoną nicią przebiega przez wszystkie prace Stalina myśl, że ideami, oświetlającymi drogę do rewolucyjnej przebudowy społeczeństwa, do likwidacji warstwy wyzyskiwaczy — są wyłącznie idee marksizmu-leninizmu.

Stalin zajmuje się bliżej również kwestią wpływu woli ludzkiej na przebieg życia historycznego narodów. Podkreśla, że „nowe siły wytwórcze i odpowiadające im stosunki produkcji powstają nie w oderwaniu od dawnego ustroju, nie po zniknięciu dawnego ustroju, lecz w łonie dawnego ustroju, powstają nie jako wynik celowej, świadomej działalności ludzkiej, lecz żywiołowo, nieświadomie, niezależnie od woli ludzkiej.

...Po pierwsze, dlatego, że ludzie nie mogą dowolnie wybierać tego lub innego sposobu produkcji, każde bowiem nowe pokolenie, wstępując w życie, zastaje już gotowe siły wytwórcze i stosunki produkcji...

Po drugie, dlatego, że udoskonalać te lub inne narzędzia produkcji, ten lub inny element sił wytwórczych, ludzie nie uświada-

¹³⁾ Historia WKP(b), Krótki kurs, wyd. „Książka i Wiedza“, str. 131.

¹⁴⁾ Tamże, str. 132.

¹⁵⁾ Tamże, str. 133.

miają sobie, nie rozumieją i nie zastanawiają się nad tym, do jakich konsekwencji **społecznych** muszą doprowadzić te ulepszenia, lecz myślą tylko o swoich interesach codziennych, o tym, jak sobie ulżyć w pracy i osiągnąć dla siebie jakąś bezpośrednią, namacalną korzyść".¹⁶⁾

To wszystko nie przeczy oczywiście znaczeniu jednostki w historii, nie przeczy roli wielkich ludzi. Wielkimi czyni ich umiejętność rozumienia swojej epoki. „Bohaterowie, wybitne jednostki mogą grać poważną rolę w życiu społeczeństwa tylko o tyle, o ile potrafią należycie zrozumieć warunki rozwoju społeczeństwa, zrozumieć jak je zmienić na lepsze. Bohaterowie, wybitne jednostki mogą się znaleźć w położeniu śmiesznych i nikomu niepotrzebnych pechowców, jeśli nie potrafią należycie zrozumieć warunków rozwoju społecznego i będą parli przeciwko historycznym potrzebom społeczeństwa, wyobrażając sobie, że są „tworzycielami" historii".¹⁷⁾

Wykrywając na podstawie przekonywującego materiału faktycznego prawa rządzące życiem społecznym ludzkości, wykazał Stalin tym samym znaczenie nauki historii jako prawdziwej nauki o prawach rozwoju społeczeństwa ludzkiego i zadał nowy, potężny cios reakcyjnym wymysłom burżuazyjnym, dokonującym zamachu na całą naukę historii.

Stalin zadał cios również fałszerzom burżuazyjnym, usiłującym „krytykować" teorię marksistowsko-leninowską, wypaczając podstawowy sens tej teorii.

Walka z wypaczeniem teorii marksistowsko-leninowskiej, przybierającym nowe formy na każdym nowym etapie kryzysu imperiaлизму, wymagała nowego natychmiastowego odparcia. W tej walce rozwinął Stalin z niezwykłą jasnością i siłą naukę marksistowsko-leninowską.

Potęga geniusza twórczego J. Stalina, jako teoretyka i kontynuatora dzieła Marksa-Engelsa-Lenina znalazła dobitny wyraz w jego referacie sprawozdawczym na XVIII Zjeździe Partii o działalności KC WKP(b), (10 marca 1939 r.). Ostro osądzając i wyszydzając marksistów, którzy skłonni są kierować się w życiu gotowymi receptami klasyków marksizmu, „spokojnie wylegiwać się na piecu i przeżuwać gotowe rozwiązania" — żąda Stalin od „marksistów-leninowców naszej doby, żeby się nie ograniczali do wyuczenia się na pamięć pewnych ogólnych twierdzeń marksizmu, żeby wnikali w istotną treść marksizmu, żeby nauczyli się brać pod uwagę doświadczenie 20-letniego istnienia państwa socjalistycznego w naszym kraju, żeby nauczyli się wreszcie, opierając się na tym doświadczeniu i biorąc za punkt wyjścia istotną treść marksizmu konkretyzować pewne ogólne twierdzenia marksizmu, precyzować je i udoskonalać".¹⁸⁾

¹⁶⁾ Tamże, str. 145—146.

¹⁷⁾ Tamże, str. 20.

¹⁸⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu", str. 553.

W tym samym referacie sprawozdawczym, stwierdzając fakt „że niektóre ogólne twierdzenia nauki marksizmu o państwie nie zostały opracowane do końca i nie były wystarczające“, wskazuje Stalin na „brak całkowitej jasności“ wśród współczesnych w kwestii... państwa w ogóle, w szczególności naszego państwa socjalistycznego...“¹⁹⁾

Rozwijając w dalszym ciągu marksistowsko-leninowską naukę o państwie, Stalin stawia w nowy sposób i rozwiązuje zagadnienie państwa w warunkach socjalizmu i komunizmu, co ma ogromne znaczenie naukowe i polityczne.

Stalin przypomina o opinii Engelsa, który uważał, że wraz z likwidacją klas i uspołecznieniem środków produkcji państwo „obumiera“.

Do tej tezy Engelsa wprowadza Stalin bardzo ważną poprawkę. Engels ma rację tylko w pewnych określonych warunkach: jeśli oderwiemy się teoretycznie od sytuacji międzynarodowej kraju zwycięskiego socjalizmu, jeśli założymy, że socjalizm zwyciężył we wszystkich krajach lub w większości krajów.

Engels nie dał odpowiedzi na konkretne zagadnienie losu państwa proletariackiego w wypadku zwycięstwa socjalizmu tylko w jednym kraju.

Lenin nie zdążył napisać drugiej części swojej książki „Państwo a rewolucja“ (pierwsza część napisana została na kilka miesięcy przed Rewolucją Październikową i stworzeniem państwa radzieckiego). „Czego jednak nie zdążył zrobić Lenin — pisze Stalin — winni uczynić jego uczniowie“.²⁰⁾ Stalin uczynił to jako kontynuator dzieła Lenina, jako wielki uczony naszych czasów, który podniósł teorię marksizmu-leninizmu na nowy, wyższy szczebel.

Dla uzasadnienia swej odpowiedzi na postawione przez siebie zagadnienie teoretyczne, sięga Stalin do historii.

„Państwo powstało na gruncie rozłamu społeczeństwa na wrogie klasy, powstało po to, aby utrzymywać w karchach wyzyskiwaną większość w interesie wyzyskującej mniejszości... Dwie podstawowe funkcje cechują działalność państwa: wewnętrzna (najważniejsza) — utrzymywanie w karchach wyzyskiwanej większości, i zewnętrzna (nienajważniejsza) — rozszerzanie terytorium własnej klasy panującej kosztem terytorium innych państw, lub też obrona terytorium własnego państwa przed najazdami innych państw. Tak się rzecz miała za czasów ustroju niewolniczego i za czasów feudalizmu. Tak rzecz się ma w warunkach kapitalizmu“.²¹⁾

W Związku Radzieckim rozbita została równocześnie z obaleniem kapitalizmu również i machina państwowa burżuazji. Na miejscu zburzonego państwa wzniesiono nowe państwo proletariackie, socjalistyczne. „Z tego jednak bynajmniej nie wynika — pisze Stalin —

¹⁹⁾ Tamże, str. 550.

²⁰⁾ Tamże, str. 553.

²¹⁾ Tamże, str. 553—554,

że nowe państwo proletariackie nie może zachować pewnych funkcji dawnego państwa, zmienionych stosownie do potrzeb państwa proletariackiego. Tym bardziej nie wynika z tego, że formy naszego państwa socjalistycznego nie mogą ulegać zmianie, że wszystkie początkowe funkcje naszego państwa powinny być całkowicie zachowane również i na przyszłość. W rzeczywistości formy naszego państwa zmieniają się i będą się zmieniały w zależności od rozwoju naszego kraju i zmian zachodzących w sytuacji zewnętrznej²²⁾

Lecz mimo zmienności form państwa, istota jego pozostaje niezmieniona: jest to dyktatura proletariatu, która weszła na miejsce państwa burżuazyjnego, którego istota, przy całej różnorodności jego form, była jedna — dyktatura burżuazji. W toku budowy socjalizmu ZSRR nastąpiły gruntowne zmiany w strukturze klasowej kraju: zniesiono wszystkie klasy wyzyskujące; stosunki między klasą robotniczą, chłopstwem i inteligencją, oparte są na niewzruszonej przyjaźni, zaś przeciwieństwa ekonomiczne i polityczne między nimi zatarły się; lecz wszystkie te zmiany, które wzmocniły nasze państwo, nie zmieniają jego istoty; pozostaje ono państwem dyktatury proletariatu. Nie trudno się przekonać, że jest to dalszy rozwój teorii marksistowsko-leninowskiej

Wkład Stalina do teorii państwa nie ogranicza się tylko do tego. Od teorii przeszedł on do badania konkretnych zjawisk życia społecznego i wykazał na podstawie faktów z historii państwa radzieckiego, że od czasów Rewolucji Październikowej do roku 1939 (Referat sprawozdawczy na XVIII Zjeździe Partii o działalności KC WKP(b)), radzieckie państwo socjalistyczne przeszło w toku swego rozwoju dwie główne fazy:

1) okres od Rewolucji Październikowej do likwidacji klas wyzyskujących, w którym to celu państwo musiało wykonywać funkcje zgniecenia obalonych klas wewnątrz kraju i obrony kraju od napaści z zewnątrz;

2) okres od likwidacji klas wyzyskujących do całkowitego zwycięstwa socjalistycznego systemu gospodarki. W tym okresie państwo wzięło na siebie dla realizacji organizacji gospodarki socjalistycznej funkcje ochrony własności socjalistycznej oraz funkcje kulturalno-wychowawcze. Pozostała oczywiście obrona państwa przed niebezpieczeństwem zewnętrznym.

Już wtedy, to znaczy w roku 1939 mówił towarzysz Stalin o następnym, trzecim etapie rozwoju państwa radzieckiego. Rozwój nie może się zatrzymać na dwóch minionych etapach: „Kroczymy dalej, naprzód, ku komunizmowi, a państwo zachowa się również i w okresie komunizmu...” „jeśli nie zostanie zlikwidowane otoczenie kapitalistyczne, jeśli nie zostanie usunięte niebezpieczeństwo najazdu zbrojnego z zewnątrz, przy tym, rzecz zrozumiała, że formy na-

²²⁾ Tamże, str. 554.

szego państwa znowu się zmieniają stosownie do zmian sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej“.²³⁾ Opracowanie przez Stalina zagadnień rozwoju i funkcji państwa radzieckiego stanowiło niezwykle cenny wkład do zbadania problemu państwa. Stalinowska analiza istoty państwa dyktatury proletariatu miała, ma i będzie miała olbrzymie znaczenie praktyczne nie tylko dla Związku Radzieckiego, lecz i dla wszystkich krajów i narodów, wkraczających na drogę budownictwa socjalizmu.

W przeciągu swego stuletniego istnienia musiała teoria marksistowska wzbogacić się — i rzeczywiście wzbogaciła się — o nowe doświadczenie; cała nauka o społeczeństwie posunęła się naprzód; nowe odkrycia naukowe Lenina i Stalina usunęły wiele hipotez, współczesnych Marksowi i Engelsowi. Teorię marksistowską, kształtującą się w ścisłym związku z praktyką ruchu rewolucyjnego, w walce z wypaczeniami oportunistycznymi, starano się niejednokrotnie „przystosować“ do teorii obcych duchowi marksizmu; historycy, nawet uważający się za marksistów (N. A. Rożkow, M. N. Pokrowski i inni), nieraz daleko odbiegali od rewolucyjnej, materialistycznej istoty tej teorii i wypaczali ją w swych pracach na rzecz swoich własnych idealistycznych koncepcji. Właśnie na początku XX wieku poczyniono zarówno w Rosji jak i poza nią wiele prób wypaczenia teorii Marksa. Lenin i Stalin oczyścili podstawowe stwierdzenia marksizmu od wszelkich wypaczających je nawarstwień, rozwinęli w genialny sposób i zastosowali te stwierdzenia do konkretnych warunków życia społeczeństwa współczesnego, przede wszystkim zaś do konkretnych warunków Rosji.

O towarzyszu Stalinie należy powiedzieć to samo, co on sam niedługo powiedział o Leninie: „...nieślusznym byłoby sądzić, że metoda Lenina stanowi zwyczajne odtworzenie tego, co dał Marks. W rzeczy samej stanowi metoda Lenina nie tylko odtworzenie, lecz również konkretyzację i dalszy rozwój krytycznej i rewolucyjnej metody Marksa, jego dialektyki materialistycznej“.²⁴⁾

Nie wolno zapominać, że jesteśmy współczesnymi największych wydarzeń w historii społeczeństwa ludzkiego, wydarzeń o których Marks mógł jedynie marzyć. Towarzysz Stalin, tak samo jak i Lenin, musiał sprawdzać teorię na podstawie olbrzymiego pod względem skali i znaczenia doświadczenia rewolucyjnego.

W swoim czasie nie mógł Marks naturalnie przewidzieć konkretnych problemów wysuniętych przez praktykę budownictwa socjalizmu w najnowszym popaździernikowym okresie historii ludzkości. Zagadnienia te rozwiązał w świetny sposób wódz proletariatu — Stalin.

W zagadnieniach konkretnej historii wprowadził Stalin poważne poprawki do niektórych sądów Engelsa.

²³⁾ Tamże, str. 555.

²⁴⁾ Stalin, Dzieła, tom VI, str. 87—88.

W liście do tow. Razina wskazuje Stalin na popełniony przez Engelsa błąd w ocenie Barclay'a - de - Tolly: „Engels mówił, że spośród dowódców rosyjskich z okresu roku 1812 jest gen. Barclay-de-Tolly jedynym dowódcą, zasługującym na uwagę. Engels mylił się oczywiście, albowiem Kutuzow był jako dowódca niewątpliwie o dwie głowy wyższy od Barclay'a-de-Tolly“. I zaraz później czyni Stalin charakterystyczną uwagę, dźwięczącą jako zarzut pod adresem historyków, którzy trzymając się kurczowo autorytetów, nie rozwijają nauki: „A przecież można znaleźć i w naszych czasach ludzi, którzy będą z pianą na ustach bronić tej mylnej wypowiedzi Engelsa“.²⁵⁾

Ważne uwagi krytyczne poczynił Stalin również w związku z artykułem Engelsa pt. „Polityka zagraniczna caratu rosyjskiego“.

Towarzysz Stalin podkreślał, że Engels nie zawsze właściwie przedstawiał rolę i charakter polityki zagranicznej Rosji: „...polityka zaborcza... — powiada Stalin — ...nie była bynajmniej monopolem carów rosyjskich. Wiadomo każdemu, że polityka zaborcza była też właściwa — w niemniejszym, o ile nie w większym stopniu — królom i dyplomatom wszystkich krajów europejskich...“

Natomiast główny brak artykułu Engelsa dostrzega Stalin w tym, że pominął on „moment **imperialistycznej** walki o kolonie, o rynki zbytu, o źródła surowców, mające już wtedy poważne znaczenie, pominięte zostały — ciągnie dalej Stalin — rola Anglii, jako czynnika nadeciągającej wojny światowej, moment przeciwieństw między Niemcami a Anglią, przeciwieństw mających już wówczas poważne znaczenie i odgrywających później niemal decydującą rolę przy rozpoczęciu i rozwoju wojny światowej“.²⁶⁾

Każde zjawisko współczesnego nam życia rozpatruje Stalin z reguły w ramach procesu ogólno-historycznego, wykazuje prawa jego powstania i wzrostu. Jako przykład można przytoczyć przemówienie Stalina w dniu 19 lutego 1933 r. na Pierwszym Wszechzwiązkowym Zjeździe Kołchoźników - Szturmowców.

Ażeby wykazać słuszność i prawidłowość nowej drogi, na którą wkroczyła wieś radziecka, sięga Stalin do historii, do bardzo dawnych czasów. Mówi o rewolucjach, jakie zna historia: o rewolucji niewolników, o rewolucji chłopów pańszczyźnianych, o rewolucji socjalistycznej, różniącej się od obu pierwszych tym, że zlikwidowała ona wszelkich wyzyskiwaczy, podczas gdy poprzednie rewolucje zamieniały tylko jednych wyzyskiwaczy na innych.

Przjrzyjmy się referatowi sprawozdawczemu Stalina na XVII Zjeździe Partii o pracy KC WKP(b) (26 stycznia 1934 r.). Analizując zaostrzenie sytuacji politycznej w krajach kapitalistycznych i zatrzymując się bliżej nad planami nowej wojny i nadziejami, jakie pokładają w niej rządy krajów kapitalistycznych, a szczególnie —

²⁵⁾ „Bolszewik“, 1947 r., nr 3, str. 7.

²⁶⁾ Tamże, 1941 r., nr 9, str. 3 — 4.

nad projektowaną wojną „wyższej rasy“ przeciwko „niższej rasie“, sięga Stalin znowu do historii starożytnej. „Wiadomo — pisze — że stary Rzym zupełnie tak samo traktował przodków dzisiejszych Niemców i Francuzów, jak przedstawiciele „wyższej rasy“ traktują obecnie plemiona słowiańskie. Wiadomo, że stary Rzym pomijał nimi jako „niższą rasę“, jako „barbarzyńcami“, którym sądzone jest wiecznie podlegać „wyższej rasie“, „wielkiemu Rzymowi“... A co z tego wynikło? Wynikło to, że nie - Rzymianie, to znaczy wszyscy „barbarzyńcy“, zjednoczyli się przeciw wspólnemu wrogowi i z hukiem obalili Rzym. Nasuwa się pytanie: jaka istnieje gwarancja, że pretensje przedstawicieli dzisiejszej „wyższej rasy“ nie doprowadzą do równie opłakanych wyników? Jaka istnieje gwarancja, że faszystowsko-literackim politykom w Berlinie poszczęści się bardziej, niż starym i doświadczonym zdobywcom w Rzymie? Czy nie będzie słuszniej przypuścić coś wręcz przeciwnego?“²⁷⁾

Słowa te wypowiedziane zostały 11 lat przed momentem, gdy przeprowadnia Stalina, budowana na naukowej podstawie historycznej znalazła całkowite potwierdzenie.

Również w liście do tow. Razina w sprawach historii wojskowej sięga Stalin do historii. „Wy, jako historyk — pisze towarzyszu Stalin — powinniście zainteresować się tą sprawą. Już starożytni Partowie wiedzieli o takim kontrataku, kiedy wciągnęli rzymskiego wodza Krassusa i jego wojska w głąb swego kraju, a następnie przeszli do kontrofensywy i zniszczyli ich. Bardzo dobrze wiedział o tym również nasz genialny wódz Kutuzow, który zniszczył Napoleona i jego armię przy pomocy dobrze przygotowanej kontrofensywy“.²⁸⁾

W tymże liście wypowiada Stalin bardzo ważne uwagi w sprawach sztuki wojennej i w ogóle historii wojskowej: „Clausewitz jest przestarzały, ponieważ był on „przedstawicielem **manufakturowego** okresu wojny. Teraz jednak mamy **maszynowy** okres wojny. Nie ulega wątpliwości, że okres maszynowy wymaga nowych ideologów wojskowych. Śmieszną jest rzeczą brać teraz lekcje u Clausewitza.

Nie można kroczyć naprzód i posuwać naprzód nauki bez poddawania krytycznej analizie przestarzałych twierdzeń i wypowiedzi znanych autorytetów. Dotyczy to nie tylko autorytetów w sprawach wojskowych, lecz także klasyków marksizmu“.²⁹⁾

W artykule pt. „O pewnych zagadnieniach historii bolszewizmu“ sięga Stalin ponownie do historii, tym razem do historii czasów najnowszych. „Sięgnijmy do najbardziej znanych faktów z historii“ — pisze Stalin i omawia szereg najważniejszych momentów historii partii bolszewickiej, poczynając od roku 1903.³⁰⁾

²⁷⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, str. 402.

²⁸⁾ „Bolszewik“, 1947 r., nr 3, str. 8.

²⁹⁾ Tamże, str. 7.

³⁰⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“ str. 330.

Demaskując zdecydowanie wrogie dążenia trockistów usiłujących sfałszować bohaterską historię partii, podkreśla Stalin niedopuszczalność jakiegokolwiek liberalizmu w stosunku do wrogów, maskujących się w szatach „historyków” i „literatów”. Z leninowską ostrością i siłą przekonywania dowodzi towarzysz Stalin konieczności głębokiej partyjności całej nauki historii. Zadanie historyków radzieckich polega według niego na tym, „aby podnieść zagadnienia dziejów bolszewizmu na należyty poziom, postawić sprawę badania historii naszej partii na tory naukowe, bolszewickie i zaostrzyć uwagę przeciwko trockistowskim i wszelkim innym falsyfikatorom historii naszej partii systematycznie zdzierając z nich maskę”.³¹⁾

„...Nauka historii — powiada towarzysz Stalin — jeżeli chce być rzeczywistą nauką, ...winna się przede wszystkim zająć historią wytwórców dóbr materialnych, historią mas pracujących, historią ludów.... pierwszym nieodzownym zadaniem nauki historycznej jest zbadanie i wykrycie praw rządzących produkcją, praw rozwoju sił wytwórczych i stosunków produkcji, praw ekonomicznego rozwoju społeczeństwa”.³²⁾

Te ogromnie doniosłe wskazówki Stalina zawierają w sobie całkowity program działalności historyków radzieckich. Równocześnie wytyczają one drogi nawiązania konkretnej łączności nauki historii z praktyką, drogi do wykorzystania osiągnięć nauki historii w walce o komunizm.

Utwierdzenie stanowiska historii jako nauki ścisłej, stawiającej sobie za cel wykrycie praw rozwoju historycznego, umożliwiała naukową analizę teraźniejszości i naukowe przewidywanie przyszłości.

„Teoria marksizmu, badając przede wszystkim obiektywne procesy w ich rozwoju i obumieraniu — mówi towarzysz Stalin — określa tendencję rozwoju, wskazuje te czy też inne klasy, które nieuchronnie podnoszą się do władzy lub które nieuchronnie upadają, muszą upaść”.³³⁾

Teoria „...może dopomóc praktyce w zrozumieniu nie tylko tego, jak i dokąd posuwają się klasy w teraźniejszości, lecz również i tego, jak i dokąd powinny one posuwać się w najbliższej przyszłości”.³⁴⁾

U podstaw tych wypowiedzi leży przekonanie, że historia życia narodów odbywa się zgodnie z określonymi prawami, oznacza to uznanie historii za naukę ścisłą: „...marksizm spogląda na wszystko z historycznego punktu widzenia...”³⁵⁾

³¹⁾ Tamże, str. 336.

³²⁾ Historia WKP(b), Krótki kurs, str. 138.

³³⁾ Stalin, Dzieła, tom V, str. 62—63.

³⁴⁾ Tamże, tom VI, str. 89.

³⁵⁾ Tamże, tom I (wyd. pol.), str. 240.

„Dlaczego socjalizm może, musi zwyciężyć i bezwzględnie zwycięży kapitalistyczny system gospodarki?” — zapytuje towarzysz Stalin i odpowiada: „Dlatego, że może dać wyższe wzory pracy, wyższą wydajność pracy niż kapitalistyczny system gospodarki”. Musi tu nastąpić i koniecznie nastąpi to co nastąpiło w czasie zwycięstwa kapitalizmu nad feudalizmem, kiedy to kapitalizm „stworzył wyższe normy wydajności pracy .. umożliwił społeczeństwu otrzymywanie bez porównania większej ilości produktów, niż to było w ustroju feudalnym“.³⁶⁾

Stojąc na tym stanowisku teoretycznym, dał towarzysz Stalin nowe rozwiązanie szeregu najtrudniejszych konkretnych historycznych problemów naukowych, które zdążyły już wejść na trwałe do codziennej praktyki nauki historii.

Stalin rozwinął w sposób twórczy teorię marksizmu-leninizmu na podstawie doświadczenia walki klasowej proletariatu, na podstawie rewolucyjnego doświadczenia budownictwa socjalizmu i uwzględnienia sukcesów osiągniętych przez nasz kraj przede wszystkim dzięki działalności partii bolszewickiej.

Wspólnie z Leninem ujawnił Stalin istotę imperializmu, jako ostatniego stadium kapitalizmu. Napisał historię partii bolszewickiej. Dokonał periodyzacji wewnętrznej radzieckiego okresu naszego kraju, wykrył prawa rządzące Wielką Wojną Narodową, zanalizował prawa historyczne rządzące rozwojem ruchu robotniczego w krajach kapitalistycznych oraz ruchu narodowo-wyzwoleńczego w koloniach i półkoloniach.

Stalin dał ścisłą definicję pojęcia narodu, wskazał jego pochodzenie i dalszy rozwój; określił przyczyny, które spowodowały powstanie państw wielonarodowych, opracował prawa historyczne rządzące ruchem narodowo-wyzwoleńczym w krajach kolonialnych i na wpół kolonialnych, wysunął myśl o konieczności organizowania obrony przeciwko wrogowi zewnętrznemu jako czynnika, przyspieszającego proces powstawania państw scentralizowanych; określił istotę klasową państwa z czasów Piotra I, dał definicję znaczenia ruchów chłopskich w epoce feudalizmu, dokonał periodyzacji historii kapitalizmu w Rosji.

Stalin wniósł do naszej nauki historii pojęcie rewolucji niewolników, jako czynnika likwidacji ustroju niewolniczego; pojęcie rewolucji chłopów pańszczyźnianych jako czynnika zlikwidowania feudalnego sposobu produkcji; pojęcie okresu „przedfeudalnego“ jako okresu, w którym dojrzewały stosunki feudalne, i wiele innych. Nie mówiąc już o głęboko naukowym traktowaniu wydarzeń bieżących, które Stalin ujmuje zawsze z historycznego punktu widzenia, nie

³⁶⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, str. 457.

mówiąc już o jego przewidywaniach, opartych na tej samej podstawie naukowej, przewidywaniach które się świetnie sprawdzają.

Zrozumiałe, że w krótkim artykule nie można w żaden sposób omówić szczegółowo wszystkich zagadnień opracowanych przez Stalina. Bierzemy tylko niektóre z nich.

Zagadnienie roli rewolucji w procesie historycznym

Biorąc za punkt wyjścia marksistowską tezę, że proces historyczny rozwija się skokami, że w chwilach, gdy stosunki społeczne przestają odpowiadać stanowi sił wytwórczych, rewolucją staje się nieuchronna, dokonał Stalin przeglądu całej drogi, jaką przeszła ludzkość i wskazał na trzy największe rewolucje, oddzielające trzy największe epoki w historii światowej: rewolucję niewolników, która zniszczyła ustroj niewolniczy, rewolucję chłopów pańszczyźnianych, która zlikwidowała feudalizm, rewolucję proletariatu, która zlikwidowała kapitalizm.

Nigdzie i nigdy w nauce historii nie pokazano z taką ścisłością przejścia od jednej formacji do drugiej.

Długo trwałaby agonía ustroju niewolniczego, gdyby niewolnicy nie uświadomili sobie, że są również ludźmi i gdyby nie postanowili walczyć do ostatka o swoje wyzwolenie. Wzór sprawiedliwszego ustroju społecznego widzieli w otaczającym niewolnicze imperium rzymskie, tak zwanym świecie „barbarzyńskim“ z jego ustrojem gminnym. Nie było przypadkiem, że barbarzyńcy zjednoczyli się i obalili Rzym właśnie wtedy, gdy rzymskie społeczeństwo niewolnicze było już samo w dostatecznym stopniu rozchwiane wskutek rewolucji niewolników rzymskich.

Walka dwóch światów i rewolucja niewolników cechują nie tylko Rzym. Również i w innych państwach niewolniczych toczyła się analogiczna walka. I tak np., na obecnym terytorium radzieckim, w cesarstwie Bosforskim, również dokonywała się rewolucja niewolników w połączeniu z aktywizacją „barbarzyńców“. Ta stalinowska teza dopomoże niewątpliwie historykom krajów bałkańskich do zbadania bardzo ciekawego i skomplikowanego okresu „barbaryzacji“ imperium bizantyńskiego i powstawania nowych feudalizujących się państw na półwyspie Bałkańskim.

Ileokroć była mowa o powstaniach chłopów pańszczyźnianych, nauka historii ograniczała się do uwzględniania i badania ruchów chłopskich w okresie utrwalonego feudalizmu; wskutek tego dochodzono do wniosku, że ruchy chłopskie z reguły nie dawały wyników. Szerzego wniosku o wynikach końcowych tych powstań chłopskich nikt dawniej nie wyciągał.

Badania specjalne wykazały z całą dobitnością narastanie ruchów chłopskich w pierwszej połowie XIX wieku, szczególnie za panowania Mikołaja I i Aleksandra II, to znaczy w przede dniu zniesienia

poddaństwa w Rosji; jasne stało się, że ruchy te nie były niczym innym, jak rewolucją chłopów pańszczyźnianych, którzy uniemożliwili dalsze istnienie poddaństwa w Rosji i przyczynili się do zwycięstwa kapitalizmu.³⁷⁾

Oczywiście nie oznacza to, że powodzenie rewolucji niewolników i chłopów pańszczyźnianych nie było przygotowane przez wzrost sił wytwórczych — Stalin niejednokrotnie mówi o tym wyraźnie, lecz znaczy to, że rewolucje niewolników i chłopów pańszczyźnianych powiodły się właśnie dlatego, że niewolnicy i chłopowie wystąpili w chwili, gdy siły wytwórcze weszły w konflikt ze stosunkami wytwórczymi. Towarzysz Stalin wykazuje, że klasa odchodząca nigdy nie oddaje swoich pozycji dobrowolnie, bez walki, że skoki rewolucyjne są prawem historycznym.

O rewolucji proletariackiej, która nie zastąpiła jednych wyzyskiwaczy drugimi, lecz zlikwidowała wszystkich wyzyskiwaczy, mówi Stalin niejednokrotnie. Podkreśla przy tym szczególną rolę proletariatu w walce o zwycięstwo rewolucji socjalistycznej jako jej podstawowej siły. Lecz również i ta rewolucja potwierdza oczywiście te same prawa rządzące procesem historycznym.

Nie wolno pominąć tu również wypowiedzi Stalina, że siłą napędową wszelkiej rewolucji są uciskane masy, które przedtem, przed zwycięstwem rewolucji socjalistycznej, nie korzystały z owoców swoich wysiłków i ofiar.

„Dawniej — zaznacza Stalin w rozmowie z pierwszą amerykańską delegacją robotniczą — działo się zazwyczaj tak, że podczas rewolucji na barykadach walczyli robotnicy, oni przelewali krew, oni obalali stare porządki, władza zaś dostawała się do rąk burżua, którzy potem uciskali i wyzyskiwali robotników. Tak działo się w Anglii i we Francji“.³⁸⁾

Po Rewolucji Październikowej pisze towarzysz Stalin w konspekcie artykułu „Międzynarodowy charakter Rewolucji Październikowej“: „era „zwykłych“ rewolucji burżuazyjnych, kiedy proletariat był tylko siłą szturmową, a wyzyskiwacze korzystali z owoców rewolucji — **minęła**“.³⁹⁾

Te stwierdzenia Stalina wyjaśniają nie tylko ruchy rewolucyjne, na których czele stali robotnicy, to znaczy ruchy rewolucyjne epoki kapitalistycznej, lecz również wydarzenia dziejowe epoki feudalnej. Ileż faktów można przytoczyć na przykład z historii Nowgorodu i Pskowa, kiedy uciskane masy ludowe występowały przeciwko swoim ciemiężcom z bronią w ręku i kiedy z owoców ich wystąpień korzystało bojarstwo pskowskie lub nowgorodzkie dla wzmocnienia swego stanowiska politycznego. Takie same przykłady przytoczyć można także z historii innych krajów.

³⁷⁾ Tamże, str. 384.

³⁸⁾ Lenin, „Dzieła Wybrane“ w dwóch tomach, tom I, str. 42.

³⁹⁾ Stalin, Dzieła, tom X, str. 169.

Z przyczyn zupełnie zrozumiałych poświęcił Stalin najwięcej uwagi historii Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej. Jako najbliższy współbojownik wielkiego wodza rewolucji Lenina, wystąpił tu w charakterze człowieka, doskonale obznajmionego ze wszystkimi szczegółami rozwoju wydarzeń, w charakterze przywódcy partii bolszewickiej, która poprowadziła masy ludowe do powstania zbrojnego w Październiku.

Wrogowie ludu wypaczali prawdziwy przebieg, sens i charakter Rewolucji Październikowej. Przedstawiali w fałszywym świetle rolę partii i jej wodzów — Lenina i Stalina, szkalowali ideę sojuszu klasy robotniczej i najbiedniejszego chłopstwa, negowali z pianą na ustach możliwość zwycięstwa socjalizmu w jednym kraju.

W swych świetnych pracach poświęconych analizie Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej, jej znaczeniu historycznemu i wpływającej z niej naukom, odsłonił Stalin całą wielkość Października, wskazał na rzeczywistą rolę sławnej partii leninowskiej, zdemaskował jej wrogów — kapitulantów i zdrajców.

W szeregu prac dokonał Stalin głębokiej oceny zasadniczych etapów Rewolucji Październikowej i tym samym stworzył trwałe podwaliny dla dalszych badań historii Rewolucji, różniące się od wszystkich poprzednich rewolucji tym, że „...postawiła sobie za cel — znieść wszelki wyzysk i zlikwidować wszystkich i wszelkiego rodzaju wyzyskiwaczy i ciemnych”⁴⁰⁾

Zagadnienie okresu przedfeudalnego i feudalnego w historii Rosji

Pojęcie okresu przedfeudalnego w historii społeczeństw średnio-wiecznych stworzone zostało przez Stalina, Kirowa i Żdanowa w uwagach do konspektu historii ZSRR.

Uznano za słuszny punkt widzenia, że Słowianie, tak samo jak i inne narody biorące udział w burzeniu ustroju niewolniczego, znali wprawdzie niewolnictwo, ominęli jednak formację niewolniczą i dokonali dużego kroku naprzód, tworząc ustrój feudalny. Uznano jednak za niesłuszne przypuszczenie, jakoby feudalizm powstał tu od razu na ruinach społeczeństwa niewolniczego. Znalazła tu niewątpliwie wyraz nauka Stalina o okresach przejściowych w procesie historycznym. Towarzysze Stalin, Kirow i Żdanow nie tylko uznali za konieczne wyodrębnić ustrój przedfeudalny od feudalnego, lecz również wskazali główną cechę odróżniającą oba te okresy: w okresie przedfeudalnym „chłopi nie byli jeszcze przytwierdzeni do ziemi”.

Wskazanie przez towarzyszy Stalina, Kirowa i Żdanowa na konieczność oddzielenia okresu przedfeudalnego od feudalnego i kierowania się przy tym pewną określoną cechą, zmusiło historyków

⁴⁰⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, str. 384.

do rewizji swoich starych konstrukcji i do próby określenia czasu, kiedy chłopci popadli w zależność poddańczą. (Chodzi tu oczywiście nie o przeobrażenie wszystkich wolnych chłopów w zależnych i pańszczyźnianych, lecz o przeważającą rolę układu feudalnego). Znamy opinię Lenina w tej sprawie, który pisał o poddaństwie w Rosji od IX do XIX wieku.⁴¹⁾

Historycy radzieccy dokonać musieli dużej pracy, aby rozwiązać problem periodyzacji najdawniejszego okresu historii naszego kraju. Wykryli oni tutaj zarówno istnienie państw niewolniczych — miast greckich i niewolniczego imperium Bosforskiego, jak i niewolniczego również państwa Urartu. Udało im się również nakreślić w ogólnych zarysach na podstawie źródeł archeologicznych i pisemnych historię Słowian, a szczególnie Słowian wschodnich, przodków narodu rosyjskiego. Nowe marksistowskie pojmowanie Ruskiej Prawdy umożliwiło stwierdzenie istnienia stosunków feudalnych w wieku X i XI w każdym razie. Nie ma żadnych dowodów przeczących istnieniu w wieku IX chłopów feudalnie zależnych. Można sądzić, że w wieku IX mamy pomyślnie rozwijające się stosunki feudalne, które dojrzały całkowicie w wiekach X i XI.

Wskazówki Stalina, Kirowa i Żdanowa stanowiły klucz do rozwiązania wielkiego i trudnego zadania.

W swoich tezach na X Zjazd RKP(b) pod tytułem „O najbliższych zadaniach partii w kwestii narodowej“ daje Stalin wzór jak należy się posługiwać marksistowską teorią formacji społeczno - ekonomicznych przy badaniu konkretnej historii poszczególnych narodów.

W tezach tych rozstrzyga Stalin kwestię narodów, które nie zdążyły przejść rozwoju kapitalistycznego. Ma on na myśli Turkestan, większą część Azerbejdżanu, Dagestan, górali kaukaskich, Tatarów, Baszkirów, Kirgizów i innych. Określa ich ustrój społeczny jako „na wpół patriarchalny, na wpół feudalny“, „patriarchalno - feudalny“⁴²⁾.

Wymienione definicje prowadzą do wniosku, że wyliczone wyżej narody, przechodziły podobnie jak Słowianie od ustroju wspólnoty pierwotnej do ustroju feudalnego, omijając formację niewolniczą, nie istniejącą już w średniowieczu ani w Europie ani w Azji.

Problem narodu i kwestia narodowa

Przed ukazaniem się stalinowskich prac na temat narodu brak było w literaturze światowej naukowej definicji pojęcia narodu. I tutaj jak zawsze podchodzi Stalin do rozwiązania zagadnienia z punktu widzenia historycznego. Analizując krytycznie dawniejsze wy-

⁴¹⁾ Por. Lenin, Dzieła, tom XX, str. 348.

⁴²⁾ Stalin, „Marksizm a kwestia narodowo-kolonialna“, „Książka“, 1948 r., str. 119.

powieździ w kwestii narodowej (R. Springera, O. Bauera, K. Kautsky'ego) i wskazując przyczyny ich nienaukowych definicji, daje towarzysz Stalin własną definicję narodu: „... naród jest to historycznie ukształtowana, trwała wspólnota ludzi, powstała na gruncie wspólności czterech cech zasadniczych, mianowicie: na gruncie wspólności języka, wspólności terytorium, wspólności życia ekonomicznego oraz wspólności układu psychicznego, przejawiającego się w wspólności specyficznych cech kultury narodowej“.⁴³⁾

Współczesne narody są wytworem historii, i jak wszystko w życiu, nie trwają niezmiennie w miejscu.

„Pierwiastki narodu — pisze towarzysz Stalin — język, terytorium, wspólnota kulturalna itd. — nie spadły oczywiście z nieba, lecz kształtowały się stopniowo jeszcze w okresie przedkapitalistycznym. Ale pierwiastki te istniały w stanie załączkowym i w najlepszym razie stanowiły tylko bazę potencjalną w sensie możliwości ukształtowania się narodu w przyszłości w pewnych sprzyjających warunkach. Możliwość przeistoczyła się w rzeczywistość dopiero w okresie rozwijającego się kapitalizmu z jego rynkiem narodowym, z jego ośrodkami gospodarczymi i kulturalnymi“.⁴⁴⁾

W ten sposób zatem „naród nie jest po prostu kategorią historyczną, lecz kategorią historyczną określonej epoki, epoki rozwijającego się kapitalizmu. Proces likwidacji feudalizmu i rozwoju kapitalizmu jest jednocześnie procesem formowania się ludzi w narody“.⁴⁵⁾

Na podstawie takiego pojmowania istoty narodu rozpatruje Stalin również kwestię narodową. W artykule pt. „Jak pojmuje socjaldemokracja kwestię narodową?“ podchodzi Stalin do zagadnienia w sposób historyczny. Łączy on pojęcie kwestii narodowej ze zmianami zachodzącymi w strukturze klasowej społeczeństwa.

„W różnych okresach — pisał Stalin jeszcze w roku 1904 — rozmaite klasy wstępują na arenę walki — i każda klasa na swój sposób pojmuje „kwestię narodową“. Toteż w różnych okresach „kwestia narodowa“ **służy różnym interesom**, przybiera rozmaite zabarwienia w zależności od tego, **jaka klasa i kiedy ją wysuwa**“.⁴⁶⁾

Pojmowanie historycznej ewolucji „problemu narodowego“ opiera Stalin na zasadzie klasowej. Stalin odróżnia kilka stadiów rozwoju „kwestii narodowej“: szlachecką „kwestię narodową“, objawiającą się głównie w okresie przedkapitalistycznym w postaci „nacjonalizmu“ feudalno - monarchistycznego; „kwestię narodową burżuazji“ związaną z dążeniem narodowej burżuazji do wyparcia obcej

⁴³⁾ Stalin, „Kwestia narodowa a leninizm“, „Nowe Drogi“, Nr 6/18, str. 3.

⁴⁴⁾ Tamże, str. 5.

⁴⁵⁾ Stalin, Dzieła, tom II (wyd. pol.), str. 309.

⁴⁶⁾ Tamże, tom I (wyd. pol.), str. 49.

burżuazji ze swojego rynku narodowego; „kwestię narodową“ proletariatu. Stalin ustala zasadniczą różnicę między tymi trzema stadiami kwestii narodowej: „Jak proletariat różni się od szlachty i burżuazji, tak też wysunięta przez proletariat „kwestia narodowa“ różni się od „kwestii narodowej“ szlachty i burżuazji“.⁴⁷⁾

Stalin wskazuje, że z punktu widzenia proletariatu kwestia narodowa podporządkowana jest kwestii ważniejszej — zwycięstwu rewolucji proletariackiej: „... dla zwycięstwa proletariatu konieczne jest zjednoczenie **wszystkich robotników bez względu na narodowość**“.⁴⁸⁾

Wychodząc z tego stanowiska teoretycznego zwalczał Stalin socjaldemokratów federalistów gruzińskich, ormiańskich i innych, którzy zamiast zjednoczenia całego proletariatu Rosji do wspólnej walki z caratem i burżuazją, wysuwali ideę poszczególnych rozdrobnionych według narodowości partii socjaldemokratycznych.

Jedynie leninowsko-stalinowskie rozwiązanie problemu narodu i kwestii narodowej przyczyniło się do zespolenia całego proletariatu Rosji i do osiągnięcia zwycięstwa w Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej.

W szesnaście lat po potężnych wydarzeniach, które wstrząsnęły światem, pisze Stalin dalszy ciąg swojej pracy. W artykule pt.: „Kwestia narodowa a leninizm“ wskazuje na istniejące narody — francuski, angielski, włoski, północno - amerykański i inne im podobne, i uważa za konieczne wyjaśnić, że „narody takie należy kwalifikować jako narody burżuazyjne“.⁴⁹⁾

Aż do utrwalenia ustroju radzieckiego takimi samymi narodami burżuazyjnymi były narody rosyjski, ukraiński, tatarski, ormiański, gruziński i inne narody Rosji.

„Jest rzeczą zrozumiałą, że los takich narodów — powiada towarzysz Stalin — związany jest z losem kapitalizmu, że z upadkiem kapitalizmu, muszą one zejść z widowni“.⁵⁰⁾

I rzeczywiście zeszły one z areny. W kraju socjalizmu istnieją „... nowe, radzieckie narody, które się rozwinęły i ukształtowały na bazie dawnych burżuazyjnych narodów, po obaleniu kapitalizmu w Rosji, po zlikwidowaniu burżuazji i jej partii nacjonalistycznych, po wprowadzeniu ustroju radzieckiego...“

Takie narody należy kwalifikować jako narody socjalistyczne“.⁵¹⁾

Zrealizowanie programu partii bolszewików w kwestii narodowej wymagało likwidacji wszystkich form ucisku narodowościowego, zdecydowanej walki z wielkomocarstwowym szowinizmem i lokalnym nacjonalizmem, energicznej pracy nad likwidacją nierówności

⁴⁷⁾ Tamże, str. 52.

⁴⁸⁾ Tamże.

⁴⁹⁾ Stalin, „Kwestia narodowa a leninizm“, „Nowe Drogi“, Nr 6 18, str. 7.

⁵⁰⁾ Tamże.

⁵¹⁾ Tamże.

gospodarczej i kulturalnej między narodami wielonarodowego kraju radzieckiego i doprowadziło do całkowitego zwycięstwa leninowsko-stalinowskiej polityki narodowościowej w ZSRR. W referacie „O projekcie Konstytucji Związku SRR“ na VIII Nadzwyczajnym Wszechzwiązkowym Zjeździe Rad 25 listopada 1936 roku mówił Stalin:

„Fakt, że nie ma klas wyzyskujących, które są głównymi organizatorami waśni między narodami; fakt, że nie ma wyzysku, który kultywuje wzajemną nieufność i rozpala namiętności nacjonalistyczne; fakt, że u władzy stoi klasa robotnicza, która jest wrogiem wszelkiego ujarznienia i jest wierną nosicielką idei internacjonalizmu; faktyczne urzeczywistnienie wzajemnej pomocy narodów we wszystkich dziedzinach życia gospodarczego i społecznego; wreszcie rozkwit narodowej kultury ludów ZSRR, narodowej w formie, socjalistycznej w treści — wszystkie te i tym podobne czynniki doprowadziły do tego, że oblicze narodów ZSRR zmieniło się z gruntu, zanikło w nich uczucie wzajemnej nieufności, rozwinęło się uczucie wzajemnej przyjaźni i w ten sposób została osiągnięta prawdziwie braterska współpraca narodów w systemie jednego państwa związkowego“.⁵²⁾

Zagadnienie powstawania wielonarodowych państw scentralizowanych

Nasza nauka historii zawdzięcza Stalinowi rozwiązanie również innego ważnego zagadnienia, związanego z właściwym pojmowaniem historycznej istoty narodu. Mamy na myśli problem powstawania scentralizowanych państw wielonarodowych w ogóle, a Rosji w szczególności. „Żaden kraj na świecie — pisał Stalin — nie może liczyć na zachowanie swej niepodległości, na poważny rozwój gospodarczy i kulturalny, o ile nie potrafił uwolnić się od feudalnego rozdrobnienia i dzielnicowych zamieszek. Tylko kraj zjednoczony w jedno scentralizowane państwo może liczyć na możliwość poważnego rozwoju kulturalno - gospodarczego, na możliwość utrwalenia swej niepodległości“.⁵³⁾

Tak określa Stalin znaczenie scentralizowanego państwa. Lecz zagadnienie, jak tworzy się scentralizowane państwo nie jest wcale takie proste. Szczególnie skomplikowane jest ono w stosunku do państw wielonarodowych. Dlaczego nie każdy naród stworzył swoje własne państwo? Dlaczego bardzo wiele narodów weszło w skład innych państw? Na te pytania odpowiada Stalin w swym dopiero co częściowo omówionym przez nas studium pt.: „Marksizm a kwe-

⁵²⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, str. 474.

⁵³⁾ „Pozdrowienie J. W. Stalina w dniu 800-lecia Moskwy“, „Prawda“ z 7 września 1947 r.,

stia narodowa“ oraz w szeregu artykułów, stanowiących w mniejszej lub większej mierze dalszy ciąg tego podstawowego studium. Przytoczę tu jedną z tez wyjściowych towarzysza Stalina w tej dziedzinie.

„Proces likwidacji feudalizmu i rozwoju kapitalizmu jest zarazem procesem formowania się ludzi w narody. Tak rzecz się ma np. w Europie Zachodniej. Anglicy, Francuzi, Niemcy, Włosi i inni formowali się w narody przy zwycięskim pochodzie kapitalizmu, triumfującego nad rozdrobnieniem feudalnym“.⁵⁴⁾ Powstawanie narodów zbiegło się tutaj z powstawaniem państw narodowych.

Nie tak prosto miała się rzecz tam, gdzie tworzyły się państwa wielonarodowe, jak np. Austro - Węgry i Rosja. Tutaj proces powstawania państw odbywał się w warunkach niezlikwidowanego jeszcze feudalizmu, w warunkach słabo rozwiniętego kapitalizmu. Narody, które nie zdołały jeszcze „skonsolidować się gospodarczo“, podlegają oddziaływaniu narodów, bardziej rozwiniętych pod względem ekonomicznym i politycznym, jakimi w Austrii byli Niemcy, na Węgrzech — Madziarzy, w Rosji — Wielkorusowie.

Dlaczego jednak mimo wszystko wytworzyły się scentralizowane państwa u narodów z poważnymi przeżytkami feudalizmu i słabymi elementami kapitalizmu? Jako warunek przyspieszający tworzenie się państw scentralizowanych, wysuwa tu towarzysz Stalin potrzeby obrony: na Węgrzech, w Austrii i Rosji, gdzie państwa scentralizowane wytworzyły się wcześniej, zanim zwyciężyły stosunki kapitalistyczne, „... potrzeby obrony przed najazdami Turków, Mongołów i innych narodów Wschodu wymagały niezwłocznego stworzenia państw scentralizowanych, które byłyby zdolne powstrzymać napór tych najazdów“.⁵⁵⁾

List Cwietkowa i Ałypowa, którzy niewłaściwie zrozumieli podstawową myśl Stalina o tworzeniu się państw scentralizowanych, dał Stalinowi raz jeszcze okazję do powtórnego omówienia tej kwestii i powtórnego wyjaśnienia swojej myśli.

W swoim liście Cwietkow i Ałypow wypaczyli myśl Stalina i przedstawili sprawę w taki sposób, jakoby Stalin negował rolę czynnika ekonomicznego przez swoje twierdzenie, że potrzeby obrony stanowią warunek powstania państw scentralizowanych przed likwidacją feudalizmu. Stalin wykazał w swej odpowiedzi bardzo jasno i przekonywająco, że mowa jest jedynie o przyspieszeniu procesu powstawania państw scentralizowanych pod wpływem potrzeb samoobrony, i że nie usuwał on bynajmniej czynnika ekonomicznego.

Nie trudno byłoby przytoczyć wiele jaskrawych ilustracji do tego twierdzenia Stalina. Czy przed najazdem Batu-chana na ziemię

⁵⁴⁾ Stalin, Dzieła, tom II (wyd. pol.), str. 309.

⁵⁵⁾ Stalin, „Marksizm a kwestia narodowo-kolonialna“, str. 125.

ruskie nie odczuwali mieszkańcy Rusi potrzeby samoobrony? Możemy nie wątpić, że myśl o zbawiennym wpływie jedności politycznej i niebezpieczeństwie rozbicia feudalnego nie była bynajmniej obca ówczesnym mieszkańcom Rusi. Autor „Słowa o pułku Igora” nawoływał wszystkie księstwa feudalne do zjednoczenia i z zalem stwierdzał fakt, że „proporce (sztandary książęce — B.G.) powiewają każdy sobie”. Lecz zjednoczenie nie nastąpiło i Ruś zapłaciła za to długotrwałym jarzmem tatarskim. Lecz z końcem XIV, a szczególnie w wiekach XV i XVI widzimy coś zupełnie innego. Feudalizm nie przeżył się jeszcze, a państwo scentralizowane umacnia się i w wieku XVI posiada już poważną siłę. Dlaczego? Dlatego, że pomiedzy dzielnicami rozdrobnionej feudalnie Rusi dojrzewają już związki ekonomiczne, rozwija się rynek wewnętrzny i staje się w końcu, ogólnie - rosyjskim.

W tym wypadku, mówiąc słowami Stalina „... nie było jeszcze rozwoju kapitalistycznego; być może zaczynał się on dopiero, gdy tymczasem potrzeba obrony wymagała natychmiastowego stworzenia państw scentralizowanych, które byłyby zdolne powstrzymać napór tych najazdów”⁵⁶⁾

Widzieliśmy już, w jaki sposób rozpatruje Stalin funkcje państwa w okresie ustroju niewolniczego, feudalnego i kapitalistycznego (utrzymywanie wyzyskiwanej większości w korbach przez klasę rządzącą, rozszerzanie i obrona granic). W świetle takiego pojmowania roli państwa jeszcze jaśniejszy staje się błąd historyków burżuazyjnych — W. O. Kłuczewskiego, M. A. Djakowa i wielu ich następców, którzy odsuwali państwo od udziału w utrwaleniu poddaństwa w Rosji i przedstawiali ten proces jako skutek zadłużenia chłopskiego. Okazywali oni tym samym wyraźne niezrozumienie istoty państwa i jego zasadniczych funkcji.

Zagadnienie ustroju społecznego Rosji za czasów Piotra Wielkiego

Na ten skomplikowany i doniosły temat pisano wiele zarówno w Rosji przedrewolucyjnej jak i za czasów radzieckich. Piotr i jego epoka przykuwały zawsze uwagę historyków, publicystów i powieściopisarzy. Również obecnie toczy się na łamach czasopisma „Woprosy Istorii” dyskusja, w jaki sposób należy pojmować okres piotrowski z punktu widzenia teorii formacji społeczno - ekonomicznych. Zagadnienie to interesuje również naszych ekonomistów. W toku sporu ujawniły się dwa kierunki: jeden, uznający kapitalistyczny charakter fabryk piotrowskich i drugi — negujący to określenie i przesuwający moment pojawienia się manufaktury ka-

⁵⁶⁾ Tamże.

pitalistycznej do drugiej połowy XVIII wieku, kiedy to na rynku pojawia się dostateczna ilość siły roboczej.

W rozmowie z pisarzem niemieckim E. Ludwigiem wypowiedział Stalin swój decydujący sąd w tej sprawie. „Piotr Wielki — mówi towarzysz Stalin — zrobił wiele dla podniesienia klasy obszarników i rozwoju rodzącej się klasy kupieckiej. Piotr uczynił bardzo wiele dla stworzenia i umocnienia narodowego państwa obszarników i kupców... kosztem chłopstwa pańszczyźnianego, z którego zdziera-no skórę“.⁵⁷⁾ Czyż nie wynika stąd jasno, w jaki sposób Stalin ocenia okres piotrowski? Gdyby dostrzegał w fabryce piotrowskiej manufakturę kapitalistyczną, nie omieszczałby wspomnieć również o robotnikach, wyzyskiwanych w fabrykach, jako o zjawisku określającym charakter epoki. Lecz towarzysz Stalin mówi nie o robotnikach, a tylko o chłopach — podstawowej klasie produkującej społeczeństwa feudalnego. Mówi o obszarnikach, to znaczy o klasie panującej właśnie feudalnego społeczeństwa, natomiast o kapitalistach — kupcach wyraża się bardzo ostrożnie. Jest to — „rodząca się klasa kupiecka“. W kilkadziesiąt lat później klasa ta razem z chłopami, którzy się wzbogacili, utworzyła rzeczywiście swoje fabryki kapitalistyczne.

Okres piotrowski, to okres feudalny z niektórymi tylko elementami kapitalizmu.

Opracowanie teorii historii imperializmu

Lenin i Stalin zbadali do głębi współczesny kapitalizm europejski i amerykański. Pozwoliło im to rozstrzygnąć olbrzymiej wagi problem zbudowania socjalizmu w jednym kraju.

Towarzysz Stalin przypomina, w jaki sposób rozstrzygali to zagadnienie marksiści w latach 40 — 60 XIX wieku, „... w okresie, gdy nie było jeszcze kapitalizmu monopolistycznego, gdy prawo nierównomiernego rozwoju kapitalizmu nie było jeszcze odkryte, i nie mogło być odkryte, gdy w związku z tym kwestia zwycięstwa socjalizmu w poszczególnych z oddzielną wziętych krajach nie stała jeszcze w tej płaszczyźnie, w jaki postawiono ją później“.⁵⁸⁾

Marks i Engels rozstrzygali przed stu laty tę kwestię w sensie negatywnym, ponieważ wtedy kapitalizm był inny niż obecnie. W owym „... dawnym okresie, w okresie kapitalizmu przedmonopolistycznego, w okresie przedimperialistycznym, gdy kula ziemska nie była jeszcze podzielona pomiędzy ugrupowania finansowe, gdy przy użyciu gwałtu nowy podział już podzielonego nie stanowił jeszcze kwestii życia i śmierci kapitalizmu, gdy nierównomierność rozwoju ekonomicznego nie była i nie mogła być tak ostra, jaką

⁵⁷⁾ Lenin i Stalin, Zbiór materiałów do nauki historii WKP(b), t. III, str. 523.

⁵⁸⁾ Stalin, Dzieła, tom VIII., str. 247.

stała się później, gdy sprzeczności kapitalizmu nie doszły jeszcze do takiego stopnia rozwoju, kiedy przekształcają one kapitalizm rozkwitający w kapitalizm umierający, stwarzając możliwość zwycięstwa socjalizmu w poszczególnych krajach — w owym dawnym okresie formuła Engelsa była bezspornie słuszną. W nowym okresie, okresie rozwoju imperializmu, gdy nierównomierność rozwoju krajów kapitalistycznych przeobraziła się w decydującą siłę rozwoju imperialistycznego, gdy nieuchronne konflikty i wojny między imperialistami osłabiają front imperializmu i umożliwiają jego przerwanie w poszczególnych krajach, gdy odkryte przez Lenina prawo nierównomierności rozwoju przeobraziło się w punkt wyjścia teorii zwycięstwa socjalizmu w poszczególnych krajach — w tych warunkach dawna formuła Engelsa staje się już niesłuszną...⁵⁰⁾

Mamy przed sobą dwa okresy historii kapitalizmu: stary i nowy, przedimperialistyczny i imperialistyczny. Każdy z nich ma, jak widzimy, swoje odrębne cechy. W porównaniu ze swoim stanem za czasów Marksa i Engelsa nauka marksistowska weszła w nowy etap swojego rozwoju. Ten postęp rozwoju nauki urzeczywistnili Lenin i Stalin.

Historia partii bolszewickiej

O ile dotychczas mówiliśmy o poszczególnych wystąpieniach towarzysza Stalina na temat szeregu zagadnień historycznych, o ile mieliśmy do czynienia z jego badaniami nad specjalnymi problemami, to „Krótki kurs historii WKP(b)“ stanowi pełne i jednolite dzieło historyczne o nieopracowanym jeszcze przedtem zagadnieniu, jeśli pominiemy kilka nieudanych prób, przeciw którym towarzysz Stalin energicznie występował.

W liście z r. 1937 do redaktorów podręczników historii WKP(b) towarzysz Stalin podkreślił niezadowolający stan istniejących podręczników historii partii i nakreślił drogi, po jakich pójść powinno stworzenie tej odpowiedzialnej pracy. Stalin obstawał przy tym, że podręcznik powinien być ściśle naukowy; zaznaczał, że nie można studiować historii partii w oderwaniu od ogólnej historii całego kraju, gdyż sama partia zrodzona została przez kraj w określonym okresie jego rozwoju. Partia robotnicza mogła się zjawić dopiero wtedy, gdy robotnicy uświadomili sobie swoje interesy i cele klasowe, gdy wzrosły siły wytwórcze i gdy stosunki kapitalistyczne osiągnęły dostatecznie wysoki poziom.

Ażeby pokazać, w jaki sposób powstała partia bolszewików, należy przedtem pokazać, jak rozwijały się w Rosji stosunki kapitalistyczne.

⁵⁰⁾ Tamże, str. 248—249.

„Krótki kurs“ zaczyna się właśnie od rozdziału „Walka o stworzenie socjaldemokratycznej partii robotniczej w Rosji“. Pierwszy paragraf tego rozdziału poświęcony jest kwestii zniesienia poddaństwa chłopów i rozwoju kapitalizmu przemysłowego w Rosji, pojawienia się nowoczesnego proletariatu przemysłowego oraz pierwszych kroków ruchu robotniczego. „Krótki kurs“ obejmuje okres do roku 1937, do zakończenia budownictwa społeczeństwa socjalistycznego i wprowadzenia nowej konstytucji, to znaczy obejmuje prawie całe stulecie wyteżonej walki i trzy rewolucje.

Każdy etap historii partii znajduje swoje wytłumaczenie marksistowskie; każdy fakt tej historii zbadany jest do samych źródeł, wyjaśnione są przyczyny, które go wywołały, pokazana jest cała skomplikowana sytuacja, w jakiej powstawał on i rozwijał się.

„Krótki kurs“ zbudowany jest na podstawie teorii materializmu historycznego i „uzbraja w znajomość praw rozwoju społecznego i walki politycznej, w znajomość napędowych sił rewolucji“.⁶⁰⁾

Lecz podkreślenie tylko tej strony „Krótkiego kursu“ — znaczy nie powiedzieć wszystkiego i nawet nie najważniejszego. Najistotniejszą cechą książki jest, iż ukazuje twórczy marksizm w działaniu. Uczy ona, że teoria marksistowsko - leninowska to nie zbiór dogmatów, nie katechizm, lecz prawdziwa, żywa nauka o rozwoju społeczeństwa, nauka o ruchu robotniczym, nauka o rewolucji proletariackiej, nauka o budownictwie społeczeństwa komunistycznego, że „jako nauka nie trwa ona i nie może trwać na miejscu — rozwija się i doskonali“;⁶¹⁾ wzbogaca się o nowe doświadczenia.

W „Krótkim kursie“ wszystko to zostało pokazane w sposób jak najbardziej poglądowy. Autor odrzuca śmiało szereg przestarzałych tez i zastępuje je nowymi. Odrzuca, jako przestarzałą opinię Engelsa jakoby „republika demokratyczna... była... specyficzną formą dla dyktatury proletariatu“.⁶²⁾ Odrzuca ją dlatego, że doświadczenie obu rewolucji — roku 1905 i 1917 — wysunęło nowe formy dyktatury proletariatu — Rady delegatów robotniczych i chłopskich oraz republikę Rad. Samo życie odrzuciło też przekonanie Engelsa o niemożności zwycięstwa socjalizmu w jednym wziętym z oddzielnego kraju.

„Krótki kurs“ stanowi rozwinięcie leninizmu, jako marksizmu epoki imperializmu i rewolucji proletariackich, marksizmu epoki zwycięstwa socjalizmu na jednej szóstej części kuli ziemskiej. „Krótki kurs“ stanowi najwspanialszy przykład twórczego zastosowania materializmu dialektycznego do konkretnego materiału historycznego.

⁶⁰⁾ Historia WKP(b), Krótki kurs, str. 6.

⁶¹⁾ Tamże, str. 402.

⁶²⁾ Tamże, str. 403.

W tej genialnej pracy przesuwają się przed nami cała historia Rosji okresu imperializmu, wojen imperialistycznych, ruchów rewolucyjnych, budownictwa socjalizmu ZSRR. Przedstawiono tu również ruch myśli społecznej poczynając od lat 70 XIX wieku, a skończywszy na zwycięstwie socjalizmu w naszym kraju; przedstawiono ogromną, bezkompromisową walkę partii komunistycznej o czystość marksizmu - leninizmu.

Prace naukowe towarzysza Stalina, a szczególnie „Krótki kurs historii WKP(b)“, owa encyklopedia marksizmu - leninizmu, stanowią niezastąpione wskazówki teoretyczne dla historyków radzieckich.

Krótki przegląd działalności Stalina w dziedzinie historii nie może dać pełnego wyobrażenia o gigantycznej roli Stalina w rozwoju nauki historii.

Wszystkie przedsięwzięcia o charakterze teoretycznym i praktycznym, cała praca naukowo - badawcza i pedagogiczna historyków w ZSRR czerpie swe natchnienie z inicjatywy i z prac Stalina.

Mądre słowo Stalina nieraz już ustrzeżało od błędów, wskazywało niedociągnięcia, usuwało je i skierowywało całą pracę historyków radzieckich na właściwą drogę.

Konsekwentne wprowadzenie w życie wskazówek Stalina — wielkiego wodza i uczonego — to rękojmia prawdziwego rozkwitu nauki historii.

Izwiestia Akademii Nauk ZSRR
Seria Istorii i Fіłosofii, t. VI, nr 6, 1949 r.

tłum. A. Małeck

W. Jacunski

Lenin jako historyk-ekonomista*

Powszechnie wiadomo, jak wyjątkowo doniosłe znaczenie dla radzieckiej nauki historycznej posiadają prace Lenina. Ale literatura o Leninie, jako historyku, nie jest zbyt obszerna.

Nie jest bowiem rzeczą łatwą ogarnąć całokształt prac Lenina jako historyka. Podejmując daną próbę autor ogranicza swe studium do zbadania tylko jednej strony działalności Lenina jako historyka a mianowicie, jako historyka gospodarki. Jak wiadomo, zasadniczymi pracami historycznymi Lenina są badania historyczno-ekonomiczne. Toteż słusznie będzie od tego rozpocząć studiowanie działalności Lenina jako historyka. Historyczno-ekonomiczne prace Lenina zawierają ogromną ilość materiału dla charakterystyki Lenina jako ekonomisty-teoretyka. Taka charakterystyka wykracza jednak poza granice mego znacznie skromniejszego zadania. O Leninie — ekonomście-teoretyku, będzie mowa o tyle, o ile jest to niezbędne dla charakterystyki Lenina jako historyka-ekonomisty.

Na samym początku wykładu należy podkreślić to ograniczenie postawione sobie zadania.

Jednak pomimo obydwu wspomnianych ograniczeń temat wciąż jeszcze jest zbyt obszerny. W istocie rzeczy jest to temat dla monografii. W ramach wykładu autor zmuszony jest podawać swe myśli

*) Referat wygłoszony 6 stycznia 1949 r. na posiedzeniu Wydziału historii i filozofii AN ZSRR w czasie sesji Akademii Nauk ZSRR w Leningradzie.

w bardzo skróconej konspektowej formie oraz przytaczać dla ich uzasadnienia dość ograniczony materiał konkretny.

W swym wyjaśnianiu historyczno-ekonomicznych prac Lenina autor opiera się przede wszystkim na tej analizie całej działalności Lenina, którą dał towarzysz Stalin.

Towarzysz Stalin podkreślał, że Lenin, będąc „najwierniejszym i najkonsekwentniejszym uczniem Marksa i Engelsa, całkowicie i w zupełności opierającym się na zasadach marksizmu“, jednocześnie „był nie tylko wykonawcą nauki Marksa-Engelsa. Był on zarazem kontynuatorem nauki Marksa i Engelsa“.¹⁾ To twierdzenie Stalinskiewicza stosuje się całkowicie również do działalności Lenina w dziedzinie badań historii ekonomicznej.

Lenin, jak to wykazemy w dalszym ciągu, rozwinął dalej zasadnicze idee opracowanego przez Marksa i Engelsa materialistycznego pojmowania dziejów, które daje każdemu badaczowi — marksistcie jedyną słuszną metodologię. Badania, które Marks rozpoczął w dziedzinie konkretnej historii ekonomiki światowego kapitalizmu, Lenin kontynuował w zastosowaniu do imperializmu — ostatniego stadium kapitalizmu. Ale Lenin kontynuował te badania nie tylko chronologicznie, lecz również objął nimi nowe terytoria — Stany Zjednoczone, kraje kolonialne, a w szczególności uczynił przedmiotem głębokich swych dociekań rozwój kapitalizmu w Rosji.

Podobnie jak Marks, Lenin czerpał z badań konkretnej historii ekonomiki materiał dla swych wniosków ogólnych, dla sformułowania teorii. Podobnie jak Marksa, tak i Lenina jako historyka charakteryzują przede wszystkim dwie zasadnicze cechy.

Po pierwsze, praca Lenina w zakresie historii ekonomiki, podobnie, jak i cała jego działalność naukowa, zawsze była najściślej zespolona z podstawowymi, bieżącymi zadaniami rosyjskiego i ogólnoswiatowego proletariackiego ruchu rewolucyjnego, którego był on jednym z największych wodzów.

Jeszcze w 1897 r. w broszurze „Zadania rosyjskich socjaldemokratów“, a następnie w pracy „Co robić?“ Lenin sformułował znane założenie swej teorii, że „bez rewolucyjnej teorii niemożliwy jest i ruch rewolucyjny... rolę przodującego bojownika może wypełnić jedynie partia, kierowana przez przodującą teorię“.²⁾

Historyczno-ekonomiczna analiza przeszłości stanowiła dla Lenina podstawę dla jego genialnych przewidywań przyszłego gospodarczego i politycznego rozwoju kraju oraz dla określania zadań partii.

Wspomniana powyżej cecha uwarunkowała zarówno tematykę historyczno-ekonomicznych prac Lenina, jak i rozmieszczenie tej te-

¹⁾ Patrz: „Rozmowa z pierwszą amerykańską delegacją robotniczą“ w I tomie Dzieł Wybr. W. Lenina, str. 39, „Książka i Wiedza“ 1950 r.

²⁾ Lenin, „Dzieła Wybrane“ w dwóch tomach, t. I, str. 190—191.

matyki w czasie. Wszystkie historyczno-ekonomiczne badania Lenina cechuje konsekwentne zastosowanie zasady partyjności w nauce i nieprzejeżdżanie w stosunku do oportunistów wszelkiej maści.

Zasadę partyjności w nauce, Lenin wysunął jeszcze w jednej ze swych wcześniejszych prac, która odegrała, jak wiadomo, bardzo wielką rolę w rozwoju marksizmu w Rosji a mianowicie w artykule: „Ekonomiczna treść narodnictwa i jej krytyka w książce p. Struwego“. „Materializm — pisał Lenin — że tak powiemy, zawiera już w sobie partyjność, gdyż zobowiązuje przy wszelkiej ocenie wydarzeń do bezpośredniego i otwartego zajmowania punktu widzenia określonej grupy społecznej“. Tę zasadę partyjności w nauce Lenin wcielał niewzruszenie we wszystkich swych pracach naukowych. Wszystkie prace Lenina skierowane są przeciwko tym lub innym wrogim poglądom — przeciwko narodnikom, przeciwko liberałom, przeciwko legalnym marksistom, przeciwko zagranicznym rewizjonistom itd.

Pierwsze badania historyczno-ekonomiczne Lenina znajdujemy w jego pracach z 1893—1894 r.: w referacie o rynkach, w artykule, dotyczącym książki Postnikowa o południowo-rosyjskiej i chłopskiej gospodarce, w książce „Co to są „przyjaciele ludu“ i jak oni zwalczają socjaldemokratów?“ oraz w artykule przeciwko Struwemu.

Trzy pierwsze spośród wspomnianych prac zwrócone są przeciwko narodnikom, czwarta — przeciwko legalnym marksistom. Książka — „Co to są «przyjaciele ludu»...?“ to — **prawdziwy manifest powstającej rewolucyjnej partii marksistowskiej w Rosji**“.³⁾ W tej książce Lenin wystąpił z ideą rewolucyjnego sojuszu robotników i chłopów, jako głównego środka obalenia caratu, obszarników i burżuazji.⁴⁾

W ścisłym związku z ideami rewolucyjnymi, które Lenin rozwinął w tych pracach, poddał on analizie bardzo ważne momenty kapitalistycznego rozwoju w Rosji, a mianowicie — rozwój kapitalizmu w rolnictwie oraz tworzenie tym samym rynku wewnętrznego dla kapitalizmu i rozwój kapitalizmu w drobnym chałupniczym rzemiośle.

Niezwykle interesującym faktem dla badacza studiującego twórczą drogę Lenina jako historyka jest ta okoliczność, że już w tych najwcześniejszych pracach znajdujemy trzon zasadniczych myśli i metod badania, które tak wspaniale zostały rozwinięte następnie w „Rozwoju kapitalizmu w Rosji“.

W drugiej połowie lat 90, w celu uwieńczenia ideowej rozprawy z narodnictwem oraz w celu ekonomicznego ugruntowania kierunku działalności socjaldemokracji rosyjskiej, Lenin napisał pierwszą ze

³⁾ Instytut Marksa-Engelsa-Lenina przy KC WKP(b), W. I. Lenin, krótki zarys życia i działalności, str. 22.

⁴⁾ Tamże.

swych dwóch zasadniczych prac historyczno-ekonomicznych — „Rozwój kapitalizmu w Rosji“. W tej pracy, która nie pozostawiła kamienia na kamieniu z wywodów narodnickich o charakterze ekonomicznego rozwoju Rosji, Lenin dał konkretny i szczegółowy obraz kapitalistycznego rozwoju Rosji, wykonując w ten sposób zadanie, które był postawił jeszcze w 1894 r.⁵⁾

W pracy tej ustalił on szereg prawidłowości rozwojowych, właściwych wszystkim krajom, w których rozwija się kapitalizm, a równocześnie wskazał na odrębności rozwoju kapitalizmu w Rosji. W tej też pracy „znajdujemy genialne uzasadnienie ekonomiczne charakteru oraz sił napędowych zbliżającej się w Rosji rewolucji jakoteż leninowskiej idei hegemonii proletariatu“.⁶⁾ W 1907 r. w przedmowie do drugiego wydania tej pracy, Lenin sam podkreślił cel swych badań w następujących słowach: „Analiza ustroju społeczno-gospodarczego, a więc również struktury klasowej Rosji, jaką zawiera to dzieło, na podstawie badań ekonomicznych i analizy krytycznej materiałów statystycznych, znajduje obecnie swe potwierdzenie w otwartych wystąpieniach politycznych wszystkich klas w przebiegu rewolucji. W zupełności ujawniła się kierownicza rola proletariatu. Ujawniło się również, że jego siła w ruchu historycznym jest nieporównanie większą, niż jego odsetek w ogólnej masie ludności. Praca niniejsza dostarcza dowodów, że jedno i drugie zjawisko ma swą podstawę ekonomiczną“.⁷⁾

W pierwszym dziesięcioleciu XX wieku potrzeby walki rewolucyjnej skłoniły Lenina do poświęcenia niezwykle dużej uwagi opracowaniu agrarnego programu partii. W związku z tym Lenin dużo pracuje nad historią agrarną Rosji i Europy Zachodniej, o zasięgu wykonanej pracy można dobrze sądzić na podstawie „Materiałów leninowskich“.⁸⁾ Powstaje cykl artykułów „Kwestia rolna a krytycy Marksa“. Szkice z historii agrarnej Europy Zachodniej zwrócone są swym ostrzem przeciwko rewizjonistom. Trochę później Lenin pisze pracę o historii kapitalizmu w rolnictwie Stanów Zjednoczonych. Ta praca zwraca się przeciwko Gimmerowi-Suchanowowi.

W latach wojny imperialistycznej samo życie ze szczególną ostrością postawiło na porządku dnia zagadnienie imperializmu. Lenin usilnie pracuje nad tym zagadnieniem. W wyniku jego pracy powstaje książka „Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu“.

⁵⁾ W książce „Co to są „przyjaciele ludu“...?“ Lenin wysunął przed marksistami rosyjskimi zadanie „dania zwartego obrazu naszej rzeczywistości, jako określonego systemu stosunków wytwórczych, wykazania konieczności wyzysku i wywłaszczania mas pracujących w warunkach tego systemu, wykazania, jakie jest wyjście z tego stanu rzeczy, odpowiadające rozwojowi ekonomicznemu“.

⁶⁾ „Prawda“ z dn. 21.VIII.1948, artykuł A. L. Sidorowa „Genialna praca W. I. Lenina“ w związku z 50-leciem książki W. I. Lenina „Rozwój kapitalizmu w Rosji“.

⁷⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 4, t. III, str. 9.

⁸⁾ „Leninskiy Sbornik“ — red.

W tym utworze, który jest kontynuacją „Kapitału“ Marksa, Lenin udowodnił, że „imperializm jest przededniem społecznej rewolucji proletariatu“.⁸⁾ Pracując nad zagadnieniami imperializmu Lenin teoretycznie uzasadnił twierdzenie o możliwości zwycięstwa socjalizmu w jednym, wziętym oddzielnie kraju i niemożliwości jednoczesnego zwycięstwa socjalizmu we wszystkich krajach. To twierdzenie stało się „wytyczną zasadą całej dalszej działalności Lenina, całej dalszej działalności partii bolszewickiej“.⁹⁾

Książka o imperializmie skierowana jest zwłaszcza przeciwko Kautsky'emu oraz innym oportunistom.

Drugą zasadniczą cechą Lenina jako historyka-ekonomisty, jest nierozzerwalny związek w jego pracach historii gospodarczej z teorią ekonomiczną, a także zespolenie w jego pracach niezwyklej konkretności, dochodzącej częstokroć nawet do szczegółowego podawania faktów historycznych z ogarniającymi najszerszy zakres uogólnieniami teoretycznymi.

Ze szczególną wyrazistością występuje ta cecha w dwóch największych historyczno-ekonomicznych dziełach Lenina — w „Rozwoju kapitalizmu w Rosji“ i w książce „Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu“.

Książka o imperializmie — to przede wszystkim dzieło teoretyczne. „Było ono **nowym szczeblem w rozwoju ekonomicznej teorii Marksa**“.¹⁰⁾ A równocześnie zawiera ono konkretną historię kapitalizmu w epoce imperialistycznej. „Rozwój kapitalizmu w Rosji“ stanowi przede wszystkim historię kapitalistycznego rozwoju gospodarki narodowej w Rosji i daje cały szereg najdonioślejszych wniosków o charakterze teoretycznym, jak na przykład teorię o trzech etapach rozwoju kapitalizmu w przemyśle.

Dzieło Lenina „Rozwój kapitalizmu w Rosji“ zawiera ogromną ilość konkretnych faktów, wykazujących przebieg rozwoju kapitalizmu w rolnictwie i przemyśle Rosji. Wśród tych faktów spotykamy i takie szczegóły, jak na przykład, drobiazgowy opis zjawienia się „handlarek“ w koronkarskim przemyśle gubernii moskiewskiej. W „Imperializmie“ mamy dane o historii poszczególnych wynalazków technicznych, które nie znalazły dla siebie zastosowania wskutek przeciwdziałania kapitału monopolistycznego.

Jak wiadomo, Lenin rozwinął dalej zasady materialistycznej dialektyki Marksa i Engelsa, zarówno w zastosowaniu do przyrody, jak i w zastosowaniu do badania historii społeczeństw. W tej ostatniej dziedzinie zasadniczą ideą wytyczną, do której opracowania wybitnie przyczynił się Lenin, jest wysunięta przez Marksa i Engelsa

⁸⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 3, t. XIX, str. 77.

⁹⁾ Instytut Marksa-Engelsa-Lenina przy KC WKP(b): „Lenin Włodzimierz Iljicz“, str. 159.

¹⁰⁾ Tamże, str. 158.

idea społeczno-ekonomicznych formacji oraz prawidłowości ich rozwoju i zmian.

Opracowaniem pojęcia formacji społeczno-ekonomicznej Lenin zajmował się od okresu młodości aż do ostatnich lat życia, gdy pisał, iż w naszym kraju współistniało pięć układów.

Teoria społeczno-ekonomicznych formacji — to podstawa materializmu historycznego. Lenin podkreślał znaczenie tej teorii od samego początku swej działalności naukowej następującymi słowami: „Podobnie jak Darwin położył kres mniemaniu, że gatunki zwierząt i roślin nie są niczym związane z sobą, że są przypadkowe, „stworzone przez boga“ i niezmiennie; podobnie jak postawił on biologię po raz pierwszy na całkiem naukowym gruncie, ustalając zmienność i następność gatunków — tak samo i Marks położył kres pogładowi na społeczeństwo jako na mechaniczne skupienie jednostek, dopuszczające wszelkie zmiany z woli władzy (lub wszystko jedno — z woli społeczeństwa i rządu), powstające i zmieniające się przypadkowo, i postawił socjologię po raz pierwszy na gruncie naukowym, ustalając pojęcie formacji społeczno-ekonomicznej jako całokształtu danych stosunków produkcji, stwierdzając, że rozwój takich formacji jest procesem przyrodniczo-historycznym“.¹¹⁾

Opracowując teorię formacji społeczno-ekonomicznych Lenin przede wszystkim (głównie na początku swej działalności naukowej, ale również i później) ustalił szereg sformułowań, które precyzują samo pojęcie formacji, określenie jej składników i istoty praw, rządzących rozwojem formacji, ich przejściem od jednej do drugiej, a również poczynił szereg uwag, podkreślających znaczenie tych czy też innych form występowania tego pojęcia.

Jako przykład, można przytoczyć dopiero co zacytowaną wypowiedź Lenina, jego uwagę, iż każda formacja posiada „odrębne prawa swego powstania, funkcjonowania i przechodzenia do wyższej formy, przekształcenia się w inny organizm społeczny“¹²⁾ jako też dane już później, w 1914 r., bardziej wyczerpujące określenie formacji społeczno-ekonomicznej,¹³⁾ określenie klasy społecznej, podkreślenie roli walki klasowej itd.

Konsekwentnie stosując w swych pracach historyczno-ekonomicznych teorię marksistowską o formacjach społeczno-ekonomicznych

¹¹⁾ Lenin, Dzieła wybrane, t. I, str. 93—94, wyd. „Książka i Wiedza“, 1949 r.

¹²⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 3, t. I, str. 284.

¹³⁾ Marksizm wskazał drogę do wszechogarniającego, wszechstronnego badania procesu powstawania, rozwoju i upadku społeczno-ekonomicznych formacji, rozpatrując całokształt wszystkich sprzecznych ze sobą tendencji, sprowadzając je do ściśle określonych warunków życia i wytwórczości różnych klas społecznych, usuwając subiektywizm i dowolność w doborze poszczególnych „kierowniczych“ idei lub w ich tłumaczeniu, ujawniając, że korzenie wszystkich bez wyjątku idei i wszystkich tendencji tkwią w stanie materialnych sił wytwórczych“. (Lenin, Dzieła, wyd. 3, t. XVIII, str. 13).

oraz o siłach napędowych, które określają ich rozwój, Lenin nie tylko sprecyzował sens pojęć i terminów z nią związanych, ale również rozwinął tę teorię dalej, ustalając po raz pierwszy cały szereg nowych bardzo ważnych podstawowych założeń.

W tych założeniach Lenin zwrócił szczególną uwagę na momenty dynamiczne wewnątrz formacji, badając ich rozwój i przechodzenie społeczeństwa od jednej formacji do drugiej.

Lenin opracował pojęcie układów społeczno-ekonomicznych jako typów stosunków ekonomicznych, istniejących wewnątrz formacji i będących bądź to pozostałościami minionych form społecznych bądź to zalążkami nowych formacji, wyłaniających się na miejsce tej formacji, w której granicach występują owe zalążki lub też wreszcie, jako typów stosunków ekonomicznych, znamienitych właśnie dla danej formacji, typów, które w niej panują.¹⁴⁾

W postaci zarodkowej, bez użycia jeszcze właściwego określenia, spotykamy to pojęcie już u Marksa w jego znanym „Przyczynku do krytyki ekonomii politycznej“, gdzie Marks wskazuje na istnienie w społeczeństwie kapitalistycznym „wszystkich przeżytych form społecznych, z których ułamków i elementów ono się buduje, częściowo wlokąc nadal za sobą te pozostałości, których nie zdążyło przezwyciężyć, a częściowo rozwijając w całej pełni to, co dawniej ledwo się zaznaczało...“¹⁵⁾

Lenin rozwinął szczegółowo pojęcie układów społeczno-ekonomicznych na przykładzie ekonomiki ZSRR w pierwszych lat władzy radzieckiej. Jak wiadomo, Lenin pisał, iż w naszym kraju w owym czasie było pięć układów — gospodarka patriarchalna, wytwórczość drobnotowarowa, kapitalizm prywatny, kapitalizm państwowy i socjalizm.

Pojęcie sektoru społeczno-ekonomicznego posiada duże znaczenie dla badania dynamiki rozwoju i zmian formacji społeczno-ekonomicznych w konkretnych krajach. Historycy radzieccy w pełni wykorzystują to pojęcie w związku z badaniem historii swego kraju i krajów zagranicznych.

Lenin rozwinął dalej marksistowskie pojęcie feudalizmu. W swych dziełach on wielokrotnie mówi o rozmaitych stronach gospodarki feudalnej; ogólną charakterystykę rolnictwa feudalnego dał Lenin w „Rozwoju kapitalizmu w Rosji“, gdzie wskazał na cztery zasadnicze warunki tej gospodarki: 1) panowanie gospodarki naturalnej, 2) zaopatrzenie chłopu w środki wytwórcze, a w szczególności — w ziemię oraz przytwierdzenie go do ziemi, 3) osobista zależność chłopu od obszarnika umożliwiającą mu stosowanie wobec chłopu przymusu pozaekonomicznego, 4) skrajnie niski i trwający w tradycyjnym zastoju poziom techniki.

¹⁴⁾ Dlatego też Lenin używa niekiedy określenia „układ“ w sensie formacji (patrz Dzieła, wyd. 3, t. XVI, str. 350 i t. XXIV, str. 337).

¹⁵⁾ Marks i Engels, Dzieła, t. XII, cz. I, str. 195.

Lenin oparł swą charakterystykę rolnictwa feudalnego na zasadzie badań danych dotyczących rosyjskiej gospodarki pańszczyźnianej w Rosji przed reformą. Ale jednocześnie wskazał on na to, że rolnictwo feudalne i feudalny wyzysk chłopów istniał w Rosji od najdawniejszych czasów, mówiąc, iż jeszcze w epoce „Russkoj prawdy“ feudałowie rosyjscy ujarzmiali „smerdów“.¹⁶⁾ W rosyjskiej burżuazyjnej nauce historycznej w latach 90 XIX w. zaprzeczano istnieniu feudalizmu w dawnej Rusi, a historyczny rozwój Rosji był traktowany jako zasadniczo odmienny od historycznego rozwoju Europy Zachodniej. Narodnicy podkreślali również odrębną drogę historycznego rozwoju Rosji. Swą krytyką Lenin nie tylko zadał miazdzący cios poglądom narodników, lecz wskazał również na istnienie stosunków feudalnych na dawnej Rusi, jeszcze zanim Pawłow-Silwański w rosyjskiej nauce burżuazyjnej rozwinął swój pogląd na feudalny charakter ustroju społecznego dawnej Rusi.¹⁷⁾

Nie należy przy tym oczywiście zapominać, że pojmowanie istoty feudalizmu przez Pawłowa-Silwańskiego nie jest marksistowskie.

Szczególnie dużo uczynił Lenin dla badań prawidłowości rozwojowych genezy oraz dróg rozwoju formacji kapitalistycznej.

Przede wszystkim Lenin wykazał konkretnie na podstawie rosyjskiego i zagranicznego materiału, w jaki sposób formacja feudalna przekształca się w kapitalistyczną.

Badając rozwój kapitalizmu w Rosji Lenin dał klasyczną analizę roli rynku w rozwoju stosunków kapitalistycznych.

W pierwszym rozdziale „Rozwoju kapitalizmu w Rosji“, Lenin, opierając się na teorii Marksa, ustalił, że wbrew błędnym poglądom narodników, zagadnienie rynku wewnętrznego, jako odrębne, samodzielne zagadnienie, niezależne od stopnia rozwoju kapitalizmu, nie istnieje w ogóle. Lenin dowiódł w tym rozdziale, że rynek wewnętrzny dla kapitalizmu tworzy sobie sam rozwijający się kapitalizm, który pogłębia społeczny podział pracy i powoduje podział bezpośrednich wytwórców na kapitalistów i robotników. Stopień rozwoju rynku wewnętrznego jest stopniem rozwoju kapitalizmu w kraju. Na przykładzie rozkładu rosyjskiego chłopstwa po reformie, Lenin konkretnie wykazał, w jaki sposób „rozkład chłopstwa stwarza rynek wewnętrzny dla kapitalizmu“. Proletariat wiejski zmuszony jest kupować za swoją płacę zarobkową przedmioty osobistego spożycia, burżuazja wiejska nabywa za pieniądze, które otrzymuje ze sprzedaży wytworów swego gospodarstwa, przede wszystkim środki wytwórczości, ale również na skutek zwiększenia potrzeb kupuje ona przedmioty spożycia, których w swym gospodarstwie nie produkuje.

Lenin ustalił prawidłowości rozwojowe, dotyczące formowania się rolnictwa kapitalistycznego i przemysłu kapitalistycznego. Lenin

¹⁶⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 3, t. III, str. 150.

¹⁷⁾ Patrz art. akad. B. D. Grekowa, „Lenin a nauka historyczna“, „Izwestia AN ZSRR“, Seria historii i filozofii, t. I, Nr 1, str. 9.

wykazał, że istnieją dwie drogi rozwoju kapitalizmu w rolnictwie, które on nazwał pruską i amerykańską. Lenin tak określał istotę tych dróg: „W pierwszym wypadku pańszczyźniana gospodarka obszarnicza stopniowo przerasta w burżuazyjną, junkierską, skazując chłopów na dziesięciolecia najbardziej dławiącego wyzysku i niewoli przy jednoczesnym wyodrębnianiu się niedużej mniejszości „grossbauerów“, bogatych chłopów. W drugim wypadku albo nie ma gospodarki obszarniczej, albo też rozbija ją rewolucja, która konfiskuje i rozdrabnia obszary feudalne. W tym wypadku chłop góruje, stając się jedynym czynnikiem rolnictwa i ewoluując ku farmerowi kapitalistycznemu. W pierwszym wypadku zasadniczą treścią ewolucji jest przerastanie pańszczyzny w niewolę lichwiarską i wyzysk kapitalistyczny w majątkach feudałów — obszarników — junkrów. W drugim wypadku tło zasadnicze stanowi przerastanie chłopstwa patriarchalnego w farmera burżuazyjnego. W historii ekonomicznej Rosji najzupełniej wyraźnie występują obydwie typy ewolucji“.¹⁸⁾

Lenin wskazuje następnie, że „rolnicze centrum Rosji oraz jej rolnicze kresy dają nam obraz, że tak powiemy, przestrzennego czyli geograficznego rozmieszczenia miejscowości, w których przeważa ewolucja agrarna jednego lub drugiego rodzaju“.¹⁹⁾ Walka pomiędzy chłopskimi i obszarniczymi interesami, która jak nie czerwona przebiegała przez całą historię Rosji po reformie 1861 r., była walką o to, który z tych dwu typów burżuazyjnej ewolucji agrarnej zwycięży. Zwycięstwo drogi amerykańskiej było możliwe tylko w wyniku rewolucji, która powinna była w tym celu zniszczyć latyfundię pańszczyźnianą.

Badając rozwój kapitalizmu w rolnictwie rosyjskim, Lenin wykazał, że w warunkach gospodarki towarowej, gospodarka chłopska nieuniknienie rodzi kapitalizm. „Wbrew teorii, które panowały u nas w ciągu ostatniego półwiecza — pisał Lenin — rosyjskie chłopstwo we wspólnotach gminnych — nie jest antagonistą kapitalizmu, lecz przeciwnie, stanowi najgłębszą i najtrwalszą jego podstawę“.²⁰⁾

To twierdzenie Lenina, oprócz swego znaczenia, jeśli chodzi o zrozumienie historii chłopów, posiada również niezmiernie doniosłe ogólnopolityczne znaczenie. „Leninowskie twierdzenie, że indywidualna gospodarka chłopska stanowi bazę dla rozwoju kapitalizmu, posiada dominujące znaczenie i obowiązuje także w innych krajach, w szczególności w krajach demokracji ludowej“.²¹⁾

Badając drogi formowania się rosyjskiego przemysłu kapitalistycznego Lenin stwierdził istnienie trzech etapów rozwoju kapitalizmu w przemyśle. Sformułował on tak swój wniosek: „Są trzy główne etapy tego rozwoju: drobna wytwórczość towarowa (drobne, głów-

¹⁸⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 4, t. XIII, str. 216.

¹⁹⁾ Tamże, str. 217—218.

²⁰⁾ Tamże, t. 3, str. 141.

²¹⁾ „Prawda“ z dn. 21.8.1948, art. cyt. A. L. Sidorowa.

nie chłopskie przemysły) — manufaktura kapitalistyczna — fabryka (wielki przemysł maszynowy). Fakty obalają całkowicie rozpowszechnione u nas mniemanie, jakoby przemysł „fabryczny“ był oderwany od przemysłu „chałupniczego“. Wprost przeciwnie, ich rozdzielenie od siebie jest nawskroś sztuczne. Łączność i ciągłość wspomnianych przez nas form przemysłu są jak najbardziej bezpośrednie i ścisłe. Fakty z całą oczywistością dowodzą, że zasadnicza tendencja drobnej wytwórczości towarowej polega na rozwoju kapitalizmu, a w szczególności na tworzeniu manufaktury, a manufaktura w naszych oczach z olbrzymią szybkością przerasta w wielki przemysł maszynowy“.²²⁾

Szczególnie duże znaczenie metodologiczne ma analiza konkretna przechodzenia przemysłu od jednego stadium do drugiego, którą Lenin przeprowadził na materiałach rosyjskich. Jak tego dowiodły późniejsze badania historyków radzieckich²³⁾ wnioski Lenina, uzyskane przezeń na podstawie materiału z historii rosyjskiego przemysłu, dadzą się w pełni zastosować również do innych krajów.

Lenin doszedł do swego twierdzenia o trzech etapach rozwoju kapitalizmu w przemyśle przez zastosowanie teorii Marksa o rozwoju przemysłu kapitalistycznego do faktów rosyjskiej historii przemysłowej. Ale było by wielkim błędem sądzić, że twórcza rola Lenina ograniczyła się pod tym względem jedynie do analizy konkretnych faktów historycznych na podstawie teorii Marksa. Lenin rozwinął w tym wypadku dalej teorię Marksa. Szczególnie duże znaczenie teoretyczne posiada jego analiza kapitalizmu w drobnym przemyśle, przechodzenia przemysłu kapitalistycznego od jednego etapu do drugiego, oraz powiązania wzajemnego wspomnianych form przemysłu. W „Rozwoju kapitalizmu w Rosji“ Lenin dobitnie wykazał, jakie są drogi kształtowania się proletariatu i burżuazji w rolnictwie oraz w przemyśle.

Szczytem twórczości Lenina w dziedzinie badań prawidłowości rozwojowych, kierujących rozwojem kapitalistycznej formacji społeczno-ekonomicznej, jest jego teoria imperializmu. Lenin wykazał, że „imperializm wyrósł jako rozwinięcie i bezpośrednia kontynuacja podstawowych właściwości kapitalizmu w ogóle. Ale kapitalizm okazał się kapitalistycznym imperializmem dopiero na określonym, bardzo wysokim stopniu swego rozwoju, kiedy pewne podstawowe właściwości kapitalizmu zaczęły zamieniać się w swe przeciwieństwo, kiedy pod każdym względem powstały i ujawniły się cechy epoki przejściowej od kapitalizmu do wyższego ustroju społeczno-ekonomicznego“.²⁴⁾

²²⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 4, t. III, str. 475.

²³⁾ Patrz na przykład: F. W. Potiomkin, „Powstania lionskie“.

²⁴⁾ Lenin, „Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu“, Dzieła Wybrane, t. I, str. 955.

Lenin wykazał: kiedy, w jaki sposób i na mocy jakich przyczyn kapitalizm staje się „imperialistycznym kapitalizmem“, wykrył jego zasadnicze cechy, wskazując przy tym, że główną cechą imperializmu jest jego charakter monopolistyczny, jako też, że imperializm jest kapitalizmem pasożytniczym, gnijącym. Jednocześnie Lenin dowiódł całkowitej bezpodstawności i apologetyczności tego określenia imperializmu, które dawał Kautsky.

Lenin ujawnił te przeciwieństwa imperializmu, które według określenia towarzysza Stalina doprowadzają „sprzeczności kapitalizmu do najwyższego napięcia, do ostatecznych granic, poza którą już rozpoczyna się rewolucja“.²⁵⁾

Badając imperializm, Lenin wykrył prawo nierównomierności ekonomicznego i politycznego rozwoju kapitalizmu. Lenin dowiódł, że nierównomierność rozwoju i przeciwieństwa kapitalizmu w warunkach imperializmu ulegają niezmiernemu zaostreniu. „Lenin wykazał, że właśnie na skutek tego nierównomiernego rozwoju kapitalizmu wybuchają wojny imperialistyczne, które osłabiają siły imperializmu i umożliwiają przerwanie frontu imperialistycznego tam, gdzie okaże się on najsłabszy“.²⁶⁾

Na podstawie analizy imperializmu Lenin doszedł do wniosku o możliwości zwycięstwa socjalizmu początkowo w kilku krajach lub też nawet w jednym kraju i o niemożliwości jednoczesnego zwycięstwa socjalizmu we wszystkich krajach.

„Była to **nowa** wykończona teoria rewolucji socjalistycznej, teoria możliwości zwycięstwa socjalizmu w poszczególnych krajach, warunków tego zwycięstwa, perspektyw tego zwycięstwa, teoria, której podstawy nakreślone zostały przez Lenina już w 1905 r. w broszurze „Dwie taktyki socjaldemokracji w rewolucji demokratycznej“.²⁷⁾

Jak już wspominaliśmy, książka Lenina o imperializmie stanowi kontynuację „Kapitału“ Marksa. Określenie dróg, na których odbywa się przejście od kapitalistycznej formacji społeczno-ekonomicznej do socjalistycznej, Lenin dał już nie tylko jako historyk badający rzeczywistość historyczną, lecz również jako wódz zwycięskiej partii proletariatu — twórca historii. W tej swojej twórczości rewolucyjnej Lenin dla określenia dróg obecnego i przyszłego rozwoju zawsze brał pod uwagę przebytą drogę, którą poddawał naukowej analizie. Wzorem analizy tego rodzaju jest broszura „O podatku żywnościowym“. W pracach napisanych po Rewolucji Październikowej, („O spółdzielczości“ i innych.) Lenin nakreślił drogi powstawania nowej socjalistycznej formacji, stwierdzając ogólne historyczno-ekonomiczne prawidłowości rozwojowe, prawidłowości, które

²⁵⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, wyd. „Książka i Wiedza“, str. 11.

²⁶⁾ Historia WKP(b), Krótki kurs, str. 191.

²⁷⁾ Tamże, str. 193.

można zastosować do historii ekonomicznej różnych krajów i narodów, w ich liczbie również do ekonomicznego rozwoju Rosji. Zaprzeczając zatem, w przeciwieństwie do narodników, możliwości zastosowania powszechnych praw rozwoju społecznego do Rosji, Lenin jednocześnie nie tylko nie negował swoistości rozwoju ekonomicznego poszczególnych krajów, w tej liczbie i Rosji, lecz nawet podkreślał tę swoistość. Lenin zajmował to stanowisko w całej swej działalności naukowej, poczynając od swych prac w latach 90 XIX w. Znajdziemy u niego zarówno zasadnicze wypowiedzi w tym duchu, jak i konkretne badania swoistości rozwoju gospodarczego poszczególnych krajów, a w szczególności Rosji.

W artykule: „Nasz program“ Lenin pisał: „Sądzymy, że dla socjalistów rosyjskich jest szczególnie konieczne **samodzielne** opracowanie teorii Marksa, ponieważ ta teoria daje jedynie **ogólne wytyczne**, zasady, które mają inne **szczegółowe** zastosowanie w Anglii niż we Francji, a we Francji inne niż w Niemczech, w Niemczech zaś inne niż w Rosji“.²⁸⁾

W swych pracach historyczno-ekonomicznych Lenin wykazał różnice w drogach rozwoju kapitalistycznego w rolnictwie Prus i Stanów Zjednoczonych.

Szczególną uwagę zwrócił on na specyficzne odrębności rozwoju gospodarki narodowej w Rosji.²⁹⁾ Leninowi zawdzięczamy niezwykle cenne dla historyków radzieckich wypowiedzi o feudalizmie rosyjskim, jako też o „feudalizmie państwowym“ w okresie przed reformą. Te wskazania wyzyskali nasi współczesni historycy dziejów chłopów — B. D. Grekow i N. M. Drużynin.

Szczególnie wiele dokonał Lenin w zakresie badań odrębności przeciwieństw klasowych na wsi rosyjskiej po reformie. Wieś rosyjską od zachodnio-europejskiej odróżniała siła i ogrom przeżytków pańszczyźnianych. Toteż Lenin badał szczególnie wnikliwie odrębności naszej historii agrarnej w latach po reformie. W swych licznych pracach w kwestii rolnej Lenin zawsze uwzględniał specyfikę agrarnej historii Rosji.

Badając imperializm, Lenin nie ograniczył się do ustalenia jedynie ogólnych właściwości tego stadium kapitalizmu. Wskazał on również na odrębności imperializmu w poszczególnych krajach, udzielając szczególnej uwagi charakterystyce imperializmu rosyjskiego. Lenin podkreślał jego militarno-feudalny charakter, zaznaczał, że w Rosji „najnowszy imperializm kapitalistyczny opleciony jest, że tak powiem, szczególnie gęstą siecią stosunków przedkapitalistycznych“,³⁰⁾ wskazywał, że w latach 1904—1916 „garstka obszarników

²⁸⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 3, t. II, str. 492.

²⁹⁾ Tę stronę działalności Lenina jako historyka słusznie podkreśla A. M. Pankratowa. Patrz jej artykuł „Lenin — największy koryfeusz nauki“, „Izwestia Akademii Nauk ZSRR“, 1944, Nr 1—2.

³⁰⁾ Lenin, Dzieła, t. XIX, str. 136. wyd. 3.

pańszczyźnianych, z Mikołajem II na czele, miała władzę w rękę, w najściślejszym sojuszu z magnatami kapitału finansowego...³¹⁾) Lenin wskazywał na związek imperializmu rosyjskiego z imperializmem Ententy, na jego zależność od tego ostatniego. Na podstawie analizy imperializmu w Rosji carskiej Lenin wyprowadził swój doniosły wniosek historyczny o możliwości przerwania łańcucha imperialistycznego w jego najślabszym ogniwie.

Wnikliwe studiowanie dzieł Lenina (a także dzieł Marksa, Engelsa, Stalina) daje historykom radzieckim trwałą podstawę w walce przeciwko wszelkiego rodzaju abstrakcyjnemu socjologizowaniu.

Lenin uważał, że dla nauki historycznej jest koniecznością nie tylko ujawnienie swoistości w rozwoju poszczególnych krajów, lecz również badanie historii ekonomicznej poszczególnych terytoriów. W swych pracach historyczno-ekonomicznych Lenin nie tylko sformułował tego rodzaju postulaty, lecz również sam je systematycznie w swych pracach realizował. W „Rozwoju kapitalizmu w Rosji“ Lenin pisał o wzroście rolnictwa produkującego na rynek, oraz o specjalizacji rolnictwa w Rosji po reformie: „Masowe i sumaryczne dane o wytwórczości wszelkich zbóż chlebowych mogą dać (ale i to nie zawsze) jedynie najbardziej ogólnikowe wiadomości o tym procesie, ponieważ specyficzne odrębności rozmaitych obwodów znikają przy tym. A tymczasem, właśnie na wyodrębnieniu się różnych obwodów rolniczych polega jedna z najbardziej znamiennych cech rolnictwa rosyjskiego po reformie“³²⁾

Rozwój kapitalizmu w Rosji, zarówno w rolnictwie jak i w przemyśle, Lenin badał według obwodów, według obwodów Lenin badał również rozwój kapitalizmu w rolnictwie Stanów Zjednoczonych. Momenty geograficzne w pracach Lenina rozważałem w niedawno opublikowanym specjalnym artykule.³³⁾ To też pozwolę sobie w obecnym wykładzie nie zatrzymywać się dłużej na tej bardzo ciekawej stronie historycznych badań Lenina.

Badając rozwój kapitalizmu w Rosji Lenin na przykładzie Kaukazu i Baszkirii wykazał specyficzne odrębności ekonomicznego podboju przez kapitalizm kresów narodowościowych Rosji.

Sposoby badań historyczno-ekonomicznych w pracach Lenina nie były prawie systematycznie badane w naszej literaturze, poświęconej Leninowi. Wyjątek stanowią tylko stosowane przez Lenina sposoby analizy statystycznej. Te sposoby były i są nadal przedmiotem zainteresowania oraz studiów statystyków radzieckich.

Rozpatrywanie leninowskich sposobów badań historyczno-ekonomicznych zaczniemy od krótkiej charakterystyki Lenina jako badacza źródeł historycznych.

³¹⁾ Tamże, t. XX, str. 570.

³²⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 4, t. 3, str. 215—216.

³³⁾ „Istoriko-geograficzieskije momienty w rabotach Lenina“, „Istoriczeskije Zapiski“, t. 27.

Historycy dobrze znają typ badacza, postępującego biernie za materiałami źródłowymi, budującego swą pracę, jako możliwie najbardziej szczegółowe streszczenie jednego lub kilku źródeł, przyjętych przez danego historyka za podstawę jego dociekań. Taki stosunek do źródeł historycznych był zupełnie obcy Leninowi. Lenin zawsze wybierał sobie źródła, zwykle liczne i różnorodne, konieczne dla rozwiązania postawionego przezeń zagadnienia, a brał z nich tylko to, co było mu potrzebne, pomijając wszystko, co nie posiadało bezpośredniego związku ze sprawą. Nigdy nie szedł biernie od źródła do zagadnieni

Źródła, którymi posługiwał się Lenin, można podzielić na dwie zasadnicze grupy: źródła statystyczne, czyli takie, które podają w liczbach wskaźniki jakiejś cechy badanego zjawiska, oraz źródła opisowe, różnorodne pod względem swego charakteru. Lenin stosunkowo rzadko posługiwał się w swych pracach historyczno-ekonomicznych materiałami z zakresu prawodawstwa oraz źródłami o charakterze opisowym, oczywiście, nie na skutek zasadniczo negatywnego do nich stosunku, lecz z tego powodu, że te źródła zbyt mało mogły dostarczyć materiału dla tematów, nad którymi on pracował.

Źródłami statystycznymi Lenin posługiwał się w bardzo dużych rozmiarach. Częstokroć stanowiły one u niego podstawę badań, a w celu bardziej konkretnego ujęcia uzupełniał on je materiałami ze źródeł o charakterze opisowym. Historyczno-ekonomiczne prace Lenina zwykle obfitują w cyfry. W szczególności Lenin chętnie wyrażał w cyfrach dynamikę zjawisk, które rozpatrywał nie żałując trudu, by sporządzić niezbędne w tym celu kolumny statystyczne. W „Rozwoju kapitalizmu w Rosji” możemy spotkać mnóstwo takich kolumn dynamicznych; najbardziej szczegółowe dane tego rodzaju Lenin umieścił w dodatku do wspomnianej pracy (dodatek II, zestawienie danych statystycznych o przemysle fabrycznym w Rosji europejskiej). Ale lubiąc i ceniąc cyfry Lenin przytaczał je tylko wtedy, gdy te cyfry wyrażały istotę rozpatrywanego procesu lub zjawiska. Był on zaciętym wrogiem nadużywania materiałów cyfrowych, gromadzenia zbędnych i niepotrzebnych danych statystycznych. Tego rodzaju metodę pracy Lenin pogardliwie nazywał „ćwiczeniami statystycznymi”, „gorliwością arytmetyczną”, „zabawą w cyferki”.³⁴⁾

Szczególnie cenił Lenin masowe dane spisów gospodarczych, gdy według określonego schematu gromadzono i opracowywano dane statystyczne z terytorium całego kraju. Lenin pisał o znaczeniu danych statystycznych i metody statystycznej w badaniach ekonomicznych: „Statystyka społeczna w ogólności, a statystyka ekonomiczna w szczególności uczyniły olbrzymie postępy w ciągu dwóch — trzech ostatnich dziesięcioleci. Szereg zagadnień, zagadnień podstawowych, dotyczących ustroju ekonomicznego państw współczesnych oraz jego

³⁴⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 4, t. III, str. 118—119.

rozwoju, które dawniej rozstrzygano na podstawie ogólnych rozważań i przybliżonych danych, nie można obecnie opracowywać chociażby trochę poważniej bez uwzględnienia danych masowych zebranych z terytorium pewnego kraju według jednego określonego programu i zestawionych razem przez specjalistów-statystyków. W szczególności zagadnienia ekonomiki rolnictwa, które powodują tak dużo sporów, wymagają odpowiedzi na podstawie dokładnych i masowych danych, a to przede wszystkim dlatego, że w państwach europejskich i w Ameryce coraz bardziej przyjmuje się zwyczaj sporządzania spisów periodycznych, obejmujących wszystkie gospodarcze przedsiębiorstwa kraju³⁵⁾ Lenin był głębokim znawcą źródeł statystycznych ekonomicznej historii Rosji, a także krajów zagranicznych. Olbrzymia ilość źródeł statystycznych co do gospodarczej historii Rosji zbadana i opracowana przez Lenina w jego książce „Rozwój kapitalizmu w Rosji“, rzuca się w oczy każdemu wnikliwemu czytelnikowi tej pracy.

Drugą, obszerną i różnorodną grupę źródeł wyzyskanych przez Lenina w jego badaniach historyczno-ekonomicznych stanowią źródła o charakterze opisowym. Tutaj należą przede wszystkim aneksy tekstowe do wykazów statystycznych z ziemstw. W tych pracach statystycy ziemstw opisywali gospodarkę chłopską oraz chałupniczy przemysł rzemieślniczy, a czasami również fabryki, często przytaczając przy tym różnego rodzaju wyjaśnienia historyczne o rozwoju tej lub innej wytwórczości. Lenin szeroko wykorzystuje te opisy w „Rozwoju kapitalizmu w Rosji“, w szczególności w rozdziałach V i VI. Jako przykład można zacytować wykorzystanie przez Lenina danych, dotyczących przemysłu koronkarskiego w gubernii moskiewskiej lub też szkicu Żbankowa: „Babski Kraj“ („Babja stona“), gdzie opisano przemysł chałupniczy guberni kostromskiej. Lenin dość często czerpie z tych opisów dane o sprawach bytu w celu charakterystyki rozpatrywanych zjawisk ekonomicznych.

Lenin często bierze materiał z różnego rodzaju badań i opisów tych czy innych stron rosyjskiej gospodarki narodowej, które przeprowadzał rząd, lub też ówczesne burżuazyjne organizacje społeczne, jak na przykład obszerna ankieta przemysłu rzemieślniczego, zorganizowana przez „komisję do zbadania przemysłu chałupniczego w Rosji“. Wykorzystuje on również takie materiały, jak „Listy ze wsi“ Engelhardta, a czasami nawet utwory beletrystyczne.

Odrębną grupę źródeł dla Lenina stanowią dane burżuazyjnej ekonomicznej i historyczno-ekonomicznej literatury. Traktując nader krytycznie utwory zagranicznych i rodzimych autorów burżuazyjnych (w tej liczbie narodników) Lenin umiał wydobywać z tych utworów cenne fakty. Lenin wykorzystuje fakty z literatury burżuazyjnej w charakterze uzupełnień do danych źródeł w większości

³⁵⁾ „Leninskij Sbornik“, XIX, str. 360.

swych prac historyczno-ekonomicznych. Ale szczególnie szeroko wyzyskał on tego rodzaju materiały w książce „Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu“.

Do swych źródeł rosyjskich i zagranicznych, Lenin miał stosunek bezwzględnie krytyczny, różniąc się pod tym względem zdecydowanie od narodników. Specjalną uwagę Lenin zwraca na krytykę źródeł statystycznych, odgrywających tak wydatną rolę w jego pracach. Dzięki temu krytycznemu podejściu Lenin potrafił z tak lichego pod względem jakości źródła, jak rosyjska rządowa statystyka przemysłowa z drugiej połowy XIX w. wyciągnąć cenne wnioski. Tę statystykę, której dane narodowcy wyzyskiwali bezkrytycznie, Lenin poddał szczególnie ostrej krytyce. Wykazał on, że zarówno gromadzenie przez rząd wiadomości statystycznych o przemyśle, jak i zestawienia zgromadzonych danych były niezadawalające. Zbierano dane statystyczne nie mając jasnego wyobrażenia, jakie przedsiębiorstwa podlegają rejestracji i co należy uważać jako fabrykę. Wiadomości dotyczące przedsiębiorstw sporządzali fabrykanci niesumienie i niedbale, a administracja rządowa tego nie kontrolowała. W czasie zestawiania materiału nie był sprawdzany i nie był oceniany krytycznie. W rezultacie uzyskiwano wyniki niewspółmierne dla całego szeregu lat.

Lenin nie tylko wskazał na braki statystyki rządowej przemysłowej z drugiej połowy XIX w. Na podstawie spisów przedsiębiorstw z r. 1879, 1890 i 1894—95 obliczył on liczbę przedsiębiorstw zatrudniających 16 lub więcej robotników i wykazał za pomocą tego obliczenia, że ilość fabryk i zakładów przemysłowych w Rosji wzrosła w tych latach, wbrew twierdzeniom narodników, którzy bezkrytycznie przyjmowali dane statystyki rządowej.³⁶⁾

Statystykę w ziemstwach Lenin cenil o wiele bardziej, niż współczesną mu rządową statystykę rosyjską. Już w najwcześniejszych z zachowanych prac Lenina — w artykule „Nowe prądy gospodarcze w życiu chłopskim“ wskazuje on, iż „...statystyka w ziemstwach daje olbrzymi i drobiazgowy materiał, dotyczący ekonomicznej sytuacji chłopów...“³⁷⁾ Znacznie później, w 1914 r., w artykule „W związku z zagadnieniem zadań statystyki w ziemstwach“ Lenin nazywał statystykę w ziemstwach „doskonałą pod względem staranności pracy oraz jej szczegółowości“.³⁸⁾

Tak więc Lenin bardzo cenil sposoby zbierania danych, stosowane przez statystyków w ziemstwach, czyli posługując się terminami statystyki — organizację obserwacji statystycznej. Ale już inaczej oceniał on sposoby zestawiania i opracowywania zebranego materiału przez statystyków w ziemstwach. Wśród statystyków w ziem-

³⁶⁾ Patrz: Lenin, Dzieła, wyd. 4, t. III, str. 409.

³⁷⁾ Tamże, t. I, str. 3.

³⁸⁾ Tamże, wyd. 3, t. XVII, str. 183.

stwach było nie mało narodników. Ideologia narodnicka pozbawiała ich możliwości zrozumienia procesów ekonomicznych, które odbywały się na wsi. Zestawiając zebrany przez siebie materiał o gospodarce chłopskiej, ci statystycy w ziemstwach, kierując się poglądem narodników, mówiącym o fikcyjności „średniej gospodarki chłopskiej“, grupowali dane nie według siły gospodarczej gospodarstw chłopskich, lecz bądź to według czysto formalnych wskaźników (według wspólnot gminnych lub według kategorii — byli państwowi chłopi, byli obszarnicy itd.), bądź to według ziemi przydziałowej.

W „Rozwoju kapitalizmu w Rosji“ Lenin, nalegając na grupowanie gospodarstw chłopskich według ich siły gospodarczej, wskazywał na nienaukowość zestawień według przydziałów ziemi. „Posługując się zestawieniami według ziemi przydziałowej — pisał Lenin — liczymy razem biedotę, która oddaje ziemię w dzierżawę, i bogaczy, którzy dzierżawią lub też nabywają ziemię; biedotę, która porzuca ziemię, i bogaczy, którzy „zgarniają ziemię“; biedotę, która posiada najbardziej nędzne gospodarstwo ze znikomą ilością bydła, i bogaczy, którzy mają dużo bydła, użyźniają ziemię, wprowadzają udoskonalenia itd. Innymi słowy, liczymy razem proletariusza wiejskiego i przedstawicieli burżuazji wiejskiej“.³⁹⁾

Lenin wskazywał także, że „...w statystyce w ziemstwach „szerokie“ znaczenie przypisuje się określeniu „chłopskiego przemysłu“ (czyli „zarobkowaniu“). W istocie rzeczy do tych „chłopskich przemysłów“ zalicza się **wszystkie i wszelakie** zajęcia chłopów poza nadziałem gruntowym, to też i fabrykanci i robotnicy... i przedstawiciele zawodów wolnych, pracownicy umysłowi i żebracy itd. — wszyscy są „przemysłowcami““.⁴⁰⁾

W dopiero co zacytowanym przez nas artykule „W związku z zagadnieniem zadań statystyki w ziemstwach“, Lenin pisał: „że opracowanie zebranego materiału stanowi najbardziej chore miejsce naszej statystyki w ziemstwach“.⁴¹⁾

Ale czyniąc statystykom w ziemstwach zarzuty, iż nie umieją naukowo opracowywać materiału, Lenin jednocześnie podkreślał, że braki te były właściwe nie wszystkim statystykom w ziemstwach, że oprócz tych statystyków w ziemstwach, którzy posługiwali się nienaukowym ugrupowaniem gospodarstw chłopskich, byli również i tacy statystycy w ziemstwach, którzy podejmowali i stosowali w praktyce naukowe sposoby tych ugrupowań. „Rosyjscy statystycy w ziemstwach, w szczególności w „dobrych, starych“ przedrewolucyjnych czasach, zaskarbili sobie prawo do szacunku, traktując przedmiot swych zajęć w sposób obcy rutynie, nie z punktu widze-

³⁹⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 4, t. 3, str. 76 — 77.

⁴⁰⁾ Tamże, str. 69.

⁴¹⁾ Tamże, wyd. 3, t. XVII, str. 183.

nia potrzeb fiskalnych lub też urzędniczo-administracyjnych, lecz z pewnym zainteresowaniem naukowym. Oni bodajże pierwsi spośród innych statystyków dostrzegli, iż samo zestawienie gospodarstw według ilości ziemi jest niezadawalające i zastosowali inne sposoby zestawień: według zasiewów, według ilości bydła roboczego, według zastosowania pracy najemnej itd.⁴²⁾

Lenin gruntownie krytykował również dane statystyki zagranicznej. Charakter tej krytyki najlepiej możemy poznać na przykładzie jego uwag krytycznych dotyczących amerykańskich spisów rolniczych. Lenin podnosił dobre strony amerykańskiej statystyki rolniczej. Już na pierwszej stronie swej pracy na temat „kapitalizmu w rolnictwie Stanów Zjednoczonych“ wskazał on, że spisy amerykańskie, dostarczają tak dokładnego i obfitego materiału, jakiego nie ma w żadnym kraju świata i który umożliwia przekontrolowanie całego szeregu oklepanych twierdzeń, formułowanych przeważnie z teoretycznym niedbalstwem, powtarzanych bezkrytycznie i wyrażających zwykle burżuazyjne poglądy i przesady.⁴³⁾

Analogiczną wypowiedź Lenina o spisach amerykańskich znajdujemy również w ostatnim rozdziale jego studium. Ale mówiąc o obfitości materiału, który gromadzi amerykańska statystyka rolnicza, Lenin jednocześnie wskazuje na skąpe dane dotyczące wyłączenia drobnych rolników,⁴⁴⁾ na luki w danych co do pracy najemnej w rolnictwie⁴⁵⁾ czyli na brak zainteresowania badaniami tych procesów, których oświetlenie nie leży w interesie burżuazji amerykańskiej. Lenin podkreśla, iż największe niedomagania występują, jeśli chodzi o zestawienie i opracowywanie obfitego materiału, który nagromadziła amerykańska statystyka rolnicza. „...spis amerykański z 1910 roku — pisze on, jest najbardziej oczywistą ilustracją tego, jak wyborny, pod względem obfitości i wyczerpujących rozmiarów, materiał traci swą wartość, zostaje zmarnowany przez rutynę i nieuctwo naukowe tych, którzy go opracowują“.⁴⁶⁾ Krytykując metody statystyczne amerykańskich statystyków Lenin wskazuje nie tylko na ich zrutynizowanie i nieuctwo naukowe, lecz również na właściwą im apologetykę kapitalizmu. Zastosowane przez nich zestawienie farm według ich obszarów „...daje z gruntu niesłuszny, całkowicie wypaczający rzeczywisty stan rzeczy — ale bardzo przyjemny dla burżuazji — obraz **stopienia przeciwieństw klasowych** w łonie kapitalizmu. Daje to również nie mniej fałszywe i nie mniej przyjemne dla burżuazji **upiększanie sytuacji, w której znajdują się drobni rolnicy**, daje, tedy, apologetykę kapitalizmu“.⁴⁷⁾

⁴²⁾ Tamże, str. 610.

⁴³⁾ Tamże, str. 575.

⁴⁴⁾ Lenin, Dzieła, wyd 3, t. XVII, str. 631 — 632.

⁴⁵⁾ Tamże, str. 589.

⁴⁶⁾ Tamże, str. 611.

⁴⁷⁾ Tamże, str. 619.

Źródła o charakterze opisowym Lenin traktuje również krytycznie, umiając wydobyć cenne fakty z tych opisów, pomimo, że są one niesłusznie oświecone przez ludzi, którzy je sporządzali i częstokroć wyprowadza z tych faktów wnioski wprost przeciwne tym, do jakich dochodzili ludzie, gromadzący te fakty. Przykładowo można wskazać na wyzyskanie przez Lenina już wspomnianego szkicu Żbankowa „Babski kraj“.

Niezmierznie ważną rzeczą jest również krytyczne wyzyskanie przez Lenina w „Imperializmie“ danych literatury burżuazyjnej. Systematycznie odsłaniając oblicze klasowe autorów, obalając ich burżuazyjne, częstokroć apologetyczne teorie i poglądy, Lenin z niezwykłym mistrzostwem potrafił wykazać na podstawie faktów, zaczerpniętych z tej właśnie literatury, „tę istotę rzeczy, którą ekonomiści burżuazyjni przyznają tak niechętnie i tak rzadko, od której z taką gorliwością usiłują odżegnać się i wykręcić współcześni obrońcy oportunizmu z K. Kautskym na czele“.⁴⁸⁾

Studiując źródła i literaturę dotyczącą badanych przez niego zagadnień, Lenin łączył w krytyce materiału, jakim się posługiwał, niezwykłą umiejętność wykrywania rzeczywistych źródeł zasadniczych błędów autora, lub też materiału, z ogromnie wnikliwą uwagą, jeśli chodzi o wszystkie szczegóły wykładu, a więc i o słuszność obliczeń statystycznych autora, które Lenin w razie potrzeby sprawdzał. Jako przykład można zacytować konspekt i wyciągi z artykułu ekonomisty niemieckiego Auhagena „O wielkich i małych gospodarstwach w rolnictwie“ — Auhagen porównywał w tym artykule dwa gospodarstwa chłopskie — jedno posiadające 4,625 ha ziemi i drugie 26,50 ha. Z jego danych wynikało, że wielkie gospodarstwo, pomimo lepszej uprawy roli i jej nawożenia, miało gorsze plony. Zagadnienie jakości ziemi w obydwu gospodarstwach Auhagen przemilczał. Analizując materiały artykułu, Lenin wykazał, że przyczyn obfitych plonów w mniejszym gospodarstwie szukać należy w lepszej jakości jego ziemi, nie zaś w przewadze drobnej gospodarki. Lenin sprawdził również obliczenia przeprowadzone przez autora i znalazł błędy w cyfrach końcowych oraz w obliczeniu procentów.⁴⁹⁾

Przechodząc do charakterystyki sposobu, w jaki Lenin przeprowadzał konkretne badania historyczno-ekonomiczne, zatrzymam się na pięciu zasadniczych momentach, które z mego punktu widzenia są najbardziej charakterystyczne.

Pierwszym z tych momentów jest systematyczne łączenie uogólnień o charakterze zasadniczym z pokazną ilością konkretnych szczegółów, które niezwykle ożywiają tok wykładu. Dzięki temu prawidłowość rozwojowa, na którą wskazuje Lenin, przybiera wielce życiowy i zrozumiały dla czytelnika charakter.

⁴⁸⁾ Lenin, „Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu“, Dzieła Wybr., t. I, str. 900.

⁴⁹⁾ Patrz: „Leninskij Sbornik“, XXXI, str. 35, 41, 47.

Drugim momentem, na którym trzeba się zatrzymać — jest leninowska metoda w ujmowaniu statystyki. Wyczerpujące jej scharakteryzowanie na tym miejscu nie jest możliwe, nawet w przybliżeniu. Zaznacząc jedynie to, co jest najistotniejsze. Lenin rozpatrując zarówno rolnictwo jak i przemysł stosował grupowanie materiału statystycznego według siły ekonomicznej gospodarstw, posługując się dla wyrażenia tej siły takimi wskaźnikami, które w każdym konkretnym wypadku znajdowały się w jego dyspozycji.

Lenin wymagał grupowania nie na podstawie jednej, lecz kilku cech. Był on zwolennikiem zastosowania tabel kombinowanych, ażeby w ten sposób można było zbadać wszystkie typy gospodarstw, które się ukształtowały, bądź poczynają się kształtować. W cytowanym już przeze mnie artykule pisał on: „W sprawie zadań statystyki w ziemstwach”: „Bez różnorodnych i racjonalnie sporządzonych tabel grupowych i kombinowanych, po prostu zagubimy najbardziej cenne dane dotyczące materiałów według zagród chłopskich. W tym kryje się największe niebezpieczeństwo, zagrażające statystyce współczesnej, która coraz częściej i częściej choruje w ostatnich czasach na, powiedziałbym, „kretynizm statystyczny“, gdy drzewa poczynają przesłaniać las, gdy stosy cyfr przesłaniają **ekonomiczne** typy zjawisk, typy które mogą zarysować się dobitnie **jedynie** wówczas, gdy sporządzi się wszechstronnie i racjonalnie opracowane tabele grupowe i kombinowane“.⁵⁰⁾

Lenin posługiwał się szeroko średnimi wielkościami. Ale obliczał on wielkości średnie tylko w odniesieniu do ekonomicznie jednorodnych zespołów danych, czyli na przykład, obliczał średnie osobno dla biednych, a osobno zaś — dla kułackich gospodarstw. Krytykował on ostro narodników (na przykład Szczerbinę) za nienaukowy sposób wyprowadzenia średnich wielkości dla ekonomicznie różnorodnych zespołów danych.

Wśród wielkości względnych, którymi Lenin posługiwał się również szeroko, nie bez znaczenia jest zwrócenie uwagi na zastosowanie przez niego tak zwanych wskaźników na głowę ludności; na przykład, rozpatrując ześrodkowywanie się produkcji ziarna w Rosji na południu i wschodzie, przeprowadza on obliczenia, według trzech podstawowych obwodów produkujących ziarno, dynamiki czystych zbiorów zbóż ziarnistych na głowę ludności.⁵¹⁾

Dla obliczeń wzrastającej koncentracji wytwórczości w przemyśle fabrycznym Rosji Lenin dysponował lichymi danymi, pod względem swej jakości, statystyki rządowej, która pod różnymi datami obejmowała różne ilości drobnych przedsiębiorstw, co nie było wynikiem słusznego doboru, lecz przypadku. Według tego rodzaju wniosków końcowych nie było możliwe obliczenie stosunków za-

⁵⁰⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 3, t. XVII, str. 184.

⁵¹⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 4, t. III, str. 218.

chodzących pomiędzy rozmaitymi, pod względem rozmiarów, grupami przedsiębiorstw.

Lenin szczęśliwie wybrnął z tej trudnej sytuacji, eliminując wszystkie przedsiębiorstwa, zatrudniające mniej niż sto robotników⁵²⁾ i otrzymał w ten sposób jednorodny i dający się zestawić materiał, w przeciwieństwie do nieporównywalnych wniosków statystyki rządowej.

Pragnąc wykazać korzyści, płynące ze zwiększenia rozmiarów przedsiębiorstw nawet w drobnym przemyśle, Lenin wylicza różnice w wydajności pracy zależnie od wielkości przedsiębiorstw w drobnym przemyśle guberni moskiewskiej.⁵³⁾ Należy wreszcie podkreślić uderzająco wielką umiejętność Lenina sporządzania tabel statystycznych, zawierających końcowe zestawienia, które wyrażają społeczną istotę rozpatrywanych zjawisk. Jako przykład można przytoczyć jego tabelę „Rolnictwo w Rosji europejskiej u schyłku XIX stulecia“, gdzie zamiast nudnych zestawień cyfrowych rządowej statystyki rolniczej, widzimy plastyczny obraz podziału ziemi i zaopatrzenia w ziemię czterech podstawowych grup społecznych na wsi rosyjskiej w owym czasie: zrujnowanego i zgębnionego przez wyzysk pańszczyźniany chłopstwa, chłopów - średniaków, burżuazji chłopskiej i rolnictwa kapitalistycznego, posiadaczy latyfundiów pańszczyźnianych.⁵⁴⁾

Trzecim momentem znamionnym dla metodyki leninowskiej konkretnego badania historyczno - ekonomicznego jest jego umiejętność doboru wskaźników, których zmiany charakteryzują istotę społeczną badanych procesów i zjawisk historycznych. Oto parę przykładów. Rozpatrując rozwój kapitalizmu w rolnictwie i drobnym przemyśle Lenin śledzi rolę pracy najemnej. Bada on rozwój towarowości i specjalizacji gospodarki wiejskiej jako wykładników wzrostu stosunków kapitalistycznych w rolnictwie. Badając historię gospodarki rolnej w Stanach Zjednoczonych Lenin wykorzystuje dane o produkcji globalnej oraz intensywności rolnictwa w różnych obwodach kraju u różnych grup farmerów. Znajdował on zawsze w technice i organizacji wytwórczości te znamiona, które charakteryzują stronę społeczną rozpatrywanej wytwórczości.

Czwartym momentem metodyki leninowskiej badań historyczno - ekonomicznych jest dążenie do wykrycia i określenia zależności wzajemnej pomiędzy badanymi zjawiskami. Tak tedy Lenin ustala wzajemną więź pomiędzy stopniem rozkładu chłopstwa a stopniem rozpowszechnienia się systemu odróbek w gospodarstwie obszarniczym w Rosji po reformie, pomiędzy rozkładem chłopstwa a towarowością i specjalizacją gospodarki chłopskiej. Konstatuje on, że „... łączenie zajęć przemysłowych z rolnictwem utrwała i roz-

⁵²⁾ Tamże, str. 446.

⁵³⁾ Tamże, str. 299.

⁵⁴⁾ Lenin, Dzieła, t. XV, str. 62.

wija stosunki kapitalistyczne, rozprzestrzeniając je z dziedziny przemysłu na rolnictwo i odwrotnie⁵⁵⁾ W „Imperializmie“ Lenin dowiódł wzajemnej zależności pomiędzy rozwojem monopolu przemysłowych i zrastaniem się kapitału przemysłowego z bankowym, pomiędzy wzrostem monopolu a wzrostem wywozu kapitału, pomiędzy rozwojem kapitału monopolistycznego a gniciem kapitalizmu itd.

Moment piąty stanowi wyzyskanie przez Lenina historii rolnictwa krajów zagranicznych w celu lepszego zrozumienia historii rolnictwa w Rosji. Znalazło to swój wyraz również w jego teorii o dwu drogach rozwoju kapitalizmu w rolnictwie rosyjskim oraz w systematycznych, wnikliwych badaniach historii rolnictwa szeregu krajów zagranicznych, rzecz potrzebna Leninowi zarówno dla celów teoretycznych — dla polemiki z krytykami Marksa, jak i dla lepszego zrozumienia odrębności rozwoju rolnictwa w Rosji co miało dla Lenina szczególną wagę dla uzasadnienia jego teorii o chłopstwie rosyjskim jako sojuszniku proletariatu w rewolucji.

W „Rozwoju kapitalizmu w Rosji“ oraz w innych swych pracach z tym związanych Lenin zbadał rozwój kapitalizmu w przemyśle i rolnictwie głównie w latach 1860 — 1890 w 50 guberniach Rosji europejskiej oraz uwarunkowany przez to wzrost wymiany towarowej i zmiany w strukturze społecznej ludności. Badania jego stały się uzasadnieniem ekonomicznym charakteru i sił napędowych nadszarpniętej rewolucji rosyjskiej.

W „Kwestii agrarnej w Rosji w końcu XIX stulecia“ Lenin wyjaśnił strukturę własności rolnej w Rosji europejskiej oraz następstwa społeczne tej struktury i jej znaczenie dla ruchu rewolucyjnego.

Artykuły o reformie 1861 r. i reformie Stołypinowskiej posiadają znaczenie dla radzieckiej nauki historycznej ze względu na swe ścisłe sformułowanie istoty społecznej oraz roli historycznej tych reform.

W artykule „O statystyce strajków w Rosji“ Lenin przeprowadził badania historyczno - statystyczne ruchu strajkowego w Rosji.

W pracy „Kwestia agrarna a „krytycy“ Marksa“ Lenin dał analizę rozwoju kapitalizmu w rolnictwie Niemiec i Danii.

W pracy „Nowe dane o prawach rozwoju kapitalizmu w rolnictwie“ zeszyt 1, „Kapitalizm a rolnictwo w Stanach Zjednoczonych Ameryki“ Lenin przedstawił obraz rozwoju kapitalizmu w rolnictwie Stanów Zjednoczonych w pierwszym dziesiętku lat XX stulecia.

Praca Lenina „Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu“ podobnie jak i „Kapitał“ Marksa, którego jest ona kontynuacją, stanowi przede wszystkim utwór teoretyczny. Ale tak samo jak w „Kapitale“ łączy się w nim teoria z historią. W tej pracy oraz

⁵⁵⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 4, t. III, str. 327.

w związanych z nią artykułach Lenin nie tylko stworzył teorię imperializmu opartą na konkretnym materiale historycznym i, jak powiada towarzysz Stalin, rozwinął dalej teorię Marksa, lecz również nakreślił podstawowe linie rozwojowe konkretnej historii tej ostatniej fazy kapitalizmu. Lenin ustalił chronologiczne ramy okresu imperialistycznego, dał konkretny obraz rozwoju historycznego pięciu wykrytych przez siebie cech imperializmu, wskazał na zasadnicze właściwości imperializmu w najważniejszych krajach.

„Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu“ i „Rzecz o kapitalizmie w Rosji“ stanowią najwyższe osiągnięcia twórczości Lenina jako historyka - ekonomisty i historyka w ogóle.

Oprócz systematycznych badań historyczno - ekonomicznych Lenina dla radzieckich historyków gospodarczych duże znaczenie mają poszczególne wypowiedzi Lenina, dotyczące historii ekonomicznej, jak np. jego znana wypowiedź co do czasu, w którym powstał ogólnorosyjski rynek w państwie moskiewskim. Szczególnie dużo takich niezmiernie ważnych wypowiedzi zawiera jego wykład „O państwie“.

Tak samo jak Lenin był kontynuatorem dzieła Marksa, Stalin jest kontynuatorem dzieła Lenina.

W swym referacie o działalności KC WKP(b), wygłoszonym w Leningradzie w przededniu XVII Zjazdu Partii, S. M. Kirow, charakteryzując działalność Stalina w dziedzinie kierownictwa partią i państwem radzieckim, powiedział: „Muszę wam powiedzieć, że jest on istotnie pełnym i wszechstronnym następcą i kontynuatorem tego, co pozostawił nam wielki założyciel naszej partii“.⁵⁶⁾ Te słowa jednego z najbliższych współpracowników naszego wielkiego wodza mają pełne zastosowanie również do jego działalności w dziedzinie historii ekonomicznej.

Niniejszy krótki zarys, rzecz prosta, nie może ogarnąć charakterystyki tego wszystkiego, co prace Stalina dają radzieckim historykom - ekonomistom. Toteż jestem zmuszony ograniczyć się jedynie do bardzo krótkiego zaznaczenia najbardziej zasadniczych momentów, nie wyczerpując nawet w minimalnym stopniu szczegółów ich treści.

Historyczno - ekonomiczne prace Stalina, podobnie jak i prace Lenina, wiążą się ściśle z potrzebami walki rewolucyjnej, działalności partyjnej, budownictwa socjalistycznego. Tak samo jak Lenin, Stalin polemizuje w nich ostro z wrogami politycznymi wszelkiego pokroju.

Tak samo jak u Lenina, u Stalina zawsze konkretny materiał historyczno - ekonomiczny przeпојony jest teorią.

W znakomitej Stalinowskiej pracy „O materializmie dialektycznym i historycznym“ zawiera się w skończenie jasnej i zwięzłej for-

⁵⁶⁾ Instytut Marksa — Engelsa — Lenina przy KC WKP(b), „J. W. Stalin, krótki życiorys“, wyd. 2, str. 141.

nie genialne zobrazowanie zasad dialektycznego i historycznego materializmu. W tej pracy towarzysz Stalin dał ogólne ujęcie tego wszystkiego, co wnieśli Marks, Engels i Lenin do teorii metody dialektycznej i teorii materialistycznej oraz rozwinął dalej teorię materializmu dialektycznego i historycznego na podstawie najnowszych danych nauki i praktyki rewolucyjnej⁵⁷⁾

Stalin wykrył znaczenie idei w rozwoju społeczeństwa. Dowiódł on, że teoria staje się siłą materialną, skoro ogarnie masy. Dał on precyzyjną analizę przyczyn rozwoju społecznego.

Stalin rozwinął dalej zasadnicze twierdzenia teoretyczne teorii Marksa i Lenina o formacjach społeczno - ekonomicznych i uwieńczył tę teorię, jako harmonijny w zupełności opracowany system. Wykrył on treść pojęcia warunków materialnego bytu społecznego. Dał on precyzyjną analizę pojęcia sposobów wytwarzania, wykazując w szczególności treść pojęcia sił wytwórczych w społeczeństwie. Wskazał on na podstawowe różnice w zgodności pomiędzy siłami wytwórczymi a stosunkami wytwórczymi w formacjach antagonistycznych, gdzie ta zgodność w procesie rozwoju społeczeństwa zostaje w sposób nieuchronny naruszona, a w formacji socjalistycznej, gdzie tego naruszenia nie ma oraz dał charakterystykę sił napędowych formacji socjalistycznej.

W wykładach „O podstawach leninizmu“ oraz w innych pracach Stalin rozwinął dalej leninowską teorię imperializmu, dając przy tym analizę imperializmu w okresie pomiędzy dwiema wojnami światowymi.

W „Zagadnieniach leninizmu“, jak również w innych swych pracach, Stalin dał rozwiniętą analizę charakterystycznych cech rewolucji w ogólności jako momentów przełomowych w rozwoju formacji społeczno - ekonomicznych, specjalnie szczegółowo opracowując marksistowsko - leninowską teorię burżuazyjnej i socjalistycznej rewolucji. Stalin niejednokrotnie zaznaczał, że w rewolucjach burżuazyjnych zwycięstwo nad feudalizmem wywalczały zawsze masy pracujące⁵⁸⁾, lecz jego owoce przywłaszczała sobie burżuazja, która uciskała i wyzyskiwała masy pracujące po zwycięstwie rewolucji. Stanowi to istotny nowy wkład do pojmowania roli różnych klas w rewolucjach burżuazyjnych.

Stalin wskazywał także na konieczność uwzględnienia różnicy pomiędzy różnymi rewolucjami burżuazyjnymi ze względu na historyczne odrębności okresów, w których te rewolucje się odbywają, rozróżniając rewolucje burżuazyjne i burżuazyjno-demokratyczne, rewolucje w metropoliach i rewolucje w koloniach.

⁵⁷⁾ Tamże, str. 164.

⁵⁸⁾ Poglądom Stalina na rolę mas w rewolucjach burżuazyjnych poświęcony jest artykuł B. F. Porszniewa, opublikowany w Nr. 6 „Izwestia AN ZSRR, seria historii filozofii“ z 1948 r. (Patrz niniejszy numer „Zeszytów historycznych“ — Red.)

Szczególnie dużą uwagę Stalin poświęcił ustaleniu zasadniczych cech rewolucji socjalistycznej oraz jej zasadniczej różnicy od rewolucji burżuazyjnej. Rozwinął on dalej teorię leninowską o przerywaniu łańcucha imperialistycznego w jego najsłabszych ogniwach, o możliwości zwycięstwa socjalizmu w jednym kraju. Stalin dał analizę światowego znaczenia Rewolucji Październikowej, jako rewolucji otwierającej nową epokę historii.

Kierując budownictwem socjalistycznym w ZSRR, towarzysząc Stalinowi wskazania Lenina tworząc zwartą teorię zbudowania socjalizmu przez dyktaturę proletariatu, który opiera się na sojuszu z chłopstwem, na gruncie uprzemysłowienia kraju i kolektywizacji jego rolnictwa przy likwidacji kulactwa jako klasy.

Kontynuując prace Marksa i Lenina w dziedzinie badań historycznych praw ekonomicznego rozwoju społecznego, podkreślając, że to stanowi „naczelne zadanie nauki historycznej“, Stalin jednocześnie, podobnie jak Lenin, zawsze wskazuje na swoistość w konkretnym rozwoju poszczególnych krajów. Jako przykład można przytoczyć stalinowską charakterystykę imperializmu Rosji carskiej, w której on rozwinął wywody, uczynione jeszcze przez Lenina na ten temat.

Podobnie jak i Lenin, Stalin nie ogranicza się do wykazywania zasadniczych prawidłowości rozwojowych w ekonomicznym rozwoju społeczeństwa. Bada on konkretne historie ekonomiczne poszczególnych krajów. Należy tu przede wszystkim wskazać na ekonomiczną historię społeczeństwa radzieckiego.

Referaty oraz inne wystąpienia Stalina na zjazdach partii itd. nie tylko dają niezmiennie analizę bieżących zagadnień ekonomiki radzieckiej i posunięć polityki rządowej, lecz zawierają zawsze również analizę rozwoju historycznego radzieckiej gospodarki narodowej w tych lub innych okresach. W „Krótkim kursie historii WKP(b)“ wraz z historią partii dana jest również analiza historii ekonomicznej ZSRR, obejmująca cały okres istnienia państwa radzieckiego. W referatach na zjazdach partii Stalin dawał także historyczną analizę światowej gospodarki kapitalistycznej, dla określonego czasokresu.

Tak samo jak w dziełach Lenina, w pracach Stalina znajduje się wiele poszczególnych wypowiedzi o zagadnieniach historii ekonomicznej, z których starannie korzystają historycy radzieccy.

Szczególnie dużo jest takich wypowiedzi w uwagach Stalina, Kirowa i Żdanowa o konspektach podręczników historii.

W „Krótkim kursie historii WKP(b)“ znajduje się nader cenna wskazówka Stalina dla historyków radzieckich o roli historii ekonomicznej w historii powszechnej oraz o zadaniach nauki historycznej w danej dziedzinie „... historia rozwoju społeczeństwa, — pisze Stalin — jest przede wszystkim historią rozwoju produkcji, histo-

rią sposobów wytwarzania, które się kolejno zmieniają w ciągu wieków, historią rozwoju sił wytwórczych i stosunków produkcji między ludźmi...

To znaczy, że nauka historyczna, jeżeli chce być rzeczywistą nauką, nie może już sprowadzać historii rozwoju społecznego do czynów królów i wielkich dowódców, do czynów „zdobywców“ i „zaborców“ państw, lecz winna się przede wszystkim zająć historią wytwórców dóbr materialnych, historią mas pracujących, historią ludów...

A zatem naczelnym zadaniem nauki historycznej jest zbadanie i wykrycie praw rządzących produkcją, praw rozwoju sił wytwórczych i stosunków produkcji, praw ekonomicznego rozwoju społeczeństwa⁵⁹⁾

Prace historyczno - ekonomiczne Marksa, Engelsa, Lenina i Stalina mają olbrzymie znaczenie dla historyków radzieckich. Ich kierownicze zasady teoretyczne, tak samo jak i metoda badań historyczno - ekonomicznych z coraz to większym powodzeniem stosowane są przez naszych uczonych pracujących w dziedzinie historii ekonomicznej.

Izwiestja Akademii Nauk ZSRR
Seria Istorii i Filosofii, t. VI, nr 1.

tłum. Eug. Kuszko

⁵⁹⁾ Historia WKP(b), Krótki kurs, str. 138.

B. Porszniew

Obecny etap teorii marksistowsko-leninowskiej o roli mas w rewolucjach burżuazyjnych*

Dla historyków badających historię nowożytną, zarówno jak i historię późnego średniowiecza, jednym z głównych pojęć teoretycznych jest pojęcie rewolucji burżuazyjnej.

W uwagach Towarzyszy Stalina, Kirowa i Żdanowa o konspekcie podręcznika historii nowożytnej czytamy: „za główny brak konspektu uważamy tę okoliczność, że nie dość ostro podkreśla on całą głębokość różnicy i przeciwstawności pomiędzy rewolucją francuską (rewolucją burżuazyjną) a Rewolucją Październikową w Rosji (rewolucją socjalistyczną). Zasadniczą osią podręcznika historii nowożytnej winna być właśnie ta idea przeciwstawności rewolucji burżuazyjnej i rewolucji socjalistycznej“.¹⁾

Trudno powiedzieć, by wskazówka ta w wykładach i monografiach naszych została w pełni uwzględniona. Nie o to oczywiście chodzi, by, łamiąc kolejność chronologiczną włączać do nich w zwią-

*) Referat wygłoszony na sesji Akademii Nauk Społecznych przy KC WKP(b) poświęconej stuleciu „Manifestu Komunistycznego“.

¹⁾ Zbiór „Materiały do studium historii“, 1946, str. 24.

zku z każdą rewolucją burżuazyjną wykład historii i istoty rewolucji socjalistycznej. Chodzi o to, żeby porównanie to uwzględnione było w omówieniu każdej rewolucji burżuazyjnej — przez pokazanie jej ograniczoności, jednostronności, przez ujawnienie nie dającej się usunąć sprzeczności między interesami mas ludowych a burżuazji. Jeśli się w sposób konkretny, przekonywający wykaże, że na przykład w rewolucji francuskiej XVIII wieku masy pracujące walczyły przeciw wyzyskowi, kierująca zaś nimi burżuazja wykorzystwała ich walkę jedynie w tym celu, by zastąpić jedną formę wyzysku inną jego formą, oznacza to naprowadzenie czytelnika czy słuchacza w sposób poglądowy na myśl o rewolucji przeciwstawnej, socjalistycznej, kiedy to walka mas pracujących przeciw wyzyskowi doprowadza do rzeczywistego zniesienia wyzysku. Idea przeciwnieństwa między rewolucją burżuazyjną a socjalistyczną powinna przeto w pracach historyków radzieckich znaleźć wyraz w umiejętności wykrywania odpowiednich sprzeczności w historii wszelkiej rewolucji burżuazyjnej: w sprzeczności między jej ludowymi siłami napędowymi a klasą hegemonom — burżuazją, sprzeczności między jej przesłankami — wzbierającą walką mas pracujących przeciw wyzyskowi, a jej rezultatem — zmianą formy wyzysku.

W historii marksizmu pojęcie rewolucji burżuazyjnej zawsze kształtowało się i było opracowywane w zestawieniu i przez kontrast z pojęciem rewolucji socjalistycznej. Dopóki w dziejach myśli społecznej nie było idei socjalistycznej rewolucji proletariackiej — nie było też idei rewolucji burżuazyjnej. Historycy i teoretycy polityczni mówili wyłącznie o „rewolucjach“ w ogóle. „Manifest Komunistyczny“ po raz pierwszy formułuje w sposób rozbudowany ideę socjalistycznej rewolucji proletariackiej — i tutaj też, wprowadzie w postaci nie rozwiniętej, pojawia się po raz pierwszy ogólne pojęcie rewolucji burżuazyjnej. Znajdujemy je na ostatniej stronie tej genialnej pracy Marksa i Engelsa, w następujących słowach:

„Na Niemcy komuniści zwracają główną uwagę, ponieważ Niemcy stoją w przededniu rewolucji burżuazyjnej i ponieważ przewrotu tego dokonają w warunkach dalej posuniętego rozwoju cywilizacji europejskiej w ogóle i przy istnieniu o wiele bardziej rozwiniętego proletariatu, niż to było w Anglii w XVII i we Francji w XVIII stuleciu, tak że niemiecka rewolucja burżuazyjna może być tylko bezpośrednim prologiem rewolucji proletariackiej“.²⁾ Rewolucja lat 1848 — 1849 postawiła przed Marksem i Engelsem szereg kardynalnych zagadnień strategii i taktyki komunistów, które niepodobna było rozwiązać bez dalszego pogłębienia i sprecyzowania zagadnienia różnicy między rewolucją burżuazyjną a socjalistyczną. Właśnie historyczna perspektywa zwycięstwa proletariatu i triumfu dyktatury proletariackiej sprawiła, że twórcy komunizmu nauko-

²⁾ Marks i Engels, „Manifest Komunistyczny“, „Książka“, 1948, str. 42.

wego musieli odkrywać coraz pełniej istotę z gruntu odmiennego przewrotu, rewolucji burżuazyjnej, gromadząc i analizując doświadczenie przeszłości historycznej celem dokonania tego przeciwstawienia.

Można powiedzieć, że w ciągu ubiegłego stulecia każdy nowy krok w walce o socjalizm wiązał się też zawsze z pogłębieniem marksistowskiego pojmowania społeczeństwa kapitalistycznego; każdy nowy etap walki o rewolucję socjalistyczną przyczyniał się przez kontrast do głębszego rozumienia rewolucji burżuazyjnej. Marksistowska teoria rewolucji burżuazyjnej rozwijała się w nierozdzielnej łączności z przygotowaniem do rewolucji socjalistycznej, z jej zwycięstwem, z sukcesami budownictwa socjalizmu. Wodzowie partii komunistycznej, prowadząc ludzkość naprzód, do naukowo pojmowanej przyszłości, na każdym etapie naświetlali też coraz wyraźniej przeszłość.

Wiadomo, że między Marksem i Engelsem z jednej strony, a Leninem i Stalinem z drugiej ciągnie się okres niepodzielnego panowania oportunistów II Międzynarodówki. Wyrzeczenie się rewolucji socjalistycznej pociągało za sobą zarazem najgłębsze wypaczenie pojmowania rewolucji burżuazyjnych, wypaczenie zagadnienia roli mas i burżuazji w rewolucjach burżuazyjnych. Lenin, rozpoczynając nieubłaganą walkę z oportunistami, musiał też i w tej sprawie przywrócić prawdziwą treść marksizmu. Co więcej, leninizm jako marksizm epoki imperializmu i rewolucji proletariackiej, i w tej również sprawie w ogromnej mierze rozwinął i uzupełnił poglądy Marksa i Engelsa. W nowej sytuacji historycznej, zwłaszcza w warunkach rewolucji roku 1905 i 1917, Lenin i Stalin musieli w sposób nowy rozwiązywać zasadnicze problemy strategii, które w wielkiej mierze sprowadzały się do problemów przerastania rewolucji burżuazyjno-demokratycznej w socjalistyczną, a więc do stosunku wzajemnego tych dwóch postaci rewolucji. Doszli oni do prawidłowego, jedynie naukowego rozwiązania i rozwiązanie to obronili w zacieklej walce teoretycznej z mieńszewikami i oportunistami rozmaitych odcieni. Musiało się to przyczynić do wzbogacenia i teoretycznej treści pojęcia „rewolucja burżuazyjna” — w zastosowaniu zarówno do teraźniejszości jak i do przeszłości.

W epoce popaździernikowej Lenin, a zwłaszcza Stalin, niejednokrotnie sięgali do przykładów z historii rewolucji burżuazyjnych przeszłości w celu porównania ich z Wielką Październikową Rewolucją Socjalistyczną. Porównaniem tym posługuje się Józef Stalin jako jedną z najważniejszych metod kształtowania socjalistycznej świadomości narodu radzieckiego. W prostych i głębokich zestawieniach, ujawniając istotę socjalizmu i komunizmu, formułuje on zarazem ostateczne definicje charakteru i roli historycznej rewolucji burżuazyjnych.

Prace Józefa Stalina są przeto niejako podsumowaniem rozwoju marksistowsko-leninowskiej teorii o różnicy między rewolucją socjalistyczną a rewolucją burżuazyjną. Zawarte są w nich niezmierniej doniosłości wskazania wytyczne, zasadnicze uogólnienia teoretyczne, nieodzowne dla naukowego badania każdej rewolucji burżuazyjnej.

Wskazania te ważne są nie tylko dla historyków zajmujących się daleką przeszłością. Niedaleka przeszłość i czasy współczesne znów przyciągają naszą uwagę do zagadnień stosunku wzajemnego między rewolucją burżuazyjną a socjalistyczną. Są to rewolucje i ustanowienie nowych form władzy w wielu krajach w toku i po drugiej wojnie światowej. Nie sposób rozwiązać zagadnienia demokracji ludowej nie sięgając do najgłębszych podstaw teorii marksistowsko-leninowskiej, do teorii o przerastaniu rewolucji burżuazyjno-demokratycznej w socjalistyczną, do stalinowskich idei o roli mas ludowych w dotychczasowych rewolucjach burżuazyjnych.

Nie chodzi tu o to, by w sposób mechaniczny przenosić to, co mówiło się, powiedzmy, o rewolucjach rosyjskich 1917 roku na przykład na rewolucję z 9 września 1944 roku w Bułgarii. Ustanowienie demokracji ludowej dokonywało się w innych zgoła warunkach historycznych niż rewolucja 1917 roku. Ta zasadnicza różnica polega po pierwsze na tym, że obecnie na 1/6 części kuli ziemskiej istnieje ustrój socjalistyczny i potężne państwo socjalistyczne w postaci ZSRR; po drugie, że podczas drugiej wojny światowej wielka burżuazja we wspomnianych krajach w przytłaczającej większości oddała się w opiekę i zaprzedała faszystowskiemu niemieckiemu. Dlatego też stosunek wzajemny pomiędzy rewolucją burżuazyjno-demokratyczną a socjalistyczną kształtuje się tu już w praktyce nie tylko inaczej, niż to widział Marks i Engels w latach 1848 — 1849, lecz inaczej również aniżeli stosunek, o którym pisali w roku 1905 i 1917 Lenin i Stalin. W szczególności jasną jest rzeczą, że nie może już tu być mowy o dwóch następujących po sobie kolejno rewolucjach, jak u nas w lutym i październiku 1917 roku, o dwuwładzy na pierwszym etapie itd. Rewolucja burżuazyjno-demokratyczna i socjalistyczna są tu o wiele ściślej ze sobą powiązane.

Zadanie tego artykułu nie polega jednak na analizowaniu tej konkretnej sprawy. Chodzi o możliwość pewnych uogólnień. Charakter rewolucji burżuazyjnej zmienia się na każdym etapie historii. Powinniśmy pamiętać, że burżuazja w rewolucjach XVII — XVIII stulecia była jeszcze siłą rewolucyjną, później burżuazja stała się „liberalna“, w rewolucjach epoki imperializmu była już przeważnie kontrrewolucyjna, a nawet faszystowska w rewolucjach naszych czasów. Nie można jednak uwzględniać tylko jednej strony sprawy, ograniczać się za każdym razem do wskazywania na zmianę sytuacji, na nowy etap. Ważny jest również i drugi moment: że każdy nowy etap możemy zrozumieć prawidłowo tylko w oparciu o teore-

tyczne uogólnienie całego uprzedniego doświadczenia historycznego rewolucji burżuazyjnych, że istnieje coś wspólnego we wszystkich rewolucjach burżuazyjnych mimo ich rozwój i zmienność.

Dlatego też staje się teraz rzeczą szczególnie ważną przestudiowanie uogólniających i zasadniczych wypowiedzi Józefa Stalina o rewolucjach burżuazyjnych w ich zestawieniu z rewolucją socjalistyczną.

Przypomnijmy przede wszystkim pięć punktów charakteryzujących różnicę między rewolucją proletariacką a rewolucją burżuazyjną, jakie podaje Stalin w swej pracy: „Przyczynek do zagadnień leninizmu”. W tych pięciu punktach ujęte są rzeczy najbardziej istotne:

„1) Rewolucja burżuazyjna zaczyna się zazwyczaj wówczas, gdy istnieją mniej lub bardziej gotowe formy ustroju kapitalistycznego, wyrosłe i dojrzałe w łonie społeczeństwa feudalnego jeszcze przed jawną rewolucją, gdy tymczasem rewolucja proletariacka zaczyna się wówczas, gdy nie ma jeszcze lub prawie nie ma gotowych form ustroju socjalistycznego.

2) Podstawowe zadanie rewolucji burżuazyjnej sprowadza się do tego, żeby zdobyć władzę i dostosować ją do istniejącej ekonomiki burżuazyjnej, gdy tymczasem podstawowe zadanie rewolucji proletariackiej sprowadza się do tego, żeby po zdobyciu władzy zbudować nową, socjalistyczną ekonomikę.

3) Rewolucja burżuazyjna **kończy się** zazwyczaj na zdobyciu władzy, gdy tymczasem dla rewolucji proletariackiej zdobycie władzy jest dopiero początkiem rewolucji, przy czym władza zostaje wykorzystana jako dźwignia do przebudowania starej ekonomiki i zorganizowania nowej.

4) Rewolucja burżuazyjna ogranicza się do zastąpienia władzy jednej grupy wyzyskiwaczy władzą innej grupy wyzyskiwaczy, wobec czego nie ma ona potrzeby burzenia starej maszyny państwowej, gdy tymczasem rewolucja proletariacka pozbawia władzy wszystkie bez wyjątku grupy wyzyskiwaczy i stawia u władzy wodza wszystkich mas pracujących i wyzyskiwanych — klasę proletariuszy, wobec czego nie może się ona obejść bez burzenia starej maszyny państwowej i zastąpienia jej nową.

5) Rewolucja burżuazyjna nie może skupić wokół burżuazji na cokolwiek dłuższy okres milionów mas pracujących i wyzyskiwanych właśnie dlatego, że są to masy pracujące i wyzyskiwane, gdy tymczasem rewolucja proletariacka może powiązać i powinna powiązać je z proletariatem w długotrwałym sojuszu właśnie jako masy pracujące i wyzyskiwane, jeżeli chce spełnić swe podstawowe zadanie utrwalenia władzy proletariatu i zbudowania nowej ekonomiki socjalistycznej.“³⁾

³⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, wyd. pol., 1947, str. 109.

Te pięć punktów należy rozpatrywać w ich dialektycznej jedności. Zagadnieniem centralnym jest tu zagadnienie władzy, wszelka bowiem rewolucja — zarówno proletariacka jak i burżuazyjna — to przede wszystkim walka o władzę, przejście władzy z rąk jednej klasy w ręce innej klasy i wykorzystanie przez tę klasę władzy dla swoich celów. Zarazem przytoczone pięć punktów obejmują w całej pełni zagadnienie różnicy między rewolucją burżuazyzną a proletariacką: nie ograniczają się one do dziedziny polityki w wąskim znaczeniu, tj. ściśle do walki klas o władzę, lecz precyzują różnice i w dziedzinie gospodarki, i w dziedzinie ustroju państwowego, i w dziedzinie ideologii społecznej.

Dwie szczególnie doniosłe cechy charakteryzujące rewolucję burżuazyjną są ściśle ze sobą związane. Jest to z jednej strony dojrzewanie systemu kapitalistycznego w łonie feudalizmu jeszcze przed rewolucją, a zatem istnienie burżuazji jeszcze przed rewolucją jako klasy, która pod względem ekonomicznym już panuje nad wyzyskiwanymi masami; z drugiej strony sprzeczność nie do usunięcia występująca zarówno w toku rewolucji jak i natychmiast po jej zwycięstwie między siłami biorącymi udział w rewolucji — burżuazją, a wyzyskiwanymi masami pracującymi (co też zmusza burżuazję do zachowania starej maszyny państwowej). Nie trzeba dowodzić, że te dwie szczególnie doniosłe cechy rewolucji burżuazyjnej stanowią w istocie jedną całość.

Cechy te sprowadzają się w końcu do jednego najbardziej ogólnego i najgłębszego określenia istoty rewolucji burżuazyjnej w odróżnieniu od rewolucji socjalistycznej: rewolucja burżuazyjna znosi wprawdzie feudalną formę wyzysku, zastępuje ją jednak inną formą wyzysku, formą kapitalistyczną, gdy natomiast rewolucja socjalistyczna znosi wszelki wyzysk. Józef Stalin niejednokrotnie wskazuje na tę zasadniczą różnicę. Inaczej mówiąc, zasadnicza różnica między rewolucją proletariacką a burżuazyjną wskazuje jednocześnie na sprzeczność wewnętrzną w tej drugiej. Nie można scharakteryzować istoty rewolucji burżuazyjnej nie przedstawiając jej jako sprzecznej w sobie. Nie można mówić o rewolucji burżuazyjnej, nie podkreślając, że ma ona dwie strony wzajemnie przeciwstawne: rozbija kajdany, lecz zastępuje je innymi, znosi niewolnictwo, lecz przeobraża je w nowe niewolnictwo.

W pracach Józefa Stalina kontrast między rewolucją burżuazyjną a socjalistyczną występuje zarazem zawsze jako podkreślenie tej sprzeczności w rewolucji burżuazyjnej i braku pod tym względem sprzeczności w rewolucji socjalistycznej. Na przykład uwagi Stalina, Kirowa i Żdanowa o konspiece podręcznika historii nowożytniej wysuwają wobec historyków taki postulat: „Wykazać, że francuska i każda inna rewolucja burżuazyjna, wyzwalała lud z kajdan feudalizmu i absolutyzmu, nałożyła na niego nowe kajdany, kajdany

kapitalizmu i burżuazyjnej demokracji, podczas gdy rewolucja socjalistyczna w Rosji zerwała wszystkie i wszelkie kajdany i wyzwoliła naród z wszystkich form wyzysku — oto co winno stanowić czerwoną nić podręcznika historii nowożytnej“ (Zbiór „Materiały do nauki historii“, str. 24).

Józef Stalin wykazuje, że sprzeczność ta charakteryzuje wszystkie rewolucje, jakie znały dzieje ludzkości przed Wielką Październikową Rewolucją Socjalistyczną, nie wyłączając rewolucji burżuazyjnych: „W przeszłości rewolucje kończyły się zazwyczaj zastąpieniem u steru rządów jednej grupy wyzyskiwaczy inną grupą wyzyskiwaczy. Wyzyskiwacze zmieniali się, wyzysk pozostawał. Tak się działo w czasach wyzwolenczych ruchów niewolniczych. Tak się działo w okresie powstań chłopów pańszczyźnianych. Tak się rzecz miała w okresie znanych „wielkich“ rewolucji w Anglii, we Francji, w Niemczech“.⁴⁾ Sprzeczność wewnętrzną rewolucji burżuazyjnej ujawniającą się w zestawieniu z rewolucją socjalistyczną szerzej jeszcze charakteryzuje Stalin w przemówieniu na pierwszym Zjeździe kołchoźników-szturmowców:

„Historia narodów zna niemało rewolucji. Różnią się one od Rewolucji Październikowej tym, że wszystkie były rewolucjami jednostronnymi. Jedną formę wyzysku mas pracujących zastępowała inna forma wyzysku, ale sam wyzysk pozostawał. Jedni wyzyskiwacze i ciemieźcy ustępowali miejsca innym wyzyskiwaczom i ciemieźcom, ale sami wyzyskiwacze-ciemieźcy pozostawali. Jedynie Rewolucja Październikowa postawiła sobie za cel — znieść **wszelki** wyzysk i zlikwidować **wszystkich, wszelkiego rodzaju** wyzyskiwaczy i ciemieźców.

Rewolucja niewolników zlikwidowała właścicieli niewolników i zniosła niewolniczą formę wyzysku mas pracujących. Ale zamiast nich postawiła panów feudalnych i pańszczyźnianą formę wyzysku mas pracujących...

Rewolucja chłopów pańszczyźnianych zlikwidowała panów feudalnych i zniosła pańszczyźnianą formę wyzysku. Ale zamiast nich postawiła kapitalistów i obszarników, kapitalistyczną i obszarniczą formę wyzysku mas pracujących. Jednych wyzyskiwaczy zastąpili inni wyzyskiwacze“.⁵⁾

Jak widzimy, sprzeczność wewnętrzną rewolucyj przeszłości polegała na tym, że wprawdzie prowadziły one do obalenia określonej formy wyzysku, to znaczy do zwycięstwa mas pracujących nad ich wyzyskiwaczami, zarazem jednak oznaczały zwycięstwo nowej formy wyzysku, choćby nawet z pozoru złagodzonej, tj. zwycięstwo wyzyskiwaczy nad masami pracującymi.

⁴⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, wyd. pol., 1947, str. 167.

⁵⁾ Jak wyżej, str. 384.

Przedewszystkim jednak należy zwrócić uwagę na to, że Stalin mówi tu nie o rewolucji „feudalnej“ i „burżuazyjnej“, lecz o „rewolucji niewolników“ i „rewolucji chłopów pańszczyźnianych“. Ma to ogromne znaczenie teoretyczne, którego nasi historycy radzieccy nie docenili jeszcze w należytej mierze. Powyższe sformułowania Stalina podkreślają najważniejszą stronę rewolucyj przeszłości: w ostatecznym rachunku dokonywały ich nie klasy panujące w walce między sobą, jak twierdzą historycy burżuazyjni, lecz wyzyskiwane masy ludowe. „Rewolucja niewolników“ to ostateczny końcowy wybuch podstawowego antagonizmu klasowego społeczeństwa antycznego, „rewolucja chłopów pańszczyźnianych“ to ostateczny końcowy wybuch podstawowego antagonizmu klasowego społeczeństwa feudalnego.

Należy wnikać w niezmiernie głębokie znaczenie zasadnicze tych stalinowskich sformułowań, nowych i śmiałych, odsłaniających istotę marksizmu w zagadnieniu rewolucji. Wszystkie rewolucje, jakie zna historia, są w istocie swej walką klas wyzyskiwanych przeciw wyzyskowi. Dlatego też właśnie teoria leninowsko-stalinowska o roli mas w rewolucji burżuazyjnej stanowi przesłankę nieodzowną do zrozumienia walki Lenina i Stalina z uprawianym przez mieńszewików i oportunistów II Międzynarodówki metafizycznym przeciwstawieniem rewolucji burżuazyjnej i socjalistycznej jako dwóch zjawisk oddzielonych murem chińskim zarówno w teorii jak i w praktyce. Wszak i rewolucja burżuazyjna i rewolucja socjalistyczna, przy całej ich odmienności jakościowej, są obie rewolucjami, tj. przede wszystkim ruchem wyzyskiwanych mas pracujących. Dlatego to właśnie jedna może „przerosnąć“ w drugą. Skoro rewolucja obalająca feudalizm jest w swej najgłębszej istocie „rewolucją chłopów pańszczyźnianych“ (tj. chłopów wyzyskiwanych w sposób feudalny), to jest rzeczą zrozumiałą, że w określonych warunkach historycznych, przy istnieniu dojrzałego proletariatu, może się ona dokonać pod jego kierownictwem i przerosnąć w rewolucję obalającą kapitalizm. I przeciwnie, jeżeli u podstaw swych i w swej najgłębszej treści nie jest ona walką chłopstwa wyzyskiwanego w sposób feudalny, lecz walką burżuazji, to niepodobna wyobrazić sobie przerastania w żadnych warunkach historycznych.

Do czegoż sprowadza się podstawowy dogmat mieńszewików, jak nie do tego, że między rewolucją burżuazyjną a rewolucją socjalistyczną leży przepaść, że dopóki rewolucja burżuazyjna nie została doprowadzona do końca, dopóki nie są zrealizowane wszystkie jej owoce, nie może rozpocząć się rewolucja socjalistyczna i że proletariatu nie pozostaje nic innego, jak powstrzymać się od walki albo poprzeć burżuazję.

„Bohaterzy II Międzynarodówki — mówi Stalin — twierdzili (i nadal twierdzą), że pomiędzy rewolucją burżuazyjno-demokratyczną z jednej strony, a rewolucją proletariacką z drugiej istnieje

przepaść lub conajmniej mur chiński, oddzielający jedną od drugiej mniej lub bardziej długotrwałym odstępem czasu...⁶⁾ Stalin wyśmiewa tę „teorię” muru chińskiego, pozbawioną wszelkiej treści naukowej. Ten dogmat mieniszewizmu oddzielający w sposób metafizyczny rewolucję burżuazyjną od socjalistycznej jest w dziedzinie teorii związany oczywiście przede wszystkim z odrzuceniem leninowskiego poglądu na epokę imperializmu oraz z najgłębszą niewiarą w rewolucyjne siły proletariatu; ponadto jednak jest on również nierozwalnie związany z błędnym, nie marksistowskim rozumieniem istoty rewolucji burżuazyjnej. Jeżeli mieniszewicy negowali możliwość przerastania rewolucji burżuazyjno-demokratycznej w socjalistyczną, to nie da się tego oddzielić od ich pojmowania istoty wszelkiej rewolucji burżuazyjnej, tj. zagadnienia roli w niej mas i burżuazji. Bolszewicy i mieniszewicy wkładali zasadniczo różną treść w pojęcie „rewolucja burżuazyjna”.

Zauważmy przy okazji, że z analogicznymi przesłankami teoretycznymi związana jest również trockistowska „rewolucja permanentna”. Stalin w swej pracy: „Rewolucja Październikowa a taktyka komunistów rosyjskich” dowiódł, że teoria „rewolucji permanentnej” Trockiego „stanowi odmianę mieniszewizmu”.⁷⁾ Taki sam mur chiński dzieli według Trockiego pojęcia rewolucji burżuazyjnej i proletariackiej. Jeżeli idea rewolucji permanentnej Marksa i Engelsa, wysunięta w roku 1850, była załączkiem teorii o przerastaniu rewolucji burżuazyjno-demokratycznej w socjalistyczną, to „rewolucja permanentna” Trockiego sprowadzała się nie do idei przerastania, lecz przeciwnie, do idei przepaści między tymi dwiema postaciami rewolucji, do przeciwstawiania ich sobie wzajemnie i do pseudo „lewicowego” postulatu zastąpienia rewolucji burżuazyjno-demokratycznej bezpośrednio ustanowieniem władzy proletariatu.

Na czym polega zasadnicza różnica pomiędzy mieniszewicko-trockistowskim a leninowsko-stalinowskim rozumieniem istoty rewolucji burżuazyjnej? Dla całego obozu oportunistów przytoczone wyżej określenie stalinowskie rewolucji burżuazyjnej jako „rewolucji chłopów pańszczyźnianych” musi uchodzić za istne świętokradztwo w stosunku do burżuazji. Chodzi o to, że mieniszewickie pojmowanie rewolucji burżuazyjnej mimo marksistowską frazeologię w istocie niczym prawie nie różni się od pojmowania rewolucji burżuazyjnej przez historyków burżuazyjnych, zwłaszcza historyków francuskich okresu Restauracji — Thierry’ego, Guizota, Migneta. W tym ujęciu — rewolucji burżuazyjnej dokonuje burżuazja, masy ludowe zaś, a w tej liczbie również masy chłopskie idą za burżuazją, popierają ją, nadają jej niezbędną siłę. Przy tym akcentuje się w tak silnym stopniu właśnie rewolucyjną rolę burżuazji, że chłopski ruch anty-

⁶⁾ Stalin, Dzieła, tom 6, str. 99.

⁷⁾ Stalin, Dzieła, tom 6, str. 369, 379.

feudalny, któremu nie przewodzi burżuazja, traktuje się jako reakcyjny sam przez się. Tylko przez poddanie się burżuazji, tylko idąc za burżuazją, chłopstwo może jakoby stać się z siły historycznie reakcyjnej siłą rewolucyjną i postępową. „Ironiczny stosunek bohaterów II Międzynarodówki do sprawy chłopskiej uchodzi wśród nich za oznakę dobrego tonu, oznakę „prawdziwego“ marksizmu”.⁸⁾ Burżuazja to demiurg rewolucji burżuazyjnej, masy ludowe to wykonawcy jej woli.

Rzecz jasna, że przy takim pojmowaniu rewolucji burżuazyjnej musi się wydawać absurdem logicznym wszelka myśl o rewolucji burżuazyjnej dokonywanej nie tylko że nie pod przewodem burżuazji, lecz wbrew burżuazji. Stalin dowodzi, że tak właśnie rozumowali swego czasu mieńszewicy rosyjscy: „obecna rewolucja jest burżuazyjna i wodzem jej winna być burżuazja...”⁹⁾

Czasem słyszy się głosy, że błędność tego rozumowania mieńszewików polegała tylko na pomieszaniu różnych epok, na nie historycznym traktowaniu sprawy. Że to mieńszewicy mieli niby zupełną słuszność w odniesieniu do rewolucji burżuazyjnych wczesnego kapitalizmu, że natomiast nie widzieli specyfiki rewolucyj epoki imperializmu. Wynikało by tedy, że mieńszewicy uogólniali wszystkie burżuazyjne rewolucje, bolszewicy zaś, przeciwnie, negowali wszelkie cechy wspólne wczesnych i późnych rewolucji burżuazyjnych, widzieli tylko ich odmienność. Twierdzono nawet, że jakoby Lenin i Stalin określają te rewolucje różnymi terminami: wczesne nazywają rewolucjami burżuazyjnymi, późne zaś rewolucjami burżuazyjno-demokratycznymi. To wszystko nieprawda! Do rewolucji XVII, XVIII i XIX wieku Lenin i Stalin stosują również stale termin „rewolucja burżuazyjno-demokratyczna“, chociaż w nieco innym sensie. W rzeczywistości Lenin i Stalin bili mieńszewików w zagadnieniu rewolucji burżuazyjnych nie jednym, lecz dwoma argumentami. Z jednej strony Lenin i Stalin rzeczywiście wskazywali, że nie w każdym okresie, a jedynie w epoce imperializmu i w konkretnych warunkach historycznych, przy istnieniu uświadomionego i zorganizowanego proletariatu, możliwa jest i konieczna rewolucja burżuazyjna bez i wbrew burżuazji, rewolucja burżuazyjno-demokratyczna, dokonywana przez proletariat i chłopstwo, rewolucja burżuazyjno-demokratyczna zdolna do niezwłocznego bezpośredniego przerastania w rewolucję socjalistyczną. We wcześniejszych stadiach rozwoju kapitalizmu rewolucja taka była niemożliwa. Z drugiej strony jednak Lenin i Stalin bynajmniej nie uznawali bez zastrzeżeń słuszności mieńszewików w odniesieniu do wczesnych rewolucji, nie wyrzekali się uogólnienia istoty wszystkich rewolucji burżuazyjnych. I wczesne i późne rewolucje burżuazyjne są rewolu-

⁸⁾ Jak wyżej, str. 124.

⁹⁾ Stalin, Dzieła, tom 1, wyd. pol., str. 269.

cjami burżuazyjnymi, w ich osnowie jest coś wspólnego. Uogólnienie mieńszewickie głosiło, że duszą wszystkich rewolucji burżuazyjnych była i będzie burżuazja, bolszewickie natomiast, że duszą wszystkich rewolucji burżuazyjnych były i będą masy ludowe.

Nie należy przeto odrywać antymarksistowskiego, antyleninowskiego stanowiska mieńszewików w kwestii rewolucji burżuazyjno-demokratycznych epoki imperializmu od ich pojęć o rewolucjach burżuazyjnych w ogóle, nie wyłączając wczesnych rewolucji burżuazyjnych.

Zauważyliśmy już, że te ich pojęcia związane są z niemarksistowskim stosunkiem do chłopstwa i ruchów chłopskich. Wiadomo, że chłopstwo epoki rewolucji burżuazyjnych jest jeszcze czymś niejednorodnym, czymś w swojej jedności dwupostaciowym: właściwe mu są dwie dusze — wyzyskiwanego człowieka pracy i drobnego posiadacza. Chłop toczy walkę z feudalizmem w obu swoich postaciach. Mieńszewizm zaś w rozumowaniu swoim eliminuje właśnie tę pierwszą postać, główną w oczach marksizmu, gdyż walka chłopstwa przeciw feudalnemu wyzyskowi jest wyrazem podstawowego antagonizmu wewnętrznego społeczeństwa feudalnego, jego „podstawową cechą”¹⁰⁾ (podobnie jak walka niewolników w społeczeństwie opartym na niewolnictwie). Mieńszewizm gotów jest uznać walkę chłopstwa tylko w tej drugiej jego postaci, walkę chłopów z feudalizmem nie jako wyzyskiwanych, lecz jako tych, którzy stają się lub dążą do tego, żeby się stać burżuazją. Dla przytłaczającej większości chłopstwa jest to tylko tendencja, tendencja ta jednak zapewnia burżuazji wpływ wśród mas chłopskich. Działając na tę drugą duszę chłopstwa burżuazja czyni z niego swoje rezerwy. Łącznikiem jest tu burżuazja wiejska, zamożna górna warstwa wsi. Wraz z rozwojem kapitalizmu w czasach nowożytnych, mówi Stalin, „chłoptwo zdołało wytworzyć silną i wpływową na wsi burżuazję wiejską, która posłużyła za pomost między chłopstwem a wielkim kapitałem miasta i ugruntowała tym samym hegemonię burżuazji wobec chłopstwa”¹¹⁾

Przypomnijmy sobie jednak „wielki strach“, jaki na początkach rewolucji francuskiej XVIII wieku ogarnął nie tylko szlachtę i burżuazję, ale i zamożne elementy wsi, „wielki strach“ zrodzony przez potężne wkroczenie na widownię warstw nieposiadających, biedoty wiejskiej, mas wyzyskiwanych! Ten żywiołowy, gigantyczny w swoich rozmiarach ruch wyzyskiwanych przeciw wyzyskiwaczom, nieposiadających przeciw posiadającym, stanowił właśnie najgłębszą podstawę całej francuskiej rewolucji burżuazyjnej XVIII wieku. Doświadczenie tej rewolucji zarówno jak i innych wczesnych rewolucji burżuazyjnych, jak również doświadczenie wszystkich ruchów

¹⁰⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, str. 511.

¹¹⁾ Stalin, Dzieła, tom 5, str. 121.

chłopskich w średniowieczu, wskazuje, że masy chłopskie mimo wszystko o wiele łatwiej znajdowały wspólny język z nieposiadającą biedotą miejską (plebs), niż z burżuazją miejską, że przeto masy te zasadniczo działały jako masy nieposiadające, pracujące, wyzyskiwane. W tym jednak charakterze, w charakterze mas pracujących i wyzyskiwanych, mogły one wówczas stanowić „tylko siłę burzącą rewolucji“, jak wyraził się kiedyś Stalin,¹²⁾ nie mogły zaś skorzystać z owoców rewolucji. Owoce rewolucji w tej epoce, kiedy nie było dojrzałego proletariatu, mogły przypaść tylko burżuazji. Mogła ona na krótki przeciąg czasu skupić wokół siebie masy, pociągnąć je za sobą hasłami własnościowymi, burżuazyjnymi, które to hasła były w ówczesnej walce z feudalizmem niewątpliwie postępowe, bynajmniej jednak nie współmierne z podstawową linią walki mas, właśnie jako mas pracujących i wyzyskiwanych.

Mieńszewicy i wszyscy „bohaterzy II Międzynarodówki“ wobec cechującego ich stosunku do chłopstwa nie widzieli i nie mogli widzieć sprzeczności wewnętrznej wszystkich poprzednich rewolucji burżuazyjnych: tego, że burżuazja, nawet kiedy występowała jako siła rewolucyjna, kiedy była rzeczywistym hegemonem rewolucji, nie mogła jednak iść z ludem do końca, że przewodząc walce mas ludowych nie pozwalała im zarazem rozwinąć walki w całej pełni.

Marksizm natomiast nigdy nie był skłonny do idealizowania i wyolbrzymiania roli burżuazji w rewolucjach przeszłości. Mieńszewiczujący falsyfikatorzy marksizmu powołują się chętnie na zdanie „Manifestu Komunistycznego“: „Burżuazja odegrała w historii rolę w najwyższym stopniu rewolucyjną“.¹³⁾ Wystarczy jednak przeczytać rzetelnie odpowiednie miejsce, żeby się przekonać, że słowa te nie mają nic wspólnego z zagadnieniem postawy burżuazji w czasie rewolucji. Mowa tu o tym, że na miejsce feudalnego „wyzysku osłoniętego złudzeniami religijnymi i politycznymi“ burżuazja „postaawiła jawny, bezwstydnny, bezpośredni, nagły wyzysk“, że w swojej praktyce ekonomicznej rewolucjonizuje ona nieustannie produkcję i stosunki społeczne i że tym samym rewolucjonizuje również świadomość ludzi. Słowem przez „rewolucyjną rolę“ burżuazji Marks i Engels rozumieją tu jedynie tę okoliczność, że burżuazja przez swoją działalność i przez swoje panowanie przyspiesza swoje obalenie przez proletariatu. Prawdziwą zaś ocenę roli burżuazji w rewolucjach przeszłości dali Marks i Engels w tych oto biczujących słowach: „Burżuazja jest w najlepszym razie klasą pozbawioną heroizmu. Nawet swe najświetniejsze zdobycze w Anglii XVII wieku i we Francji XVIII wieku wywalczyła ona sobie nie sama, lecz wywalczyły je dla niej plebejskie masy ludowe, robotnicy i chłopci“.¹⁴⁾

¹²⁾ Jak wyżej.

¹³⁾ Marks i Engels, „Manifest Komunistyczny“, „Książka“, 1948, str. 51.

¹⁴⁾ Marks i Engels, Dzieła, tom 15, str. 83.

Ten to właśnie jedynie naukowy punkt widzenia na rolę burżuazji i mas we wszystkich rewolucjach burżuazyjnych przeszłości rozwijał konsekwentnie i nieprzejednanie towarzysz Stalin w pracach swoich, poczynając od najwcześniejszych. Przytoczmy jeden przykład z artykułu „Socjaldemokratyczna partia Rosji i jej najbliższe zadania”. Fragment ten cenny jest dlatego, że Stalin wyprowadza tu charakterystykę pozycji burżuazji rosyjskiej z „doświadczenia historii”, z „historii wszystkich ruchów rewolucyjnych”, z obserwacji obejmujących „burżuazję wszystkich krajów i narodów”, tj. formułuje tu doniosłe uogólnienie historyczne. „Ale burżuazja wszystkich krajów i narodów — pisze Stalin — doskonale umie przywłaszczać sobie owoce cudzych zwycięstw, doskonale umie wydobywać kasztany z ognia cudzymi rękami. Nie ma ona nigdy ochoty do ryzykowania swoim stosunkowo uprzywilejowanym stanowiskiem w walce z silnym wrogiem — w walce, którą wygrać nie jest jeszcze na razie tak łatwo. Jest co prawda z panujących stosunków niezadowolona, ale powodzi jej się koniec końców nieźle, toteż z przyjemnością odstępuje klasie robotniczej i w ogóle prostemu ludowi prawo do podstawiania grzbietu pod nahajki kozackie, żołnierskie kule, prawo do walki na barykadach itd. Sama „sympatyzuje” z toczącą się walką i w najlepszym wypadku „oburza się” (w duchu) na okrucieństwo, z jakim rozbestwiony wróg tłumi ruch ludowy. Lęka się ona działań rewolucyjnych i dopiero w ostatnich chwilach walki, gdy wyraźnie dostrzega bezsilność wroga, ima się środków rewolucyjnych. Uczy nas tego doświadczenie historyczne... Tylko klasa robotnicza i w ogóle lud, który w walce nie ma do stracenia nic prócz kajdan, stanowi rzeczywistą siłę rewolucyjną. Doświadczenie Rosji, mimo że tak jeszcze ubogie, również potwierdza tę starą prawdę, której uczy nas historia wszystkich ruchów rewolucyjnych”.¹⁵⁾

Jakiż druzgocący cios zadany mieńszewickim mitom o burżuazji jako głównej sile rewolucyjnej we wszystkich minionych, a przeto więc i przyszłych rewolucjach! Jak widzimy, również i w rewolucjach przeszłości jedynie masy ludowe „stanowią siłę rzeczywistą rewolucyjną”. W przytoczonym fragmencie znajdujemy klasyczne uogólnienie zagadnienia postawy burżuazji z jednej strony przed rewolucją, z drugiej strony — podczas rewolucji.

Przed rewolucją burżuazja zajmuje „stanowisko stosunkowo uprzywilejowane”, „powodzi się jej nieźle” mimo panowania feudalizmu. W rzeczy samej też odpowiada to przytoczonej wyżej tezie teoretycznej, że układ kapitalistyczny wyrasta i dojrzewa w łonie społeczeństwa feudalnego jeszcze przed rewolucją burżuazyjną. Jasną jest rzeczą, że skoro pojawił się już układ kapitalistyczny, burżuazji musi „powodzić się nieźle”: jakkolwiek feudalizm krępuje ją

¹⁵⁾ Stalin, Dzieła, tom 1, wyd pol., str. 40—41.

bardzo, osiąga ona przecież zysk kapitalistyczny, wyzyskując robotników. Jasną jest rzeczą, że skoro istnieje układ kapitalistyczny to znaczy że burżuazja w tym czy innym stopniu przystosowała się do opartego na przywilejach ustroju feudalnego i sama uzyskała „stanowisko stosunkowo uprzywilejowane“. Nie oznacza to jednak bynajmniej, że również kapitalizmowi jako takiemu „powodzi się nieźle“. Przeciwnie, im bardziej kapitalizm dojrzewa, tym ciśniej mu jest w łonie społeczeństwa feudalnego. Dlatego też rewolucja jest dla burżuazji zarazem i konieczna i związana z ryzykiem, że w imię uzyskania lepszego stanowiska może ona utracić owo stosunkowo nieźle stanowisko jakie już zajmuje. Rzecz oczywista, że burżuazja jednocześnie i „sympatyzuje“ z ludem i „lęka się działań rewolucyjnych“.

Nie znajdujemy u Stalina niczego co — choć zdala — przypominałoby rozpowszechnione poglądy jakoby burżuazja, na przykład we Francji w wieku XVIII, na długo przed rewolucją, mobilizowała do walki bierne masy ludu, poruszała je, „budziła“, zaszczebiała im świadomość konieczności rewolucji. Przeciwnie, Stalin mówi coś wręcz przeciwnego. Właśnie „prosty lud“ toczył w izolacji nierówną walkę z wrogami. Burżuazja sama długo nie uświadamiała sobie konieczności rewolucji i w głównej swej masie dążyła nie do zerwania, lecz do zbliżenia ze społeczeństwem feudalnym. Kiedy burżuazja w krajach feudalnej Europy tworzyła kapitalistyczne manufaktury, pisze Stalin, „nie uświadamiała ona sobie i nie rozumiała, że ta „drobna“ inowacja doprowadzi do takiego przegrupowania sił społecznych, które musi wywołać rewolucję zarówno przeciw władzy królewskiej, której dobrodziejstwa ta burżuazja tak bardzo ceniła, jak przeciwko szlachcie, jakkolwiek najlepsi przedstawiciele burżuazji często marzyli o dostaniu się do szeregów szlacheckich...“¹⁶⁾

Nieubłagana konieczność ekonomiczna powoli tylko, stopniowo pchała burżuazję na drogę rewolucji.

Jak widzimy, zgodnie ze sprzeczną samej sobie istotą wszelkiej rewolucji burżuazyjnej pełne sprzeczności też jest stanowisko samej burżuazji jeszcze przed rewolucją.

Stanowisko jej staje się jeszcze bardziej pełnym sprzeczności podczas rewolucji burżuazyjnej. „Lęka się ona działań rewolucyjnych — mówi Stalin — i dopiero w ostatnich chwilach walki, kiedy widzi jasno bezsilność wroga, sama przechodzi do stosowania rewolucyjnych środków“. Jest rzeczą jasną, że te środki rewolucyjne jakie stosuje burżuazja, przejmując w ostatniej chwili rolę przywódcy i hegmona rewolucji, nie mogą być konsekwentne.

Wniknijmy raz jeszcze we wszystkie wnioski wypływające ze stalinowskiej tezy wyjściowej, że układ kapitalistyczny wyrasta i dojrzewa w łonie społeczeństwa feudalnego jeszcze przed rewolucją

¹⁶⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, str. 515.

burżuazyjną, że przeto podstawowe zadanie rewolucji sprowadza się do dostosowania władzy odpowiednio do istniejącej ekonomiki burżuazyjnej. Komentując tę tezę, Stalin przytacza następujące miejsce z Lenina: „Jedną z zasadniczych różnic między rewolucją burżuazyjną a socjalistyczną polega na tym, że dla rewolucji burżuazyjnej wyrastającej z feudalizmu stopniowo tworzą się w łonie starego ustroju nowe organizacje ekonomiczne, które stopniowo zmieniają wszystkie strony społeczeństwa feudalnego. Rewolucja burżuazyjna miała przed sobą jedno tylko zadanie — zmieść, odrzucić, zburzyć wszystkie pęta poprzedniego społeczeństwa. Spełniając to zadanie, wszelka rewolucja burżuazyjna spełnia wszystko, czego się od niej wymaga: wzmaga rozwój kapitalizmu. W zupełnie innym położeniu znajduje się rewolucja socjalistyczna... Tutaj do zadań burzenia dołączają się nowe, niebywale trudne zadania — organizacyjne“.¹⁷⁾

Zatem według Lenina obiektywne zadania rewolucji burżuazyjnej sprowadzają się przede wszystkim do burzenia: zburzyć ład feudalny, by przez to samo wyzwoić układ kapitalistyczny, uformowany w jego łonie i umożliwić mu dalszy swobodny rozwój. Wszakże burząc i pozwalając masom burzyć jedne elementy istniejącego ustroju — feudalne, musi burżuazja w toku rewolucji uchronić od burzenia inne elementy — kapitalistyczne, aczkolwiek jedne i drugie są w żywej rzeczywistości ściśle, organicznie ze sobą splecione i aczkolwiek masy ludowe nie mają oczywiście żadnych powodów, by te lub inne spośród nich oszczędzać, lub specjalnie między jednymi a drugimi robić różnicę. Z natury rzeczy burżuazja nie tylko z własnej samorządnej woli, ale i z musu podejmuje się roli hegemona w rewolucji, żeby rola ta nie przypadła samemu ludowi. W artykule „Wobec narady demokratycznej“ Stalin pisał w roku 1917: „W dziejach rewolucji burżuazja w ogóle godziła się chętnie na to, żeby robotnicy i chłopci walczyli sami na własny rachunek i ryzyko, zawsze jednak walczyła o to, by zwycięscy robotnicy i chłopci nie mogli skorzystać z owoców swego zwycięstwa i sami nie stanęli u władzy“.¹⁸⁾

Zatem nawet we wczesnych rewolucjach burżuazyjnych toczyła się niedostrzegalna na pierwszy rzut oka walka o hegemonię między burżuazją a masami ludowymi. Lenin mówi, że w rewolucjach tych dochodziło do krótkich okresów „hegemonii dołów“.¹⁹⁾ Oczywiście doły, tj. masy chłopsko-plebejskie, jeśli nawet zdobywały hegemonię, to koniec końców nie mogły użyć jej na nic innego jak tylko na rozwijanie tej samej rewolucji burżuazyjnej — choćby nawet nader dotkliwe ciosy spadały na znienawidzoną przez masy pracującą burżuazję i na jej mienie. Dążenia do wyjścia poza ramy rewolucji burżuazyjnej mogły mieć jedynie charakter albo zupełnie żywiołowy albo sekciarski i utopijny. Przerastanie rewolucji burżua-

¹⁷⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 3, tom XXII, str. 315.

¹⁸⁾ Stalin, Dzieła, tom 3, str. 289—290.

¹⁹⁾ Lenin, Dzieła, wyd. 3, tom XV, str. 195—196.

zyjnej w socjalistyczną w owej epoce nie mogło się żadną miarą dokonać, nie było bowiem żadnych obiektywnych przesłanek dla socjalizmu. W tym sensie nawet najbardziej demokratyczni wodzowie rewolucji pozostawali „rewolucjonistami burżuazyjnymi“. Ale — powiada Lenin — o stopniu demokratyzmu wszelkiej rewolucji burżuazyjnej rozstrzygał stopień udziału i stopień samodzielności w niej „dołów“ chłopsko-robotniczych oraz to, w jakiej mierze burżuazja zmuszona była uczyć się u tych „dołów“ demokratyzmu“.²⁰⁾

I rzeczywiście wystarczy poczytać przemówienia mówców Długiego Parlamentu w Anglii lub Zgromadzenia Konstytucyjnego, Zgromadzenia Ustawodawczego i Konwentu we Francji, żeby się przekonać, jak często rewolucjoniści burżuazyjni w przeszłości tłumaczyli konieczność zarządzeń rewolucyjnych — koniecznością „zaspakajania“, „uspakajania“ ludu, inaczej bowiem lud zacznie działać samorzutnie i może zrobić „coś jeszcze gorszego“. Czasem, kiedy rewolucja rozwijała się po linii wstępującej, rewolucjoniści burżuazyjni posuwali się nawet do daleko idącego radykalizmu, byle by tylko utrzymać pozycję przywódców ludu, byle by własnymi rękami dawać mu niektóre owoce zwycięstwa, zachować jego zaufanie — po to jednak, by nie stracić możności zatrzymania go na decydującej linii granicznej. Czasem rewolucjoniści burżuazyjni postępowali tak instynktownie, nieświadomie, często jednak — zupełnie świadomie.

Z narzucającej się konieczności ograniczania burzącego działania rewolucji, poskramiania w toku rewolucji ludu, wypływa też podkreślona przez Lenina i Stalina konieczność zachowania przez burżazję starej maszyny państwowej jako gotowego aparatu przemocy, stworzonego przed rewolucją właśnie dla poskramiania tego samego ludu. Taki zaś aparat przemocy już niebawem okazuje się potrzebny, ponieważ na skutek tej samej sprzeczności burżuazja traci nieuchronnie zaufanie mas ludowych. „Rewolucja burżuazyjna — mówi Stalin — nie może skupić wokół burżuazji na cokolwiek dłuższy okres milionów mas pracujących i wyzyskiwanych właśnie dlatego, że są to masy pracujące i wyzyskiwane...“²¹⁾

Jak widzieliśmy, tezie mieńszewickiej, że we wszelkiej rewolucji burżuazyjnej główna rola należy do burżuazji, przeciwstawia się teza leninowsko-stalinowska, że we wszelkiej rewolucji burżuazyjnej główna rola należy do pracującego, wyzyskiwanego ludu. „Rewolucja — mówi Stalin — nie może zadowolić wszystkich. Jednym końcem zadawała ona zawsze masy pracujące, drugim końcem uderza w utajonych i jawnych wrogów tych mas“.²²⁾ Wspominając o tych lub innych rewolucjach burżuazyjnych Stalin nie mówi nigdy, że dokonała ich burżuazja, lecz raz po raz posługuje się innym nad wy-

²⁰⁾ Jak wyżej.

²¹⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, wyd. pol., str. 109.

²²⁾ Stalin, Dzieła, tom 3, str. 42.

raz precyzyjnym wyrażeniem: „z owoców rewolucji skorzystała burżuazja“.²³⁾ W rozmowie z Wellsem określa Stalin rewolucję francuską XVIII wieku po prostu jako „powstanie ludowe“ i dodaje: „Czyż Wielka Rewolucja Francuska była rewolucją adwokacką, a nie rewolucją ludową, która zwyciężyła dzięki temu, że zmobilizowała ogromne masy ludowe przeciw feudalizmowi i broniła interesów stanu trzeciego?“.²⁴⁾ Rolę burżuazji w rewolucji angielskiej i francuskiej Stalin scharakteryzował w następujących słowach: „Dawniej działo się zazwyczaj tak, że podczas rewolucji na barykadach walczyli robotnicy, oni przelewali krew, oni obalali stare porządki, włądza zaś dostawała się do rąk bourgeois, którzy potem uciskali i wyzyskiwali robotników. Tak działo się w Anglii i we Francji“.²⁵⁾

Jak widzimy, istotną rolę twórczą w rewolucjach Stalin nieodmiennie przypisuje masom ludowym. Dlatego też mówi „...że wszelka rewolucja ludowa, jeśli rzeczywiście jest rewolucją ludową, jest rewolucją twórczą, burzy ona bowiem stary ład i tworzy, buduje nowy“. „Mowa o masowej rewolucji ludowej, która porywa klasy uciemiężone przeciw klasom ciemniejszym. Taka zaś rewolucja nie może nie być twórczą“.²⁶⁾ Stalin podkreśla wciąż od nowa, że mimo jak najdalej posuniętą odrębność historyczną walki klasowej w społeczeństwie feudalnym i społeczeństwie kapitalistycznym epoki imperializmu Październikowa Rewolucja Socjalistyczna w ostatecznym rachunku urzeczywistniła właśnie to, o co w istocie rzeczy walczyły nieświadome tego masy ludowe w przeszłości, walczyły one bowiem przeciw wyzyskowi a nie o nową formę wyzysku.

Ze szczególną siłą wypowiedział to Stalin w przemówieniu po śmierci Lenina: „Dziesiątki i setki razy w ciągu wieków usiłowały masy pracujące zrzucić z barków ciemniejszych i stać się panami swego położenia. Ale za każdym razem, rozbite i zniesławione, musiały cofać się, kryjąc w duszy krzywdę i upokorzenie, gorycz i rozpacz, wznosząc wzrok ku nieznanym niebiosom, gdzie spodziewały się znaleźć wybawienie. Kajdany niewoli pozostawały nietknięte albo też stare kajdany zmieniały się na nowe, jednako ciężkie i upokarzające. Jedynie w naszym kraju udało się uciemiężonym i zgębionym masom pracującym zrzucić z barków panowanie obszarników i kapitalistów i ustanowić na jego miejsce panowanie robotników i chłopów“.²⁷⁾

Tak przedstawia się w ogólnym zarysie nauka Józefa Stalina o roli mas w rewolucjach burżuazyjnych.

²³⁾ Ob. np. Stalin, Dzieła, tom 1, wyd. pol., str. 166, 267 i in.

²⁴⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, wyd. ros. 10-e, str. 609.

²⁵⁾ Stalin, Z rozmowy z pierwszą amerykańską delegacją robotniczą. Mała Biblioteczka Marksizmu-Leninizmu, Nr 1, „Książka i Wiedza“, 1949 r., str. 76.

²⁶⁾ Jak wyżej, str. 78—79.

²⁷⁾ Stalin, Dzieła, t. 6, str. 47—48. Po polsku: Stalin o Leninie. „Książka i Wiedza“, 1949, str. 2.

Ten ogólny zarys należy jednak teraz uzupełnić wskazaniem różnic między różnymi rewolucjami burżuazyjnymi.

Przed wszystkim należy odróżniać wczesne rewolucje burżuazyjne od późnych, zwłaszcza od rewolucji przypadających w epoce imperializmu. Mimo wspólnej podstawy, która pozwala na zastosowanie do nich wszystkich ogólnego pojęcia „rewolucja burżuazyjna“, różnią się one głęboko pomiędzy sobą.

Na czym polega według Stalina podstawa tej różnicy?

Sprawdza się ona nie tyle do przemian, jakie dokonały się w burżuazji, ile do przemian, jakie dokonały się właśnie znów w wyzyskiwanych masach ludowych.

Stalin, analizując te lub inne konkretne zagadnienia rosyjskich rewolucji burżuazyjnych lat 1905—1917, wielokrotnie stosuje porównanie z Wielką Francuską Rewolucją burżuazyjną z końca XVIII wieku. We Francji, podkreśla Stalin, „burżuazja liberalna odgrywała rolę rewolucyjną“²⁸⁾ „stała na czele rewolucji“, „sterowała losami rewolucji“²⁹⁾ masy ludowe znajdowały się w sytuacji jej „rezerwy“ i „dodatku“, gdy natomiast w Rosji „burżuazja liberalna“ odgrywa rolę kontrrewolucyjną; toteż tutaj rolę hegemonu w rewolucji burżuazyjnej obejmuje proletariatus. „Rewolucje burżuazyjne Zachodu (Anglia, Francja, Niemcy, Austria) — powiada Stalin — poszły, jak wiadomo, inną drogą. Tam hegemonia w rewolucji należała nie do proletariatus, który z powodu swej słabości nie stanowił i nie mógł stanowić samodzielnej siły politycznej, lecz do burżuazji liberalnej. Tam wyzwolenie ze stosunków pańszczyźnianych chłopstwo otrzymało nie z rąk proletariatus, który był nieliczny i niezorganizowany, lecz z rąk burżuazji. Tam chłopstwo szło przeciw starym porządkom razem z burżuazją liberalną. Tam chłopstwo stanowiło rezerwę burżuazji. Tam wobec tego rewolucja doprowadziła do ogromnego wzmocnienia politycznej przewagi burżuazji.

W Rosji, odwrotnie, rewolucja burżuazyjna dała wprost przeciwny rezultat. Rewolucja w Rosji doprowadziła nie do wzmocnienia, lecz do osłabienia burżuazji jako siły politycznej, nie do pomnożenia jej rezerw politycznych, lecz do utraty przez nią podstawowej rezerwy, do utraty chłopstwa. Rewolucja burżuazyjna w Rosji wysunęła na plan pierwszy nie burżuazję liberalną, lecz rewolucyjny proletariatus, skupiając wokół niego wielomilionowe chłopstwo“³⁰⁾

Co prawda Stalin, nawet gdy mówi o rewolucyjności burżuazji w przeszłości, zwykle dwoma — trzema ironicznymi słówkami ogranicza, obniża nieco tę rewolucyjność. Powtarza więc za Leninem, że burżuazja bywała w historii „nawet rewolucyjna“, w innym miej-

²⁸⁾ Stalin, Dzieła, tom 2, wyd. pol., str. 14.

²⁹⁾ Stalin, Dzieła, tom 1, wyd. pol., str. 166.

³⁰⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, str. 42.

scu pisze, że na Zachodzie chłopstwo otrzymało ziemię i wolność, wyzwolenie od feudalnej niewoli „rzec można, z rąk burżuazji“.³¹⁾ Mimo wszystko na pierwszym planie podkreśla kontrast między postawą burżuazji w minionych rewolucjach na Zachodzie i w rewolucjach epoki imperializmu.

Dlaczego więc burżuazja była wówczas względnie — choćby nawet bardzo względnie — rewolucyjna, teraz zaś stała się wręcz kontrrewolucyjna, dlaczego zmienił się cały charakter rewolucji burżuazyjnej? Dlatego, że zmienił się charakter głównej siły rewolucji — charakter rewolucyjnych mas ludu. Stalin podkreśla to wielokrotnie. „U nas lud jest bardziej uświadomiony niż we Francji XVIII wieku“ pisze w roku 1907, tłumacząc tym czynnikiem zwrot burżuazji rosyjskiej na prawo.³²⁾ „Raz na zawsze wbijcie to sobie do głowy, liberalizujący towarzysze, — dodaje Stalin — że im bardziej świadomie walczy proletariats, tym bardziej kontrrewolucyjna staje się burżuazja“.³³⁾

Samo uświadomienie jednak jest skutkiem zmiany struktury klasowej ludu. W wieku XVIII główne miejsce w łonie francuskich mas ludowych należało do chłopstwa. Klasa robotnicza nie rozwinęła się jeszcze i nie mogła wywierać wpływu na ruch chłopski, raczej sama była pod jego wpływem. Dlatego burżuazja mogła stosunkowo łatwo spełnić w rewolucji swoją rolę ochronną wobec układu burżuazyjnego, mogła odważyć się na to, by stanąć na czele rewolucji antyfeudalnej. W wieku XIX obserwujemy drugi etap rewolucji burżuazyjnych. Proletariat wyrósł znacznie, występuje już przeciw burżuazji jako samodzielna siła polityczna, za to jednak utracił związek z chłopstwem. Dlatego burżuazja może jeszcze igrać z ogniem rewolucji, przeciwstawiając sobie wzajemnie proletariats i chłopstwo, izolując proletariats i uniemożliwiając wywalczenie jakichkolwiek zdobyczy zarówno proletariatsowi jak i chłopstwu. „Rewolucje 1848 i 1871 roku we Francji upadły głównie dlatego — mówi Stalin — że rezerwy chłopskie znalazły się po stronie burżuazji“.³⁴⁾ Wreszcie w wieku XX w epoce imperializmu jesteśmy świadkami trzeciego etapu rewolucji burżuazyjnej. Proletariats dojrzał jeszcze bardziej. Znowu proletariats i chłopstwo idą razem, teraz już jednak pod przewodem nie chłopstwa, lecz proletariats. Wobec takiego sojuszu burżuazja nie jest już zdolna do ochrony burżuazyjnego ładu w toku rewolucji i dlatego jest od jej początku kontrrewolucyjna.

Obok tej odmienności trzech etapów w historii rewolucji burżuazyjnych należy rozróżniać dwa różne typy rewolucji burżuazyjnych: rewolucje burżuazyjno-demokratyczne i rewolucje po prostu

³¹⁾ Stalin, Dzieła, tom 5, str. 121.

³²⁾ Stalin, Dzieła, tom 2, wyd. pol., str. 47.

³³⁾ Jak wyżej, str. 49.

³⁴⁾ Stalin, Dzieła, tom 6, str. 363.

burżuazyjne. W uwagach Stalina, Kirowa i Żdanowa na temat kon-
spektu podręcznika historii ZSRR zarzuca się autorom, że „w kon-
spekcie wrzucono do jednego worka pojęcia... rewolucji burżuazyjnej
i rewolucji burżuazyjno-demokratycznej”.³⁵⁾ Czy pojęcie „rewo-
lucja burżuazyjno-demokratyczna” należy stosować tylko do rewo-
lucyj, jakie zaliczamy do trzeciego etapu, tj. do rewolucyj dokony-
wanych przez lud pod hegemonią proletariatu przy przeciwdziałaniu
kontrrewolucyjnej burżuazji? Nie ulega wątpliwości, że przede
wszystkim takie rewolucje mają prawo do miana rewolucji burżua-
zyjno-demokratycznych. Ale Lenin i Stalin nazywają wielokrotnie
„burżuazyjno-demokratycznymi” również rewolucje takie, jak rewo-
lucja angielska XVII wieku, rewolucja francuska XVIII wieku, re-
wolucje 1848 roku we Francji i w Niemczech. Sprawę należy roz-
strzygnąć w tym sensie, że w wielu rewolucjach burżuazyjnych,
w tej liczbie we wszystkich znaczniejszych, toczy się walka dwóch
tendencji: większość burżuazji dąży do jak najdalej idącego ogra-
niczenia rozmachu rewolucji, stara się w miarę możliwości nie pozwo-
lić, by masy ludowe wywalczyły cokolwiek dla siebie, a tym bar-
dziej, by wpływały na politykę, słowem dąży do tego, by rewolucja
była ściśle „burżuazyjna”, gdy natomiast masy nie tylko walczą
o zdobycze i realizują je, lecz w tej lub innej mierze pretendują na-
wet do hegemonii, wypierają burżuazję, zmuszają jej przywódców
do posuwania się „na lewo”, słowem przybliżają ją mniej lub bar-
dziej do „rewolucji burżuazyjno-demokratycznej”. Jako wzór czy-
stej rewolucji burżuazyjnej, bez domieszki elementu rewolucji bur-
żuazyjno-demokratycznej można wskazać na przykład przewrót
w Anglii w roku 1688 („sławna rewolucja”), kiedy burżuazja nie
dopuszczała do żadnych wystąpień mas ludowych. Znane są jeszcze
inne przykłady tego rodzaju.

Dalej, w epoce imperializmu należy rozróżniać rewolucje w kra-
jach uciskających i w krajach uciskanych, tj. w krajach kolonialnych
i zależnych. W tych drugich burżuazja może również w epoce im-
perializmu odgrywać czasem względnie rewolucyjną rolę, zwłaszcza
w walce z obcymi imperialistami. Demaskując „teorie” opozycji troc-
kistowsko - zinowiewowskiej w kwestii chińskiej, Stalin pisał:
„U nas w Rosji, w roku 1905, rewolucja zwrócona była przeciw
burżuazji, przeciw liberalnej burżuazji, mimo, że była rewolucją
burżuazyjno-demokratyczną. Dlaczego? Dlatego, że burżuazja libe-
ralna kraju **imperialistycznego** nie może nie być kontrrewolucyjną.
Właśnie dlatego bolszewicy wyłączali wówczas — i nie mogli nie
wyłączać — tymczasowe bloki i porozumienia z burżuazją liberalną.
Powołując się na to, opozycja twierdzi, że tego samego należy się
trzymać w Chinach we wszystkich stadiach ruchu rewolucyjnego,
że w Chinach tymczasowe porozumienia i bloki z burżuazją narodo-

³⁵⁾ Zbiór „Materiały do studiów historii”, str. 21.

wą są niedopuszczalne — nigdy i w żadnych okolicznościach. Ale opozycja zapomina, że tak mogą mówić tylko ludzie, którzy nie rozumieją i nie uznają różnicy między rewolucją w krajach uciskanych a rewolucją w krajach uciskujących³⁶⁾ Nie znaczy to jednak, że w krajach uciskanych burżuazja zawsze odgrywa rolę rewolucyjną. Szereg konkretnych wypowiedzi Stalina, na przykład, o Turcji świadczy o czymś przeciwnym.

Można wreszcie dzielić rewolucje burżuazyjne według kryteriów ich zasadniczej treści, według tego jaka sprawa wysuwa się na czoło zagadnień rewolucji — agrarna, narodowa, sprawa politycznego zjednoczenia kraju. O rewolucji rosyjskiej na przykład Stalina pisał: „Nie kwestia narodowa, lecz kwestia agrarna decyduje o losach postępu w Rosji. Kwestia narodowa — to kwestia podporządkowana³⁷⁾ Jednakże merytoryczne rozważenie tych zagadnień zaprowadziłoby nas daleko poza ramy naszego tematu.

Wymienione kryteria podziału rewolucji burżuazyjnych — według trzech etapów, na rewolucje ściśle burżuazyjne i burżuazyjnodemokratyczne, na rewolucje w krajach uciskanych i uciskających, według kryterium głównego zagadnienia rewolucji — stanowią pomost do przejścia od ogólnych zagadnień teorii rewolucji burżuazyjnej do badania każdej konkretnej rewolucji z oddzielną. Metoda marksistowsko - leninowska wymaga od historyków radzieckich analizy każdej rewolucji w konkretnych warunkach epoki i kraju, z uwzględnieniem tysiąca realnych okoliczności, które czynią każdą z nich niepowtarzalną i indywidualną.

Podstawową jednak i wytyczną ideą naukową w badaniu całej historii późnego średniowiecza oraz czasów nowożytnych i najnowszych powinna być właśnie idea zasadniczego przeciwieństwa między rewolucją burżuazyjną a socjalistyczną — idea po raz pierwszy wysunięta przed stu laty przez Marksa i Engelsa, pogłębiona przez Lenina, w sposób ostateczny sformułowana przez Stalina.

tłum. T. Z.

Izwiestia Akademii Nauk ZSRR
Seria Istorii i Filozofii, t. V, nr 6, 1948 r.

³⁶⁾ Stalin, Dzieła, tom 10, str. 12.

³⁷⁾ Stalin, Dzieła, tom 2, wyd. pol., str. 325.

Christopher Hill

Dorobek angielskich historyków- marksistów w dziedzinie historii Anglii XVI i XVII wieku

I

Erudycja burżuazyjna w ślepych zaułku

Pierwsze poważne próby naukowej, marksistowskiej oceny historii XVI i XVII wieku pojawiły się w języku angielskim dopiero w ciągu ostatniego dwunastolecia. Byłoby rzeczą niezwykle ciekawą, zanim przejdziemy do omówienia tych prac, zwrócić uwagę na **ślepy zaułek** w jaki zapędziła się burżuazyjna erudycja, zaułek, z którego — zdaniem autora — jedyne możliwe wyjście stanowi marksizm.

Zasadniczy problem tego okresu sprowadza się do wyjaśnienia istoty rewolucji, która miała miejsce w Anglii w latach 1640 — 1660. Czy była to rewolucja typu religijnego („Rewolucja Purytańska“)? — Starciem pomiędzy dwoma rywalizującymi ze sobą sposobami interpretacji konstytucji brytyjskiej? Czy też była to rewolucja burżuazyjna w sensie marksistowskim, przejście władzy z rąk jednej klasy do drugiej? Jakie było jej znaczenie w historii Anglii?

A może była ona wydarzeniem bez większego znaczenia („bezkrólewie“) w przeciwieństwie do „sławnej“ rewolucji 1688 r.? Czy też odwrotnie, była ona zasadniczym zwrotem w historii Anglii, dającym się ze względu na swe znaczenie porównać jedynie z Rewolucją Francuską 1789 r.?

Inne jeszcze zagadnienie wynika z poprzedniego: jaka była istota monarchii angielskiej przed 1640 rokiem? Czy była to monarchia absolutna typu kontynentalnego? — Czy też przeciwnie była ona zjawiskiem specyficznie angielskim? W związku z tym nasuwa się inne, nie zasadnicze — co prawda, ale niemniej bardzo doniosłe zagadnienie: jakie było miejsce religii w życiu społeczeństwa XVI i XVII wieku oraz w rewolucji angielskiej.

Tradycyjnym historykom angielskim coraz trudniej odpowiedzieć, w sposób zadawalający, na powyższe pytania. Powszechnie spotykana w podręcznikach ocena rewolucji, jaką znajdujemy na przykład w tomie klasycznej „Oxford History of England“ („Oksfordzka historia Anglii“), napisanej przez Godfrey Daviesa,¹⁾ niczym się nie różni od tej interpretacji, jaką w latach sześćdziesiątych ubiegłego stulecia reprezentował S. R. Gardiner; twierdził on mianowicie, że była to głównie rewolucja religijna, ale i zagadnienia konstytucyjne nie miały mniejszego znaczenia. Społeczna i ekonomiczna problematyka rewolucji została zredukowana do minimum; w pracy Daviesa zagadnienia społeczne i gospodarcze poruszone zostały na szarym końcu w odrębnym rozdziale, jakby w oderwaniu od całości. Podobne ujęcie „rewolucji purytańskiej“ posiada jeszcze prawo obywatelstwa we wszystkich bez mała podręcznikach szkolnych.

Tego rodzaju poglądy obalone zostały jednak przez wielu uczonych, badających drobiazgowo w ciągu ostatnich trzydziestu lat zagadnienie. Profesor J. U. Nef z uniwersytetu w Chicago, jak również i inni uczeni wykazali w swych pracach, iż przed 1640 r. dokonywała się w Anglii na przestrzeni całego stulecia „rewolucja przemysłowa“, rewolucja, która posiadała doniosłe konsekwencje społeczne.²⁾

Profesor R. H. Tawney i inni zbadali dokładnie zagadnienie rozłamu w łonie klasy posiadaczy ziemskich, pomiędzy tym, co marksiści nazywają elementami „feudalnymi“ i elementami „burżuazyjnymi“, rozłam pogłębiający się na przestrzeni dziesięcioleci poprzedzających rok 1640 i leżący u podstaw wojny domowej.³⁾

Równocześnie profesor Tawney, Laski i inni uczeni przeprowadzili druzgocącą krytykę poglądu typowego dla Gardinera, jakoby motyw religijny był autonomiczny, wykazali w sposób niezbity związek zachodzący pomiędzy purytaniem a wystąpieniem burżuazji na widownię historyczną.⁴⁾ W ostatnich czasach historycy zebrali się do rewizji tradycyjnego poglądu na monarchię Tudorów, traktowaną jako zjawisko specyficznie angielskie i ponad klasowe. Uczeni ci wykazali ściśle związki, jakie istniały pomiędzy monar-

chią a feudalnymi elementami społeczeństwa: państwo i panująca klasa posiadaczy ziemskich były w równej mierze wrogie nieskrępowanemu rozwojowi kapitalizmu.⁵⁾ W ten sposób poglądy Gardinera zostały całkowicie obalone; wykryto konflikty społeczne i ekonomiczne, których on zupełnie nie dostrzegał; wykazano, że wysunięte przezeń na plan pierwszy konflikty ideologiczne były związane z walkami klasowymi. W 1915 r. R. G. Usher opublikował „The Historical Method of S. R. Gardiner” („Metoda historyczna S. R. Gardinera”) — pracę, w której po druzgocącej analizie metodologicznych braków Gardinera wyprowadza następujący wniosek końcowy: „Rewolucja angielska 1640 r. pozostaje nadal taką samą zagadką, jaką była dla samego Karola I. Jest to tajemnica po dziś dzień niewyjaśniona”.⁶⁾ Dziś żaden poważny historyk nie mógłby bronić tezy „rewolucji purytańskiej”, głoszonej przez Gardinera. Ale i żaden uczony burżuazyjny nie zaproponował by na jej miejsce innej syntezy.

Szkoły propagandystów katolickich pod wodzą Hilaire Belloc'a usiłowały lansować koncepcję, mogącą sprawić wrażenie syntezy. Przedstawia ona Karola I jako starającego się obronić lud angielski przed agresywną zachłannością bandy niegodziwych kapitalistów. Szkoła ta pomija milczeniem ujemne strony panowania Stuartów i postępową, w XVII wieku, rolę burżuazji. Pewną popularność, jaką sobie zdobyła, zawdzięcza powyższa szkoła żywości stylu niektórych swych badaczy. Ich oceny jednak są zbyt powierzchowne i zbyt stronnicze, by mogły zostać przyjęte przez poważnych historyków.

II

Pierwsze badania marksistowskie

Trudno sobie wyobrazić jakkolwiek inną syntezę poza teorią marksistowską, która w rewolucji angielskiej widzi rewolucję burżuazyjną. Tylko tego rodzaju interpretacja pozwala wyjaśnić wszystkie nowe fakty, włączyć je we wspólny i racjonalny pogląd na historię. Rosnąca burżuazja miasta i wsi wchodzi w konflikt z dawną klasą panującą i jej państwem; ideologia nowej klasy wchodzi w konflikt z oficjalnym kościołem państwowym. Ponieważ kapitalizm angielski był w znacznej mierze kapitalizmem wiejskim, ponieważ pewien odłam, część drobnej szlachty wiejskiej, skłaniał się ku nowemu sposobowi produkcji wchodząc w przymierze z kapitalizmem miejskim, stara feudalna instytucja — Parlament — mogła być wykorzystana przez nową klasę do wysuwania jej żądań przeciwko monarchii. W 1642 r. większość w Izbie Gmin i poważna mniejszość w Izbie Lordów stanęły w opozycji wobec króla i jego feudalnych stronników.

W latach 1640 — 1642 burżuazja wiejska i miejska była zdolna stanąć na czele bloku wszystkich bez mała klas społeczeństwa; ale w obozie parlamentarnym istniały ukryte sprzeczności, które po zwycięstwie nad królem wystąpiły w formie otwartego konfliktu. Historia lat 1645 — 1660 może być wyjaśniona jedynie w języku walki klasowej. Konflikt pomiędzy „Prezbiterianami“ a „Niezależnymi“ nie pozostawał jedynie w związku z zagadnieniami natury religijnej, aczkolwiek „tolerancja religijna“ posiadała poważne znaczenie, ponieważ przyznawała wolność zrzeszeń i słowa klasom upośledzonym. Konflikt dotyczył różnic w ocenie zakresu, w jakim przy zastosowaniu środków rewolucyjnych miał być obalony porządek feudalny oraz zagadnienia kontroli nad armią. Później konflikty pomiędzy „Niezależnymi“, lewelerami (Levellers) i „Kopaczami“ (Diggers) nabrały charakteru wyraźnie społecznego: burżuazja stawiała oko w oko z rewolucyjnym drobnomieszczaństwem i bezrolnymi półproletariuszami.⁷⁾

Marksizm dostarczył więc ram, w których znane fakty znalazły swe miejsce, dostarczył narzędzi analizy, które umożliwiają dalszy postęp badań.⁸⁾

We wszystkich najlepszych angielskich pracach historycznych na temat rewolucji, opublikowanych w ciągu ostatniego trzydziestolecia, widoczne jest, w mniejszym lub większym stopniu, oddziaływanie marksizmu.⁹⁾ Ale uniwersyteccy historycy posługują się marksizmem w sposób eklektyczny. Zagadka, postawiona przez Ushera, pozostaje bez odpowiedzi; pogardinerowski kryzys historii angielskiej jest w dalszym ciągu nieprzewidywalny. Przyczyna jego jest jasna, jest on odbiciem kryzysu społeczeństwa angielskiego. Gardiner dokonał syntezy ogromnej ilości dzieł dawniejszych w pierwszych dziesięcioleciach po 1848. W pierwszej połowie XIX wieku radykałowie angielscy, tacy jak: Cobbet, Godwin i Macaulay odkryli na nowo rewolucję angielską i apoteozowali ją. Ale r. 1848 przypomniał burżuazji, że rewolucje mogą się jeszcze powtarzać, a Paryż i Czartyści dowiedli, że proletariatus może być nie mniej rewolucyjny niż burżuazja angielska w XVII wieku. W tymże roku „Manifest Komunistyczny“ wykazał, do jakich wniosków może doprowadzić analiza polityki prowadzonej w obronie istnienia klas. To też teza Gardinera odnośnie „rewolucji purytańskiej“ stała się wygodna dla burżuazji. Wyrzekła się ona wówczas analizy społecznej pierwszych utworów Guizota na temat rewolucji angielskiej, uchodzących dotąd za dzieła klasyczne. Podkreślając konflikty religijne Gardiner odsuwał wojnę domową XVII w. w przeszłość na szczęście bardzo odległą: „nie toczyliśmy już dziś walk o sprawy religijne“. To poczucie wyższości nad poprzednimi pokoleniami odpowiadało burżuazyjnej zarozumiałości rozwijającego się kapitalizmu Anglii wiktoriańskiej i stawiało przegrodę pomiędzy rewolucjonistami wieku XVII, a historykami wieku XIX.

W miarę jak kapitalizm wkracza w okres swego ostatecznego kryzysu wszystkie hipotezy burżuazyjne padają pod ciosami krytyki. Fakty, ujawnione przez skrupulatne badania podkopały całkowicie poglądy Gardinera, co już trzydzieści cztery lata temu wykazał Usher. Ale burżuazja nie ma czym zastąpić jego teorii. Tawney i Laski byli w stosunkach ze Stowarzyszeniem Fabianów (Fabian Society); Laski był przewodniczącym Komitetu Wykonawczego Partii Pracy. Tego rodzaju ludzie mogą doskonale krytykować kapitalistyczne hipotezy, ale w ostatecznym rachunku nie dysponują niczym odpowiednim dla ich zastąpienia. Czyniąc tak bowiem przeczyliby całemu swemu politycznemu istnieniu, gdyby bowiem uznali w całej rozciągłości tezy marksizmu, nie mogliby pozostać reformistami w polityce.¹⁰⁾

III

Najważniejsze prace marksistowskie

Była więc konieczna nowa synteza. Uniwersyteccy burżuazyjni specjaliści, dokonujący z roku na rok coraz obfitszych odkryć, dotyczących coraz bardziej ograniczonych szczegółów, byli niezdolni do dokonania tej syntezy i nie dostrzegali wcale jej konieczności. Trzeba było, by nowa synteza dotarła do nich z zewnątrz. Przybyła ona do nich z ZSRR.

Przed 1938 r. można było znaleźć niewiele angielskich prac marksistowskich o XVI i XVII wieku. „Wojna chłopska w Niemczech“ Fryderyka Engelsa ukazała się w przekładzie angielskim po raz pierwszy w 1926 r. Poglądy zawarte w tej pracy spopularyzował w ostatnim dziesięcioleciu XIX w. w Anglii pionier marksizmu w Anglii E. Belfort Bax,¹¹⁾ ale prace Baxa wywarły niewielki wpływ na ośrodki uniwersyteckie. Dopiero w 1933 r. cenna praca naukowa Roy Pascala „Social Basis of the German Reformation“ („Podstawy Społeczne Reformacji Niemieckiej“) dała czytelnikom angielskim, miłośnikom historii, poważny i oryginalny marksistowski pogląd na istotę protestantyzmu.

W międzyczasie Niezależna Partia Pracy wydała w 1927 r. pracę Kautskiego „Tomasz Morus i jego utopia“, a w 1930 r. ukazała się praca Bernsteina pt. „Cromwell and Communism“ („Cromwell a komunizm“). Dzieło Kautskiego nie wykraczało poza określone ramy, a na pracy Bernsteina ujemne piętno wycisnęła jego ogólna „rewizjonistyczna“ orientacja. Dopiero od czasu, gdy uczeni angielscy zapoznali się z pracami uczonych radzieckich o rewolucji angielskiej, zarysował się wyraźnie nowy kierunek badań.

Szczególne poruszenie wywołał w 1931 r. wygłoszony przez profesora radzieckiego B. Hessena na Międzynarodowym Kongresie Historii Nauki i Techniki referat: „Społeczne i gospodarcze korzenie

Zasad Newtona". Praca ta jeszcze po dziś dzień stanowi przedmiot dyskusji pomiędzy historykami i uczonymi angielskimi. Ale był to jedynie nowy i pasjonujący rzut oka na świat poznania naukowego. Po artykule Hessena ukazał się w 1938 r. na łamach angielskiego „The Economic History Review” artykuł C. Hilla pt. „Soviet Interpretation of the English Interregnum” („Radzieckie ujęcie angielskiego bezkrólewia”), w którym autor starał się dać najlepszy przegląd zagadnienia oraz bardziej szczegółowy artykuł tegoż autora, zamieszczony w „The English Historical Review” pt. „The Agrarian Legislation of the Interregnum” („Ustawodawstwo rolne w okresie bezkrólewia”), oparty w znacznej mierze na badaniach radzieckiego profesora S. I. Archangielskiego.¹²⁾ Kładzie on szczególny nacisk na doniosłość zmian w dziedzinie własności ziemskiej oraz na walki, które wywijały się wokół tej sprawy w historii rewolucji angielskiej.

W międzyczasie utalentowany autor i późniejszy radny komunistyczny A. L. Morton wydał pierwszą kompletną marksistowską historię Anglii pt. „A People's History of England” („Historia Ludu Angielskiego”). Pierwsze wydanie ukazało się w r. 1938 w wielkim nakładzie, rozprowadzonym przez „Left Book Club” i wywarło od razu wielkie wrażenie. Sto pięćdziesiąt stron tego dzieła, omawiające XVI i XVII wiek, przyniosły pierwszą o szerokim polu widzenia ocenę tego okresu z marksistowskiego punktu widzenia i doskonałe wprowadzenie do całości zagadnienia.¹³⁾

Wkładem do ogólnej syntezy historycznej stały się również i inne prace. „John Bunya”, pióra Jack Lindsay'a (1937) ukazał związki łączące wielkiego anabaptystę z ruchem rewolucyjnym, w pierwszym rzędzie z lewelerami. Praca Horrenshawa pt. „The Levellers and the English Revolution” („Lewelerzy a rewolucja angielska”) (1939) zawiera syntetyczne i jeszcze bardziej wyczerpujące ujęcie ruchu lewelerów; była ona również rozprowadzona szeroko przez „Left Book Club”. Artykuł C. E. Core'a, zamieszczony w „The Communist International” (1938) z okazji dwustu pięćdziesiątej rocznicy rewolucji 1688 r. pt. „The 250th Anniversary of the Glorious Revolution of 1688” wykazał w jakiej mierze krew przelana z okazji obalenia starego porządku w latach 1640 — 1648 umożliwiła ugruntowanie supremacji parlamentu bez przelewu krwi.

Na rok 1940 przypadła trzechsetna rocznica rewolucji angielskiej. Została ona uczczona publikacją zbioru rozpraw pod ogólnym tytułem „The English Revolution, 1640” („Rewolucja Angielska 1640”). Pierwsza z tych rozpraw, pióra C. Hilla, stanowiła próbę krótkiego wykładu marksistowskiego poglądu na rewolucję, próbę podjętą z wyżej podanych założeń.

Drugi artykuł, którego autorką była Margaret James, zatytułowany „Contemporary Materialist Interpretations of Society in the English Revolution” („Współczesne materialistyczne ujęcie społec-

czeństwa w okresie Rewolucji Angielskiej“) zawierał omówienie dzieła Gerard Winstanleya „Kopacz“ (The Digger), oraz dzieła Jamesa Harringtona.

Trzeci artykuł Edgell Rickword, to praca pt. „Milton jako intelektualista - rewolucjonista“. Artykuł Hilla został w owym czasie ostro skrytykowany przez „The Labour Monthly“, lecz wydaje mi się, iż jego zasadnicza teza została obecnie uznana za słuszną przez większość marksistów angielskich. Zbiór powyższy stał się punktem wyjścia dla zbadania wielu zagadnień, których jednak nie rozwiązał.¹⁴⁾

Ponieważ marksizm jest popularny w głównej mierze w kołach młodych historyków, wojna spowodowała praktycznie przerwę w marksistowskiej twórczości historycznej. Artykuł Brain Pearce na temat „Elizabethan Food Policy and the Armed Forces“ („Elżbietańska polityka żywnościowa i siły zbrojne“) przyczynił się do zrozumienia istoty państwa Tudorów.¹⁵⁾ W 1944 r. ukazał się zbiór Pism Wybranych (Selections) Gerrarda Winstanley'a, wydany przez L. D. Hamiltona. Winstanley był utopijnym komunistą, przywódcą ruchu „Kopaczy“ (Diggers), w latach 1649 — 50 usiłował on założyć kolonię komunistyczną na nieużytkach St. George Hill'u pod samymi bramami Londynu.

Winstanley był autorem wielu broszur, w których rozwijał ciekawe teorie historyczne i ekonomiczne oraz analizę społeczną polityki.¹⁶⁾ Wydana w 1946 r. „Ireland Her Own“ („Irlandia dla siebie samej“) T. A. Jacksona, historia pierwszej kolonii angielskiej, zawiera dwa doniosłe rozdziały o roli Irlandii w rewolucji angielskiej.¹⁷⁾ Cykl artykułów, bardziej specjalnej natury i na wyższym poziomie naukowym, wraz z historią kolonii napisał profesor D. B. Quinn.¹⁸⁾

W roku 1946 ukazała się praca indywidualna, najdonioślejsza ze wszystkich wydanych dotąd przez marksistów angielskich na temat rewolucji angielskiej. Były to „Studies in the Development of Capitalism“ („Studia nad rozwojem kapitalizmu“) pióra M. H. Dobb'a. To dzieło naukowe napisane przez ekonomistę, umiejscowiło rewolucję angielską w płaszczyźnie rozwoju kapitalizmu w skali europejskiej. W mistrzowskiej swej analizie M. H. Dobb wykazał, że podstawowe przyczyny rewolucji były ekonomiczne i społeczne, i że należy je szukać w procesie rozwoju kapitalizmu. Dobb przeprowadzając skrupulatnie analizę roli kapitału handlowego wyświetlił wiele niejasności, które trwały do dnia dzisiejszego w pracach marksistów angielskich. M. H. Dobb wykazał, że kupcy mogli spokojnie istnieć w porach społeczeństwa feudalnego, nie będąc z istoty swej działalności ekonomicznej zmuszeni do przeciwstawiania się istnjącemu porządkowi ekonomicznemu i politycznemu. Konflikt — jak wykazał Dobb — wybuchł dopiero wraz z rozwojem nowego sposobu produkcji — produkcji kapitalistycznej w przemyśle

i rolnictwie. Ze swej strony zjawiska prawdziwie rewolucyjne, a mianowicie przekazanie ziemi, nowa polityka zagraniczna i imperialna zapoczątkowana przez Akt Nawigacyjny (Navigation Act) z 1651 r. i wykorzystanie potęgi państwa dla zawładnięcia rynkami, sprzyjały szczególnie akumulacji kapitału w Anglii i przygotowały w ten sposób rewolucję przemysłową i rolną XVIII w. Książka Dobba wywołała powszechne zainteresowanie i była przedmiotem wielu dyskusji w kołach marksistów angielskich. Ułatwiła ona nowe postępy w wielu kierunkach. Artykuł C. Hilla w kwartalniku „Science and Society” to nowy dowód doniosłości zagadnień, związanych z własnością i posiadaniem ziemi w czasie rewolucji.²⁰⁾ Allan Merson w doskonałym artykule, zamieszczonym w „The Modern Quarterly” zanalizował wpływ Aktu Nawigacyjnego na rozwój kapitalizmu angielskiego i Imperium Brytyjskiego.²¹⁾ Analiza roli, jaką odegrał kapitał handlowy, przeprowadzona przez Dobba, okazała się szczególnie użyteczna w toku gorących dyskusji w kołach marksistów angielskich w 1947 i 1948 r. o istocie monarchii Tudorów. Ostatecznym wynikiem tych dyskusji stał się świetny artykuł w miesięczniku „The Communist Review” pt. „State and Revolution in Tudor and Stuart England” („Państwo i rewolucja w Anglii Tudorów i Stuartów”).²²⁾

W konkluzji artykuł ten stwierdza: monarchia angielska, istniejąca od stu pięćdziesięciu lat przed 1640 r., była monarchią absolutną, typu kontynentalnego — państwem, w którym klasą panującą była klasa feudalnych posiadaczy ziemskich. Te rysy absolutyzmu Tudorów i pierwszych Stuartów, które zdawały się go odróżnić na przykład od współczesnej mu monarchii francuskiej, ocenione zostały w drodze drobiazgowej analizy jako wynik warunków specyficznych dla Anglii. Artykuł powyższy może być uważany za podsumowanie dyskusji o istocie rewolucji angielskiej, dyskusji, która rozwinęła się w latach 1940 — 1941 na łamach „The Labour Monthly”.²³⁾

Brak tu miejsca, by dać pełny przegląd wielu cennych prac marksistów angielskich z ostatnich lat. W 1947 r. profesor D. B. Quinn wydał pracę popularną o Sir Walterze Raleigh.²⁴⁾ Znaczna ilość artykułów w „The Modern Quarterly” usiłowała powiązać niektóre sztuki Szekspira oraz dzieła Andrew Marvella i Johna Milтона z ogólnym tłem społecznym przedrewolucyjnej i rewolucyjnej Anglii.²⁵⁾ W „The Communist Review”, „Labour Monthly”, „Our Time”, „World News and Views” i „Daily Worker” ukazała się cała seria artykułów popularnych, zwłaszcza zaś w 1949 r. — trzechsetnej rocznicy egzekucji Karola I i ustanowienia pierwszej republiki w Anglii.²⁶⁾

Trzechsetlecie roku 1649 zostało również uczczone przez opublikowanie broszury pt. „The Story of the English Revolution” („Historia rewolucji angielskiej”), pióra A. L. Mortona oraz numeru

specjalnego „The Modern Quarterly“.²⁷⁾ Pismo to zamieściło znaczną ilość artykułów na najróżnorodniejsze tematy, ukazując szeroki wachlarz zainteresowań uczonych marksistów. Po opowiadaniu w formie przedmowy (A. L. Morton) następowały artykuły o Miltonie (M. Visick), Winstanley'u (E. D.), o zamachu rewolucji na państwo (C. Hill), o imperium (A. L. Merson), o wychowaniu (I. Simon) i o nauce (S. F. Mason). Sygnalizujemy wydany obecnie wybór dokumentów z XVII wieku pod tytułem „The Good Old Cause“ („Dobra stara sprawa“). Wydawcami są E. Dell i C. Hill. Celem tej liczącej około 500 stron publikacji jest udowodnienie, na podstawie ówczesnych dokumentów, słuszności tezy marksistowskiej o istocie i skutkach rewolucji angielskiej; wykazanie, że ludzie, którzy brali aktywny udział w rewolucji, dużo lepiej zdawali sobie sprawę z jej istoty, niż burżuazyjni historycy ostatniego stulecia.

To co osiągnęli marksiści w zakresie badań literatury i nauki XVII w., to w dziedzinie muzyki był już dokonał E. Meyer. Jego znakomita „English Chamber Music“ („Angielska Muzyka Kameralna“) (1946) jest osiągnięciem, którego mógł dokonać jedynie marksista; cały rozwój muzyki angielskiej w jego złotym wieku, od końca średniowiecza do czasów Purcella został ściśle powiązany z przemianami społecznymi i politycznymi tego okresu.²⁸⁾

Jeszcze szersze perspektywy otwierają się wraz z porywającymi dziełami Christopha Caudwella. Ten wybitny 29-letni komunista, który poległ w 1937 r. w Hiszpanii, jako żołnierz Brygad Międzynarodowych, pozostawił po sobie dzieła, których wartość nie została dotąd należycie oceniona nawet przez angielskich marksistów. „Illusion and Reality“ („Urojenia i Rzeczywistość“) (1937 r.), studia o źródłach poezji — zawiera myśli zapładniające postulaty odnośnie związków poezji ze środowiskiem społecznym, ale dzieło to rozważa również o urojonej, specyficznie burżuazyjnej koncepcji wolności, rozumianej jako całkowity brak przymusu, której rodowód wywodzi się z okresu, jakim obecnie się zajmujemy. Autor wykazuje do jakich sprzeczności dochodzą intelektualisci szukający wolności poza społeczeństwem. Temat powyższy został szeroko rozwinęty w jego „Studies in a Dying Culture“ („Studia nad konającą kulturą“) (1938). „Crisis in Physics“ („Kryzys Fizyki“) (1939) Caudwella nosi tytuł, który może wprowadzić w błąd. Dzieło to bowiem mówi o współczesnym kryzysie ideologii burżuazyjnej w całej jego rozciągłości. Caudwell, by zrozumieć ten kryzys, cofa się do źródeł burżuazyjnej ideologii — do XVII wieku. Jego książka jest kopalnią porywających myśli na temat rozwoju mechanistycznego materializmu, na temat dualizmu nierozłącznego od wszelkiej ideologii burżuazyjnej na skutek izolacji od procesów produkcji, w jakiej znajduje się burżuazja, jak również na skutek złudzeń, jakie wytwarza rynek.

Dzieło Caudwella nie jest pracą historyczną w ścisłym znaczeniu tego słowa, ale żaden historyk, który studiował jego dzieła, nie może zbliżyć się do dorobku myśli XVII w., bez tej nowej koncepcji. Caudwell umarł zanim powstało jakiegokolwiek poważne dzieło uczonego angielskiego marksisty, niemniej wnikliwość, z jaką wydaje on sąd o zjawiskach historycznych omawianego okresu, jest miejscami niezwykła. Jego dzieło, podobnie jak i dzieła wielkich klasyków marksizmu pełne jest świetnych myśli,²⁹⁾ raczej intuicyjnych, niż wypracowanych.

IV

Wnioski

Podsumujmy dorobek angielskich pisarzy - marksistów w dziedzinie historii Anglii XVI i XVII wieku.

Po pierwsze, marksiści wykazali, iż są zdolni do dokonania ogólnej syntezy najnowszych prac badawczych nad historią XVI i XVII wieku, syntezy, która jest tak bardzo potrzebna. Pozostało jeszcze wiele do zrobienia, ale dotąd żaden kierunek ideologiczny nie dostarczył nowej syntezy historycznej, która dorównałaby osiągnięciom marksizmu.³⁰⁾ Solidną podbudowę ekonomiczną dały: mistrzowska praca Dobba, streszczenie dzieła profesora Archangielskiego o ustawodawstwie rolnym, dokonane przez Hilla oraz artykuł Mersona o rewolucji i imperium. Artykuł w *Communist Review* o „Państwie i Rewolucji w Anglii Tudorów i Stuartów“ („State and Revolution in Tudor and Stuart England“) i specjalny numer „The Modern Quarterly“, wydany z okazji trzechsetnej rocznicy rewolucji — wskazują, że marksiści mają wyraźną koncepcję wzajemnego uwarunkowania poszczególnych przemian w państwie w omawianym okresie, koncepcję z którą nie może rywalizować żaden inny z kierunków współczesnej historiografii. „Historia ludu angielskiego“ („People's History of England“) Mortona i zbiór rozpraw pt. „Rewolucja angielska“ („The English Revolution“) dały szerokim masom studentów i masom czytelników popularny wykład marksistowskiego ujęcia historii rewolucji angielskiej.

Po drugie, marksistowski punkt widzenia pozwala ująć wszystkie strony dziejów XVI i XVII w. w jeden syntetyczny obraz. Czytelnik dostrzeże, że historycy marksistowscy interesują się Szekspirem, Miltonem, Hobbeyem, Bunyanem, Purcellem w równym stopniu co i Karolem I i Olivierem Cromwellem. Wychowanie, nauka i filozofia zarówno jak rolnictwo i handel, zmiany w nadbudowie ideologicznej, jak i polityka ujawniają swoje związki ze zmianami ekonomiki. Cechą wyróżniającą dzisiejszą wiedzę burżuazyjną jest impas, który powoduje jej specjalizacja. Burżuazyjni specjaliści poświęcają dziś wiele uwagi literaturze, muzyce i architekturze XVII

wieku, ale nie zadają sobie trudu, by je powiązać z tłem ekonomicznym i społecznym.³¹⁾ Wszechstronna praca marksistów wskazuje jak należy pisać historię, aby przywrócić jej jedność, a świetne konstrukcje myślowe Caudwella otwierają drogę przyszłym badaniom, które będą szły dalej po drodze tej syntezy.³²⁾

Cały szereg poważnych zagadnień czeka jeszcze na rozwiązanie. Za mało jeszcze wiemy o feudalnej własności ziemskiej, o przywłaszczeniu ziemi, o pierwszych formach pracy najemnej, o walce klasowej po hrabstwach a nawet w Londynie. Historia finansów i konstytucji, przemysłu i kościoła, wszystko to domaga się nowej oceny w świetle najnowszych badań. To samo można powiedzieć o historii Szkocji, Irlandii i kolonii. Marksista będzie miał wiele nowego i twórczego do powiedzenia na temat rozwoju nauki i walki ideologicznej w XVII w. Ale we wszystkich tych dziedzinach marksizm wypracuje założenia metodologiczne. Historyk - szperacz przestanie być izolowaną jednostką, borykającą się z jednym wyodrębnionym zagadnieniem, zapominającą i w gruncie rzeczy przeciwstawiającą się ocenom tego okresu w pracach innych uczonych. Marksizm przywraca jedność procesu historycznego, ponieważ wprowadza na nowo w samo serce dziejów rzeczywistych i żywych ludzi, pracujących i cierpiących, nie poprzestając na zajmowaniu się tylko ich abstrakcyjnymi myślami i wyrozumowanymi teoriami. Zgodność założeń, która cechuje ujęcie marksistowskie, otwiera możliwości dla pracy zespołowej wielkiej liczby historyków. Jest to jedyny środek, dzięki któremu można dokonać syntezy wielkiej masy wiadomości fragmentarycznych, którymi się dziś dysponuje. I tak np. pierwszy szkic o rewolucji angielskiej 1640 „The English Revolution 1640” i artykuł „State and Revolution in Tudor and Stuart England” („Państwo i rewolucja w Anglii Tudorów i Stuartów”) w „Communist Review” są owocem (zbiorowych dyskusji. Pierwsze poprawione wydanie „People's History” („Historia Ludu Angielskiego”), które ukazało się w 1949 r., dojrzewało w czasie licznych dyskusji pomiędzy historykami marksistami, jakie miały miejsce przed jego ukazaniem się. Prace te były tylko początkiem. W miarę jak liczba historyków marksistów wzrasta, oszczędność wysiłków i współzawodnictwo intelektualne w pracy zespołowej pozwolą doprowadzić do podniesienia zarówno jakości jak i ilości dzieł marksistowskich.

Po trzecie marksistowska koncepcja rewolucji burżuazyjnej przywraca rewolucji angielskiej jej prawdziwe miejsce w historii Anglii i pozwala naświetlić cały bieg historii Anglii aż do dnia dzisiejszego. Prawidłowa ocena rewolucji XVII wieku pomaga nam zrozumieć zasadnicze rysy współczesnego życia angielskiego, nie dające się inaczej wyjaśnić: przetrwanie monarchii i Izby Lordów, parlamentaryzmu angielskiego, „angielskiej zdolności kompromisu”, angielskiego braku konformizmu. Wszystkie te właściwości zawdzięcza

Anglia cechom szczególnym swojej rewolucji burżuazyjnej, którą można badać i wyjaśnić, nie zaś jakiejś tajemniczej „anglosaskiej” tradycji.

Wreszcie — marksistowska koncepcja i tylko ona może przywrócić ludowi angielskiemu część dziedzictwa, którego był pozbawiony. Dla każdego Francuza 1789 r. posiada swą wielką wymowę, ale dla większości Anglików 1640 r. nic nie znaczy. Tradycja Jakobińców jest we Francji żywa po dziś dzień, w Anglii nie ma w ogóle tradycji lewellerów. Niedorzeczna teoria rewolucji „purytańskiej” akcentuje szczególnie różnice pomiędzy naszymi przodkami z XVII w. a Anglikami dzisiejszymi, pomiędzy ich walkami a naszymi. Dlatego właśnie młodzież szkolna uważa za nudne najbardziej porywające wydarzenia z dziejów swego kraju. Marksizm wskazując na jedność społeczeństwa, na bazę społeczną konfliktów politycznych i ideologicznych, jest w stanie tchnąć życie w przeszłość. Olivier Cromwell, który powiedział: „Zjednoczenie daje siłę, jest ono straszne dla przeciwnika”; Milton, wielki poeta, który usprawiedliwiał królobójstwo; lewellerzy, którzy po raz pierwszy głosili masom suwerenność ludu; „Kopacze” (Diggers), którzy po raz pierwszy uczynili z komunizmu program polityczny — wszyscy oni oraz wielu innych są postaciami, którymi może się szczycić dzisiejszy ruch postępowy w Anglii i poza Anglią.

W 1949 r. jedynie Partia Komunistyczna przypominała dzieło rewolucyjne, jakiego trzysta lat temu dokonał lud angielski. Burżuazja chciała zapomnieć swą własną rewolucyjną przeszłość. Marksisci przywracają ludowi jego historyczną przeszłość.

PRZYPISY

1. „Pierwsi Stuartowie”, 1937.
2. J. U. Nef — „The Rise of the British Coal Industry” 2 tomy, 1932 („Rozwój brytyjskiego przemysłu węglowego”); „The Progress of Technology and the growth of large scale Industry in Britain 1540—1640” („Postępy technologii i wzrost wielkiego przemysłu w Wielkiej Brytanii na przestrzeni okresu 1540—1640”). „Economic History Review Nr 1, 1934 („Przegląd historii gospodarczej”) „Industry and Government in France and England 1540—1640” („Przemysł i rząd we Francji i w Anglii 1540—1640”); American Philosophical Society t. XV, 1940 (Amerykańskie towarzystwo filozoficzne), Zapiski, t. XV, 1940; A. P. Wadsworth i J. de L. Mann — „The Cotton Trade and Industrial Lancashire, 1600—1780” („Handel bawełną i przemysłowcy Lancashire 1600—1780”); G. D. Ramsay — „The Wiltshire Woollen Industry in the 16th and 17th Centuries”, 1943 („Przemysł wełniany Wiltshire w XVI i XVII wieku”); G. N. Clark

- **The Wealth of England from 1496 to 1760**", Home University Library, 1946 („Bogactwo Anglii w latach od 1496 do 1760 r.”).
3. R. H. Tawney — **„The Rise of the Gentry 1558—1640”** („Rozwój szlachty 1558—1640”); **„Economic History Review”**, t. XI nr 1 (1941) („Przegląd Historii Gospodarczej”). H. J. Habakkuk — **„English Landownership 1680—1760”** Ibid, t. X, Nr 1, 1940 („Własność ziemska w Anglii 1680—1760”); L. Stone — **„The Anatomy of the Elisabethan Aristocracy”**, Ibid, t. XVIII, Nr 1 i 2, 1948 („Anatomia Elżbietańskiej arystokracji”).
 4. R. H. Tawney — **„Religion and the Rise of Capitalism”** 1926 („Religia i rozwój kapitalizmu”); H. J. Laski — **„The Rise of European Liberalism”**, 1936 („Rozwój europejskiego liberalizmu”); R. B. Schlatter — **„Social Ideas of Religions Leaders, 1660—88”** 1940, („Idee społeczne przywódców religijnych 1660—88”) i wiele innych prac różnych autorów. W języku angielskim istnieje różnorodna literatura na temat związków przyczynowych pomiędzy kapitalizmem i kalwinizmem; w większości jednak wypadków, historycy uznają niewątpliwie związek pomiędzy jednym a drugim. Związek ten był, oczywiście, po raz pierwszy zasygnalizowany przez Marksa i Engelsa; w Anglii w formie wypaczonej głosił go w swoich pracach Max Weber.
 5. L. Stone — **„State Control in 16th century England”** („Kontrola Państwowa w Anglii XVI wieku”); **Economic History Review**, t. XVII, Nr 2, 1947 („Przegląd historii gospodarczej”); **„The Anatomy of the 16th Elisabethan Aristocracy”**, Ibid, t. XVIII, Nr 1 i 2 (1948), („Anatomia arystokracji elżbietańskiej”); J. E. Neale — **„The Elisabethan Political Scene”** („Elżbietańska scena polityczna”). Raleigh — „Odczyt o historii”, 1948.
 6. Str. 156.
 7. Nie brak ironii w tym fakcie. Nasza znajomość istoty podziału społecznego w łonie parlamentu została znakomicie poparta przez badania historyków amerykańskich, doszukujących się załazków „The American Way of Life” („amerykańskiego stylu życia”) w początkach historii demokracji angielskiej.
 8. Dla poznania całokształtu opinia Marksa i Engelsa na temat Rewolucji Angielskiej, patrz C. Hill — **„The English Civil War interpreted by Marx and Engels”** („Wojna Domowa w Anglii w ocenie Marksa i Engelsa”) **„Science and Society”**, (Nauka i społeczeństwo), t. XII, Nr 1, 1948.
 9. Poza cytowanymi pracami Tawneya, Laskiego, Schlattera i Stone’a należałoby wspomnieć o pracach H. R. Trevor-Ropera: **„Archbishop Laud”** („Arcybiskup Laud”), 1940 oraz D. W. Petegorskiego — **Left Wing Democracy in the English Civil War**, 1940 (Demokracja lewicy w angielskiej wojnie domowej).

10. Jeden z najwybitniejszych uczniów Tawney'a posunął się aż do uznania marksizmu; mowa o Dr. Margaret James, której niedawna i tragiczna śmierć była ciężkim ciosem dla nauki historii angielskiej. Można obserwować rozwój jej poglądów w pracach: „**Social Policy during the Puritan Revolution**”, 1930 („Polityka społeczna w okresie rewolucji purytańskiej”); „**England during the interregnum**”, 1935 („Anglia w czasie bezkrólewia”); zbiór dokumentów wydany przez Margaret James i Weinstocka — „**The effect of the religious changes during the 16th and 17th centuries on economic theory and development**” in „**European Civilisation, its origin and development**” („Wpływ przemian religijnych XVI i XVII wieku na teorię i rozwój gospodarstwa społecznego” w pracy „Cywilizacja europejska, jej pochodzenie i rozwój”) wydanej przez E. Eyre, t. V, 1937; „**Contemporary Materialist Interpretations of Society in the English Revolution**” in „**The English Revolution 1640**” („Współczesne materialistyczne oceny społeczeństwa w czasie Rewolucji Angielskiej”, w „**Rewolucji Angielskiej 1640**”), wydanej przez C. Hilla 1940; „**The political importance of the tithes controversy in the English Revolution, 1640—1660**, in „**History**” t. XXVI, Nr 101 1941 („Doniosłość polityczna sporu o dziesięcinę w Rewolucji Angielskiej 1640—1660 w „**Historii**” (Profesor Tawney przeszedł znaczną ewolucję polityczną od czasów swego prymitywnego fabianizmu).
11. E. B. Bax — „**The Social Side of the Reformation in Germany**” („Aspekt społeczny Reformacji w Niemczech”) w trzech tomach; tom I: „**German Society at the Close of the Middle Ages**” („Społeczeństwo niemieckie w końcu średniowiecza”); tom II: „**The Peasants War in Germany, 1525—26**” („Wojna chłopska w Niemczech 1525—26”); tom III: „**Rise and Fall of the Anabaptists**”, 1894—1903 („Rozwój i upadek Anabaptystów”).
12. „**Economic History Review**” („Przegląd historii gospodarczej”) t. VII, Nr 2, 1938. „**English Historical Review**” („Angielski Przegląd historyczny”), t. IV, Nr 218, 1940.
13. Polecamy czytelnikowi zapoznanie się z drugim wydaniem — znacznie poprawionym — „**The People's History of England**” („Historii Ludu Angielskiego”), wydanej przez Lawrance i Wisharta w r. 1949 patrz również „**A Study Guide to a People's History of England**” („Przewodnik w studiach nad historią ludu angielskiego”), pióra Daphne May.
14. Drugie wydanie, nieznacznie poprawione, zostało opublikowane w 1949 r. Patrz recenzję w „**The Labour Monthly**”, t. XXII, Nr 10 1940 i komentarze w t. XXII, Nr 12, 1940, oraz tom XXIII, Nr 2, 1941.
15. „**Economic History Review**” („Przegląd historii gospodarczej”) t. XII, Nr 1—2, 1942.

16. **Works of Gerrard Winstanley** (Dzieła Gerrarda Winstanley'a), wydane przez G. H. Sabine w Cornell University Press w 1941 r. „**Left Wing Democracy in the English Civil War**” („Demokracja lewicy w wojnie domowej w Anglii”) 1940, zawiera napoly marksistowską ocenę pracy i życia Winstanley'a. Patrz również E. D.: „**Gerrard Winstanley and the Diggers**” („Gerrard Winstanley i Kopacze”) w „*The Modern Quarterly*”, t. IV, Nr 2, 1949.
17. Z pomiędzy prac marksistowskich na temat historii Irlandii należy również wspomnieć znakomitą pracę Connolly „**Labour in Ireland**” („Ruch Robotniczy w Irlandii”), Dublin, 1920.
18. „**The early interpretation of Poyning's Law, 1494—1534**” („Pierwsza interpretacja Ustawy Poyning 1494—1534”), „*Irish Historical Studies*” („Irlandzkie studia Historyczne”), tom II, Nr 7, 1941: „**Agenda for Irish History, 1461—1603**”, („*Studia nad historią Irlandii 1461—1603*”) Ibid. tom IV, Nr 15, 1945: „**Edward Walshe's Conjectures concerning the State of Ireland, 1552**” („Hipotezy odnośnie państwa irlandzkiego Edwarda Walshe”) Ibid. t. V, 1946—7. „**A discourse on Ireland (c. 1599): a sidelight on the English colonial policy**” („Rozprawa o Irlandii około 1599: rzut oka na angielską politykę kolonialną”). „**Proceeding of the Royal Irish Academy**” („Akta Akademii Królewskiej Irlandii”) t. XLVII, Dział C, Nr 3, 1942; „**Government printing and the Publication of the Irish statutes in the 16th century**” („Druki rządowe i publikacje statutów irlandzkich w XVI wieku”), Ibid. tom XLIX, sekcja C, Nr 2, 1943; „**Sir Thomas Smith (1513—77) and the beginnings of English colonial theory**” („Sir Thomas Smith (1513—77) i początki teorii kolonialnej angielskiej”), „**Proceedings of the American Philosophical Society**” („Akta Amerykańskiego Towarzystwa Filozoficznego”), tom LXXXIX, 1945.
19. **Studies in the Development of Capitalism** (dla bardziej kompletnej oceny studiów nad rozwojem kapitalizmu), patrz recenzja R. Hiltona i C. Hilla w „*The Modern Quarterly*”, t. II, Nr 3, 1947.
20. „**Land in the English Revolution**” („Ziemia w Rewolucji Angielskiej”) „*Science and Society*”, t. XIII, Nr 1, 1948—9.
21. „**The Revolution and the British Empire**” („Rewolucja i Imperium Brytyjskie”), „*The Modern Quarterly*”, t. IV, Nr 2, 1949.
22. „**Communist Review**” lipiec, 1948.
23. Patrz wyżej odn. 13).
24. „**Raleigh and the British Empire**” („Raleigh i Imperium Brytyjskie”), „*English Universities Press*”, 1947. W 1938 r. profesor Quinn wydał dla towarzystwa Hakluyt „**The Voyages and Colonising Enterprises of Sir Humphrey Gilbert**” („Podróże i przedsięwzięcia kolonizacyjne sir Humphrey Gilbert'a”), 2 tomy wraz z obszernym wstępem. Przygotowuje również dla tego samego towarzystwa:

- „English Voyages to North America, '1584—91” („Podróże angielskie po Ameryce Północnej, 1584—91”), 2 tomy, które ukazały się w 1949 i: „Podróże angielskie po Ameryce Północnej, 1591—1605, (2 tomy), które mają się ukazać w 1950 r.
25. C. H. Hobday — „**The Social Background of King Lear**” (Społeczne podłoże króla Leara” i K. Muir — „**Timon of Athens and the cash nexus**” („Ateńczyk i więź pieniężna”) w „The Modern Quarterly Miscellany”, Nr 1; C. Hill: „**Society and Andrew Marvell**” („Społeczeństwo i Andrzej Marvell”) w „The Modern Quarterly”, tom I, Nr 4, 1946; M. Visick: „**John Milton and the Revolution**” („John Milton i Rewolucja”) Ibid. t. IV, Nr 2, 1949.
 26. Patrz przede wszystkim C. Hill: „**England's Democratic Army**” („Angielska armia demokratyczna”) w „Communist Review”, czerwiec, 1947; D. May — „**The Putney Debates**” („Rozprawy Putney'a”), Ibid. styczeń 1948; C. Hill: „**The Fight for an independent foreign policy**” („Walka o niezależną politykę zagraniczną”), Ibid. luty 1948; W. Joseph: „**The Great English Revolution**” („Wielka Rewolucja Angielska”); A. L. Morton: James Harrington, Ibid. marzec 1949; P. Jones: „Thomas Hobbes”, Ibid. kwiecień 1949; G. H. Clark: „**On the Great English Revolution**” („O Wielkiej Rewolucji Angielskiej”), Ibid. maj 1949; A. L. Morton: „**The Norfolk Rising**” („Powstanie w Norfolk”), Ibid. lipiec 1949; A. L. Merson: „**The Sovereignty of the People**” („Suwerenność ludu”) w „Labour Monthly”, styczeń 1949; V. G. Kiernan: „**When England was a Republic**” („Gdy Anglia była Republiką”), Ibid. marzec 1949.
 27. Tom IV, Nr 1 1949.
 28. Patrz również A. L. Lloyd: „**The Singing English man**” („Śpiewający Anglik”), Workers Music Association s. d.
 29. Gdy pisałem artykuł dla „Science and Society” pt. **The English Civil War interpreted by Marx and Engels**” („Ocena przez Marksa i Engelsa Wojny Domowej w Anglii”) uderzyło mnie bardziej niż kiedykolwiek, że w wielu wypadkach Marks i Engels oceniali ten problem znacznie lepiej, niż mógł im na to pozwolić stan wiedzy historycznej ich epoki: ich uogólnienia historyczne wyprzedzają często późniejszych badaczy. Nowszą książką z zakresu filozofii marksistowskiej, dotyczącą XVII w., jest praca M. Cornfortha: „**Science Versus Idealism**” („Nauka przeciw idealizmowi”), 1946.
 30. Naprzykład „**The concern for social Justice in the Puritan Revolution**” („Troska o sprawiedliwość społeczną w Rewolucji Purytańskiej”) katolika W. Schenka jest dość naiwną próbą podania rewolucyjnych grup lewicy jako spadkobierców średniowiecznej tradycji katolickiej. Praca ta nie może ostać się w świetle krytyki. Patrz C. Hill: „**History and the class struggle**” („Historia i walka klas”) w „Communist Review”, marzec 1949.

31. Zaszczytny tu wyjątek stanowią L. C. Knight'a: **„Drama and Society in the age of Jonnson”** („Dramat a społeczeństwo w stuleciu Jonnsona”), 1937 i **„English Poetry and the English Language”** („Poezja angielska a język angielski”) przez F. W. Batesona; ale rzecz charakterystyczna, prace te sprawiają większe wrażenie dzięki swojej koncepcji niż dzięki opracowaniu. Do marksistowskich studiów nad społeczną historią architektury patrz szkic nakładem Stowarzyszenia Architektury, pióra G. Shanklada, opublikowany w „The Architectural Association Journal” („Dziennik Stowarzyszenia Architektury”), t. LXIII, Nr 715—17, październik - grudzień, 1947.
32. Należałoby może wspomnieć również o marksistowskich powieściach historycznych. Należą tu: „1649” Jacka Lindsaya 1938, **„Cry Treason”** („Wołajcie: Zdrada”), 1940; **„We Stood for Freedom”** („Broniliśmy wolności”) 1941 i **„The Mighty Years”** („Wspaniałe lata”) 1943, pióra Iris Morley.

ZAGADNIENIE PERIODYZACJI HISTORII*

K. Bazylewicz

Próba periodyzacji historii ZSRR okresu feudalnego

Zupełnie zrozumiałe są trudności jakie wyłaniają się przy periodyzacji okresu feudalnego historii ZSRR. Periodyzacja powinna podzielić proces historyczny w sposób, który by odpowiadał w pełni koncepcji marksistowskiej, ustalał najbardziej znamienne cechy każdego okresu, pokazywał związki zachodzące między różnymi zjawiskami procesu historycznego. Periodyzacja powinna uogólnić olbrzymi materiał historyczny wokół linii przewodnich rozwoju społeczeństwa feudalnego.

Za naukową można uważać jedynie taką periodyzację, która przyjmuje za punkt wyjścia prawa rozwoju społecznego i opiera się na metodzie materializmu historycznego. Periodyzacja okresu feudalnego obejmuje wprowadzić tylko jeden sposób produkcji — feudalny, lecz należy pamiętać, że „pierwsza cecha szczególna produkcji polega na tym, że nie stoi ona nigdy przez dłuższy czas na jednym miejscu, lecz zawsze znajduje się w stanie przeobrażania się i rozwoju, przy czym przeobrażenia w sposobie produkcji wywołują nieuchronnie zmianę całego ustroju społecznego, idei społecznych, poglądów politycznych, instytucji politycznych — wywołują przebudowę całego układu społecznego i politycznego“.¹⁾ Dlatego też pe-

* Artykuły dyskusyjne zam. w nr. 11 „Woprosy Istorii“, 1949 r.

¹⁾ Historia WKP(b), Krótki kurs, str. 137.

riodyzacji procesu historycznego należy dokonywać zgodnie z przemianami, jakie zachodziły w omawianym okresie w stanie produkcji, to znaczy w stanie sił i stosunków wytwórczych.

Teza ta nie oznacza, że w sprawach periodyzacji nie należy uwzględniać znaczenia rozmaitych wydarzeń życia politycznego, jak np.: roli państwa, walki z wrogami zewnętrznymi, czynników rozwoju kulturalnego i innych kategorii nadbudowy, które, oddziaływując wzajemnie na siebie tworzą konkretny spłot historyczny.

W liście do Józefa Blocha pisał Engels w 1890 r.: „...Według materialistycznego pojmowania dziejów momentem decydującym w historii w ostatniej instancji jest produkcja i reprodukcja rzeczywistego życia... Jeśli więc ktokolwiek przekreśli to w tym sensie, jakoby moment ekonomiczny był **jedynie** decydujący, to zmieni on owo twierdzenie w nie mówiący, abstrakcyjny, niedorzeczny frazes. Położenie ekonomiczne jest podstawą, ale na bieg walk historycznych wywierają również wpływ, a w wielu wypadkach określają przeważnie ich **formę** rozliczne momenty nadbudowy... Mamy tu wzajemne oddziaływanie wszystkich tych momentów, przy czym ruch ekonomiczny toruje sobie w ostatecznym wyniku nieuchronnie drogę poprzez nieskończone mnóstwo przypadkowości”...²⁾

Periodyzacja powinna wychodzić z podstawowej treści dziejów jako historii „wytwórców dóbr materialnych”, historii mas pracujących, historii ludów.³⁾ Dlatego też historia, a co za tym idzie, również i periodyzacja procesu historycznego, muszą wykazywać, jak rozmaite wydarzenia wpływały na położenie mas pracujących, na formy walki klasowej. Klasycy marksizmu dostarczyli nam licznych przykładów konkretnego rozwiązywania poszczególnych problemów historycznych. Gdyby historia sprowadzała się tylko do idącego stopniowo naprzód rozwoju sposobów produkcji, to dzieje wszystkich narodów musiałyby być podobne jak dwie krople wody. Lecz rzeczywistość historyczna jest nieskończenie różnaita, tworzy różne połączenia elementów procesu historycznego, które nie są wprawdzie w stanie zmienić głównego, nadającego kierunek ruchu, lecz wyciskają na nim swoiste piętno. Dlatego więc obok ogólnych praw rozwoju istnieją narodowe właściwości procesu historycznego.

Periodyzacja powinna odzwierciedlać współczesny stan marksistowskiej nauki historii. W ciągu ostatnich 10 — 15 lat osiągnęli historycy radzieccy w swej pracy badawczej szereg poważnych sukcesów, niejednokrotnie wyróżnianych nagrodami im. Stalina. Przewyciężono wiele, do niedawna jeszcze zdawałoby się niepokonanych przeszkód na drodze rozwoju historii naszej ojczyzny. W wielu zasadniczych zagadnieniach osiągnięto tak bezsporne rezultaty, że nie podlegają już dyskusji. Lecz wiele jeszcze pozostało do zrobienia. Odcześnie okresu feudalizmu istnieją nierozwiązane

²⁾ Marks i Engels, Dzieła wybrane, t. II, str. 466. „Książka i Wiedza”, 1949.

³⁾ Por. Historia WKP(b), Krótki kurs, str. 138.

problemy, względnie zagadnienia, w sprawie których historycy nie doszli jeszcze do powszechnej zgody.

W niniejszej próbie periodyzacji historii narodu rosyjskiego w czasach feudalnych, autor nie stawia sobie zadania ogarnąć cały krąg zagadnień historycznych (w szczególności autor nie porusza okresu przedfeudalnego, tzn. czasów ustroju wspólnoty pierwotnej i początków jego rozkładu), lecz zajmuje się głównie zagadnieniami nierozwiązanymi dotąd lub spornymi.

* * *

Granice chronologiczne okresu feudalnego ustalił Lenin. W pracy pt.: „Lewicowe narodnictwo a marksizm” pisał: „Lecz poddaństwo *może* utrzymywać i *całymi wiekami* utrzymuje miliony chłopów w zacofaniu (np. w Rosji od IX do XIX wieku; w Chinach jeszcze więcej stuleci)”.⁴⁾ Jasne, że przez „poddaństwo” rozumiał Lenin nie prawo pańszczyźniane, które przez cały wczesny okres feudalizmu nie istniało w Rosji, lecz władzę właściciela ziemi nad osobą chłopą, „przymus pozaekonomiczny” istniejący w rozmaitych formach: „Formy i stopnie tego przymusu mogą być najrozmaitsze, poczynając od stanu poddaństwa, a kończąc na niepełnoprawności stanowej chłopą”.⁵⁾

W ciągu blisko dziesięciu stuleci przeszedł feudalizm jako formacja społeczno-ekonomiczna rozmaite stadia rozwoju. Powstaje on w łonie ustroju patriarchalno-gminnego, następnie przeobraża się w układ, istniejący obok rozkładającej się wspólnoty i patriarchalnego niewolnictwa; przy końcu XI i na początku XII w. staje się feudalizm systemem panującym. W związku ze zwycięstwem systemu feudalnego zachodzą olbrzymie zmiany zarówno w sytuacji gminy terytorialnej jak i w położeniu niewolnych (chłopów). W warunkach rozwiniętego feudalizmu nie może być absolutnie wolnej ludności chłopskiej, nie podlegającej władzy feudalnej i nie dźwigającej jarzma powinności feudalnych. Wyzysk feudalny odbywa się albo przy pomocy władzy państwowej albo siłami poszczególnych właścicieli ziemi. W pierwszym przypadku przybiera on formę podatków, w drugim — formę świadczeń na rzecz właścicieli gruntów — książąt, kościoła, feudalów świeckich.

Przez blisko siedem wieków była gospodarka feudalna podstawą całego porządku społeczno-ekonomicznego. Lecz w ciągu tego czasu nie pozostawała ona w jednym i tym samym zakrzepłym stanie, lecz doznała szeregu bardzo istotnych przemian, które doprowadziły w końcu do jej rozkładu i do rozwoju stosunków kapitalistycznych. Co było najważniejsze w tych przemianach? Odpowiedź może być tylko jedna: zmiany w systemie stosunków wytwórczych, w formach wyzysku. Marksistowska teoria

⁴⁾ Lenin, Dzieła, tom XVII, str. 514.

⁵⁾ Tamże, tom III str. 140.

renty przedkapitalistycznej daje pełną możliwość ustalenia głównych etapów rozwoju feudalnych stosunków wytwórczych. Dlatego też powinna ona leć u podstaw periodyzacji okresu feudalnego.

„Bezpośredni stosunek właścicieli warunków produkcji do bezpośrednich producentów — stosunek, którego każda dana forma z natury rzeczy odpowiada za każdym razem określönemu stopniowi rozwoju sposobu pracy, a zatem również i społecznej sile wytwórczej tego ostatniego — oto w czym wykrywamy zawsze najgłębszą tajemnicę, ukrytą podstawę całego ustroju społecznego, a więc i politycznej formy stosunków suwerenności i zależności, krócej mówiąc — wszelkiej określonej specyficznej formy państwa. Nie stoi to na przeszkodzie temu, że jedna i ta sama podstawa ekonomiczna — jedna i ta sama pod względem głównych warunków — dzięki nieskończonej różnorodności okoliczności empirycznych, warunkom naturalnym, stosunkom rasowym, oddziaływającym z zewnątrz wpływom historycznym itd. — może w swoim przejawieniu się, wykazywać nieskończone wariacje i gradacje, które zrozumieć można tylko przy pomocy analizy tych empirycznie danych okoliczności”.⁶⁾

Zgodnie z nauką Marksa, renta feudalna posiada trzy postacie: odrobkową, naturalną czyli produktową i pieniężną. Renta odrobkowa jest najprostszą i pierwotną postacią renty. Renta produktowa wymaga wyższego stopnia rozwoju pracy. W tym przypadku bezpośredni wytwórca mniej lub więcej rozporządza swoim czasem roboczym, jakkolwiek część tego czasu — pierwotnie cała jego nadwyżkowa część — należy do właściciela ziemi. Renta spłacana produktami, podobnie jak renta odrobkowa, wiąże się z gospodarką naturalną, kiedy to „warunki gospodarowania stwarzane są w całości lub w przeważającej części w samym gospodarstwie, są reprodukowane bezpośrednio z jego globalnego produktu”. Ponadto renta naturalna zakłada połączenie rolnictwa z wiejskim przemysłem domowym. Dlatego w skład renty wchodzi, poza produktami rolniczymi, również w pewnej mierze produkty przemysłu, tzn. przemysłu chłopskiego i rzemiosła wiejskiego.

Przy rencie pieniężnej, która powstaje „z prostej metamorfozy renty naturalnej” produkt dodatkowy zamienia się w całości lub części w pieniądze, płacone właścicielowi ziemi. Marks podkreśla przy tym, że bezpośredni producent (chłop) „ztraca swoją niezależność, swój brak związku ze społeczeństwem”, ponieważ musi teraz realizować na rynku część swego produktu jako towar. Dlatego, pisał Marks: „charakter całego sposobu produkcji w mniejszym lub większym stopniu zmienia się... Początkowo sporadyczne, potem coraz bardziej zbliżające się do skali ogólnonarodowej przeobrażenie renty produktowej w rentę pieniężną zakłada już stosunkowo znaczny rozwój handlu, przemysłu miejskiego, w ogóle produkcji towarowej, a wraz z tym także i obiegu pieniężnego”. Renta pieniężna to ostatnia forma tej renty gruntowej, która jako normalna forma war-

⁶⁾ K. Marks, „Kapitał“, tom III str. 696—697, Gospolizdat, 1938.

tości dodatkowej i nieopłaconej pracy dodatkowej, przypada właścicielowi warunków produkcji, tzn. właścicielowi ziemi. „W swoim dalszym rozwoju prowadzi renta pieniężna niezawodnie... albo do przekształcenia ziemi w wolną własność chłopską albo do formy kapitalistycznego sposobu produkcji, do renty, płaconej przez kapitalistycznego dzierżawcę”.⁷⁾

W ten sposób, rozwój feudalnej renty gruntowej, najpełniej wyrażającej charakter stosunków wytwórczych, pozwala wyróżnić dwa zasadnicze okresy w historii gospodarki feudalnej: okres renty odrobkowej i produktowej oraz okres powstania i rozwoju renty pieniężnej. W pierwszym okresie gospodarka feudalna zachowuje zupełnie zamknięty charakter naturalny, w drugim — przystosowuje się do rozwoju stosunków towarowych i pieniężnych. To też Marks wskazuje, że wraz z pojawieniem się renty pieniężnej zachodzą mniej lub bardziej doniosłe zmiany w charakterze całego sposobu produkcji.

Wzrost wielkiej feudalnej własności ziemskiej w warunkach naturalnego charakteru gospodarki i słabego rozwoju wewnętrznych więzów handlowych prowadzi nieuchronnie do rozbicia feudalnego. Wyodrębnienie rozbicia feudalnego jako cechy charakterystycznej ustroju feudalnego spotyka się ze sprzeciwem niektórych historyków prawa (S. W. Juszkow), którzy przez wyraźne nieporozumienie przypisują historykom pojmowanie rozbicia feudalnego jako rozdrobnienia samej tylko władzy politycznej. Na tej podstawie zarzuca S. W. Juszkow historykom radzieckim zależność od historyków burżuazyjnych, którzy, jak wiadomo, rozumieli przez feudalizm nie sposób produkcji, lecz specyficzną formę władzy politycznej. S. W. Juszkow uważa, że polityczne rozdrobnienie władzy nie było cechą charakterystyczną państwa feudalnego.

Przede wszystkim należy zaznaczyć, że o ile mi wiadomo, żaden historyk radziecki nie sprowadzał rozbicia feudalnego tylko do formy ustroju politycznego. Rozdrobnienie feudalne to przede wszystkim pojęcie społeczno-ekonomiczne. Wyraża ono pewien stan gospodarki feudalnej, gdy stanowiła ona w granicach całego kraju lub pewnej jego części zespół mniej lub bardziej odosobnionych gospodarstw, nie odczuwających prawie potrzeby wzajemnych związków gospodarczych. Zrozumiałe, że głównym warunkiem umożliwiającym rozbić gospodarce było panowanie stosunków naturalno-gospodarczych. Wyrazem tego panowania były istniejące podówczas formy renty: renty odrobkowej i spłacanej produktami. W gruncie rzeczy, pojęcia rozbicia feudalnego i naturalnej gospodarki feudalnej wyrażają jedno i to samo zjawisko ekonomiczne.

Sądźmy, że zagadnienie to jest już tak dalece opracowane w literaturze marksistowskiej, że żaden historyk, w tej liczbie również żaden historyk prawa, nie zaprzeczy, iż w historii feudalnego sposobu produkcji stosunki naturalno-gospodarcze poprzedzają stosunki towarowo-pieniężne, a rozdrobnienie feudalne w gospodarce kraju poprzedza kształtowanie się jednolitego systemu ekonomicznego.

⁷⁾ Tamże, str. 701, 702, 703.

Jaka forma nadbudowy politycznej jest charakterystyczna dla społeczeństwa żyjącego w warunkach rozdrobnienia naturalno-gospodarczego i ekonomicznego? Nikt nie zaprzeczy, że niezależność gospodarcza wielkich feudałów prowadziła ich do wyodrębnienia się politycznego spod władzy zwierzchniej, gdyż tylko na tej podstawie społeczno-ekonomicznej mogły wytworzyć się takie typowe instytucje feudalne jakimi są immunitet i stosunek wasalny. Stara formuła, określająca sytuację władcy feudalnego, otoczonego potężnymi wasalami, jako „*primus inter pares*” miała zupełnie realną treść. Czyż można uważać tego rodzaju władzę za monarchię, to znaczy jedynowładztwo? Sądzimy, że nie.

Rozdrobnienie feudalne w dziedzinie organizacji politycznej społeczeństwa, rozpatrywane w etnograficznych granicach kraju, wyrażało się nie tylko w podziale władzy między monarchą a jego wasalami, lecz również w tworzeniu się szeregu feudalnych na polu państw, z których każde stanowiło samodzielny organizm feudalny. Przy tym pomimo istnienia powszechnych lub pokrewnych form organizacji władzy, istniały w tej dziedzinie również mniej lub bardziej wyraźne różnice. Np. w Rosji istniały w okresie rozdrobnienia feudalnego obok księstw również republiki bojarskie (Nowogród i Psków). Dlatego też Marks podkreśla, że ta sama — pod względem głównych warunków — podstawa ekonomiczna może wywołać na skutek nieskończonej różnorodności konkretnych okoliczności rozmaite odmiany systemu politycznego.

Na rozdrobnienie władzy państwowej jako na charakterystyczny objaw feudalizmu zwracają uwagę towarzysze Stalin, Żdanow i Kirow w swoich uwagach odnośnie konspektu podręcznika historii ZSRR. W konspekcie tym „zwalono na jedną kupę... absolutystyczny ustrój państwa i ustrój feudalny, kiedy to Rosja była rozbita na mnóstwo samodzielnych na polu państw”.⁸⁾

Jakkolwiek rozdrobnienie władzy państwowej, którego wyrazem był zarówno rozwój immunitetów, jak i tworzenie się mnóstwa drobnych państewek, jest cechą charakterystyczną społeczeństwa feudalnego, to jednak nie wyklucza to w sprzyjających warunkach możliwości powstawania na feudalnym społeczno-ekonomicznym gruncie, to znaczy przy zachowaniu rozdrobnienia gospodarczego — silnych scentralizowanych państw. Na okoliczność tę zwraca uwagę towarzysze Stalin, podkreślając różnicę w procesie tworzenia się scentralizowanych państw na wschodzie i na zachodzie Europy: „Na Zachodzie — w Anglii, we Francji, we Włoszech i częściowo w Niemczech — okres likwidacji feudalizmu i formowania się ludzi w narody zbiegł się na ogół z okresem powstania państw scentralizowanych, wskutek czego narody w rozwoju swym przybierały tam formy państwowe... Na wschodzie Europy, przeciwnie, proces powstawania narodów i likwidacji rozdrobnienia feudalnego nie zbiegł się w czasie z procesem tworzenia państw scentralizowanych. Mam na myśli Węgry, Austrię, Rosję. W tych krajach nie było jeszcze rozwoju kapitalistycz-

⁸⁾ Patrz str. 18. „Zeszytu historycznego“.

nego; być może, zaczynał się dopiero, gdy tymczasem potrzeba obrony przed najazdami Turków, Mongołów i innych narodów Wschodu wymagała niezwłocznie stworzenia państw scentralizowanych, które zdolne byłyby powstrzymać napór tych najazdów".⁹⁾

Zupełnie jasne jest, że stwierdzając brak zbieżności w czasie między likwidacją rozdrobnienia feudalnego a tworzeniem państw scentralizowanych na wschodzie Europy, ma towarzyszyć Stalin na myśli rozdrobnienie ekonomiczne kraju, właściwe formacji feudalnej. W Rosji przewyciężono to rozdrobnienie ekonomiczne dopiero w XVII w., z chwilą wytworzenia się ogólnorosyjskiego rynku.

Wskazówki metodologiczne i konkretno-historyczne klasyków marksizmu dają nam pełną możność prawidłowego rozwiązania skomplikowanego problemu periodyzacji feudalizmu w Rosji. Przede wszystkim należy wyodrębnić dwa zasadnicze okresy: czasy panowania stosunków naturalno-gospodarczych (naturalne formy renty: odrobkowa i produktowa) oraz czasy narodzin i rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych (renta pieniężna).

Moment pojawienia się w Rosji renty pieniężnej daje się ustalić zupełnie dokładnie na podstawie kronik nowogrodzkich z końca XV w. Przed upadkiem samodzielności Nowogrodu czynsz pieniężny na ziemiach feudałów nowogrodzkich był jeszcze słabo rozwinięty. Po przejściu tych ziem w ręce osadzonej tam szlachty moskiewskiej, opłaty pieniężne ściągane z chłopów uległy znacznemu powiększeniu. Czynsze pieniężne łączyły się zwykle z naturalnymi, lecz znane są wypadki, stanowiące co prawda rzadkie jeszcze wyjątki, gdy cały czynsz naturalny (rentę produktową) zastępowano pieniędzmi. Jako przykład przytoczyć można włości włodycze Biela, w dzielnicy bieżeckiej (jednej z pięciu dzielnic ziemi Nowogrodu (przyp. tłum.). Takiej samej zamiany świadczeń naturalnych chłopów na opłaty pieniężne dowodzi przywilej białojezijski z 1488 r. Wszystkie znane nam tego rodzaju wzmianki źródłowe dotyczą ostatniej ćwierci XV w. Dlatego też pierwsze zasadnicze rozgraniczenie okresu feudalnego powinno przypaść na koniec XV w. Przedtem panowała gospodarka naturalna. Od końca XV w. zaczyna się rozwój stosunków towarowo-pieniężnych, które w XVIII w. doprowadzają do powstania systemu kapitalistycznego.

Wyodrębnienie okresu sięgającego do końca XV w. jako czasów panowania gospodarki naturalnej nie przeczy temu, że w XII i XIII w., przed najazdem mongolsko-tatarskim, rzemiosło miejskie osiągnęło, jak to niedawno ustalił B. A. Rybakow, bardzo poważny rozwój i było częściowo związane z rynkiem. Lecz rynek miał jeszcze bardzo ograniczone rozmiary.¹⁰⁾

Z drugiej strony, wyodrębnienie okresu od końca XV do połowy XVIII w. jako okresu rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych, nie przeczy

⁹⁾ Stalin, „Marksizm a kwestia narodowo-kolonialna“, str. 124.

¹⁰⁾ Por. Rybakow B. „Rzemiosło starej Rusi“, str. 481, 1948.

temu, że gospodarka feudalna w zasadzie zachowywała nadal swój charakter naturalny. Pojawienie się renty pieniężnej dowodzi przystosowywania się tej gospodarki do rozwijającego się rynku wewnętrznego.

Oba wspomniane okresy, powinny być z kolei podzielone na mniejsze części, odpowiednio do osiągnięć rozwoju ekonomicznego i właściwości form państwowych. Należy przy tym wystrzegać się schematyzmu i rozpatrywać podstawę ekonomiczną oraz kategorie nadbudowy tak jak tego uczą nas klasycy marksizmu, to znaczy w dialektycznym oddziaływaniu wzajemnym.

Jednym z najtrudniejszych problemów periodyzacji okresu feudalnego jest kwestia czasu, kiedy system feudalny stał się panujący. Główna przyczyna tej trudności polega na niesłychanej szczupłości zachowanych źródeł dotyczących ustroju społeczno-ekonomicznego państwa Kijowskiego z IX — X w. Wiele spośród tych trudności pokonano już w tej chwili dzięki szeregowi prac historyków radzieckich (B. D. Grekowa, S. W. Juszkowa, W. W. Mawrodina). Do takich trwałych osiągnięć zaliczyć należy zupełne i ostateczne obalenie „teorii normańskiej”, rozwiązanie problemu roli niewolnictwa w gospodarce i stosunkach społecznych Rusi Kijowskiej, zagadnienie rozwoju stosunków feudalnych w państwie Kijowskim, zagadnienia przyczyn jego rozdrobnienia itp. Większość historyków zgadza się ze zdaniem, że państwa Kijowskiego do połowy XI w. nie można jeszcze nazwać feudalnym, choć już przedtem istniały w nim i umacniały się elementy feudalnego ustroju społeczno-ekonomicznego i politycznego. Nie wywołuje też na ogół sprzeciwu zaliczanie państwa Kijowskiego do rządu tak zwanych „państw barbarzyńskich”. Badania B. D. Grekowa i S. W. Juszkowa wyznaczyły kierunek, w którym powinno się odbywać dalsze badanie istoty „państwa barbarzyńskiego”. Można uważać za ustalone, że w „państwie barbarzyńskim” przeważająca część ludności wiejskiej zachowywała podstawy ustroju wspólnoty. Walka toczyła się między wolną wspólnotą a dwoma, powstałymi w wyniku rozwarstwienia klasowego, układami społeczno-ekonomicznymi: niewolniczym i feudalnym. Lecz niewolnictwo nie znalazło znacznego rozpowszechnienia i nie stało się panującą formą wyzysku, gdyż zapotrzebowanie na siłę roboczą było zaspakajane wraz z rozwojem własności prywatnej i wielkiej własności ziemskiej — przy pomocy pracy przymusowej nie niewolników. Grekow wykazał, zdaje się dość przekonująco, że termin „czeladź” obejmował początkowo rozmaite kategorie ludzi, wchodzących w skład czeladzi pańskiej i związanych w sposób genetyczny z patriarchalną „familia”. Wraz z rozwojem feudalnych stosunków produkcyjnych termin ten okazuje tendencję do zaniku.¹¹⁾ Właściciel niewolników i feudał łączą się w owym

¹¹⁾ Por. Grekow B. „Chłopi na Rusi od czasów najdawniejszych do XVII wieku”, str. 137—141, 1946.

czasie w jednej osobie, jakkolwiek ani stosunki niewolnicze, ani feudalne nie osiągnęły jeszcze skończonej formy rozwoju. Walki między stosunkami niewolniczymi a feudalnymi nie można przedstawiać jako walki między odrębnymi gospodarstwami typu niewolniczego i feudalnego; odbywała się ona między elementami niewolniczymi i feudalnymi wewnątrz każdego gospodarstwa. Dlatego też nie można się zgodzić z Juszkowem, który stara się podzielić społeczeństwo „państwa barbarzyńskiego” na cztery klasy (niewolnicy, ludność zależna feudalnie, właściciele niewolników, feudalowie).¹²⁾ Walka między dwoma zasadniczymi układami społeczno-ekonomicznymi kończy się zwycięstwem feudalnego sposobu produkcji.

Obraz rozwiniętego, wielkiego gospodarstwa feudalnego w domenach książęcych występuje z całą wyrazistością z kart (średniowiecznego kodeksu) „Prostrannaja Prawda”, powstałego głównie za synów i wnuków Jarosława. Nie ulega wątpliwości, że gospodarstwa bojarskie i klasztorne niewiele różniły się, zarówno pod względem organizacji, jak i pod względem obsługujących je sił roboczych, od gospodarstwa w domenach książęcych w wąskim tego słowa znaczeniu. Trzeba było jednak znacznego upływu czasu, ażeby stosunki feudalne doszły do takiego stopnia rozwoju, jaki osiągnęły z końcem XI i w pierwszej połowie XII w. Istniały one niewątpliwie w bardziej elementarnych, czyli zależkowych formach również w X i IX w., a nawet, być może, nieco wcześniej. Czyż można więc zaliczać państwo Kijowskie z IX i X w. do okresu przedfeudalnego, tylko dlatego, że feudalne stosunki wytwórcze nie uzyskały w nim znaczenia systemu panującego? Pojęcie „okresu przedfeudalnego” lub „państwa przedfeudalnego” nie ma sensu historycznego, jeśli nie jest odniesione do jednej z istniejących formacji społeczno-ekonomicznych. Poza tym jest zupełnie jasne, że państwo Kijowskie, oparte na podziale klasowym społeczeństwa, nie może być zaliczone do ustroju wspólnoty pierwotnej. A zatem zaliczyć je można albo do okresu niewolniczego, albo feudalnego. W pierwszym wypadku należałoby uznać albo, że państwo Kijowskie było niewolnicze, albo, że panujące w nim stosunki niewolnicze osiągnęły później dalszy rozwój. Błędność tego rodzaju poglądów należy zaliczyć do rzędu zupełnie już udowodnionych tez radzieckiej nauki historii. Czasy państwa Kijowskiego — to okres genezy stosunków feudalnych.

Śmierć Jarosława Włodzimierzowicza w 1054 r. to oczywiście data przypadkowa, która sama przez się nie może stanowić podstawy dla rozgraniczenia chronologicznego między „barbarzyńskim” państwem Kijowskim, a okresem rozdrobnienia feudalnego. Nie stanowi podstawy dla tej periodyzacji również i nakaz testamentowy Jarosława, który podzielił swe ziemie między pięciu synów. Liczymy nowy okres historyczny właśnie od owego czasu (połowa XI w.) dlatego, że w źródłach z drugiej połowy XI

¹²⁾ Por. Juszkow S. „Przyczynk do zagadnienia państwa przedfeudalnego („barbarzyńskiego)”, „Woprosy Istorii”, Nr 7, str. 60, 1946.

i początku XII w. występują wyraźnie głębokie przemiany stosunków społeczno - ekonomicznych i ustroju politycznego Rusi. Do tych przemian należą: rozwój wielkiej własności ziemskiej, prawodawstwo synów i wnuków Jarosława, ustanawiające panowanie feudalnych stosunków wytwórczych, wzmożenie walki klasowej, przybierające postać szeregu otwartych powstań ludowych (1068, 1071, 1113), zwoływanie zjazdów książęcych dla rozstrzygania wspólnych spraw, izolacja polityczna poszczególnych ziem itp. Wszystkie te zjawiska dowodzą utrwalenia się feudalnego sposobu produkcji i zapoczątkowania rozdrobnienia feudalnego.

Jeszcze większą trudność, niż ustalenie początku okresu rozdrobnienia feudalnego, sprawia druga granica chronologiczna, oddzielająca okres rozdrobnienia feudalnego od czasów tworzenia się scentralizowanego państwa rosyjskiego. Należy przy tym mieć na względzie, że — jak wyżej zaznaczono — rozdrobnienie gospodarcze nie znikło zupełnie z chwilą zniweczenia rozdrobnienia politycznego i że zjednoczenie gospodarcze kraju nastąpiło dopiero wraz z pojawieniem się rynku ogólnorosyjskiego. Natomiast rozdrobnienie polityczne zanika w miarę kształtowania się scentralizowanego państwa.

Głównymi cechami scentralizowanego państwa są: centralne organy administracji, rozciągające swe działanie na całe terytorium kraju; rozwój powszechnego prawodawstwa, które pochłania lub znosi prawa lokalne; zastąpienie zależności wasalnej stosunkiem poddaństwa; likwidacja immunitetów jednostkowych, jednolita organizacja sił wojskowych, podporządkowanych bezpośrednio władzy zwierzchniej w charakterze narzędnia jej klasowej polityki wewnętrznej i zagranicznej. System scentralizowany stanowi zatem nową formę władzy państwowej, w porównaniu z organizacją państwów, istniejących w czasach rozdrobnienia feudalnego. Toteż błąd metodologiczny popełniają historycy, którzy nie zauważają tych głębokich przemian, dokonywających się we wszystkich dziedzinach życia państwowego w związku z tworzeniem się systemu scentralizowanego i zastępują proces tworzenia się scentralizowanego państwa rosyjskiego procesem jednoczenia się ziem ruskich wokół Moskwy, to znaczy włączaniem suwerennych dawniej księstw feudalnych pod władzę Wielkiego Księcia Moskiewskiego. Państwo Kijowskie od końca IX do połowy XI w. było również państwem jednolitym; książęta z dynastii Ruryka, jak również pozostali gdzieś indziej nie-Rurykowicze, nie posiadali samodzielności politycznej. Niemniej jednak państwo Kijowskie nie było państwem scentralizowanym, gdyż nie posiadało wymienionych wyżej cech. Dlatego też Marks nazywa „Imperium Rurykowiczów“ „źle ze skrawków skrojonym“. Weźmy inne przykłady. Wiadomo dobrze, że w Księstwie Twerskim zlikwidowano „dzielnice“ już z końcem XIV. Nikt jednak nie nazwie ówczesnego Księstwa Twerskiego scentralizowanym państwem twerskim, gdyż system administrowania pozostał w nim taki sam jak przed likwidacją „dzielnic“ twerskich. To samo powiedzieć należy o Wielkim Księstwie Moskiewskim w końcu XIV i na początku XV w. Pomimo, że w czasie tym te

rytorium jego powiększyło się znacznie (szczególnie wskutek przyłączenia Księstwa Suzdańsko-Niżegorodzkiego) a polityka Wielkiego Księcia przybrała po bitwie Kulikowskiej charakter wyraźnie zjednoczeniowy, to jednak system administrowania pałacowo-dominialny nie tylko się nie zmienił, lecz właśnie w tym okresie powstał na terytorium księstwa moskiewskiego szereg nowych „dzielnic” (Halicka, Moczańska, Wierejska) i zachowały się w całości stosunki wasalne oraz immunitety feudalnych posiadaczy ziemi. Ani za Dymitra Dońskiego, ani za jego syna i wnuka (Wasyła I i Wasyła II) Księstwo Moskiewskie nie było bynajmniej państwem scentralizowanym; nie widać w tym czasie nawet załążkowej formy scentralizowanego systemu rządów

Jasne jest, że dla powstania scentralizowanego państwa konieczne jest istnienie określonych warunków społeczno-ekonomicznych i politycznych, wymienionych w pracach klasyków marksizmu. Zagadnieniami tymi zajmuje się praca Marksa i Engelsa pt. „Ideologia niemiecka” (Rozdział I „O Feuerbachu”) oraz niewielki, lecz niezwykle ważny pod względem metodologicznym artykuł Engelsa pt. „Rozkład feudalizmu i rozwój burżuazji”,¹³⁾ który należy traktować jako uogólnienie poglądów Marksa i Engelsa w tej sprawie. Wiadomo dobrze, że Marks i Engels rozpatrywali proces tworzenia się scentralizowanych państw na Zachodzie w łączności z rozkładem feudalnego sposobu produkcji i powstawaniem stosunków kapitalistycznych. Podstawowym warunkiem zwycięstwa władzy królewskiej nad wasalami, stojącymi na różnych szczeblach hierarchii feudalnej, był według nich rozwój stosunków towarowo-pieniężnych.

Elementy nowego porządku społeczno-ekonomicznego, który w końcu zniszczył system feudalny, powstawały w swym rozwoju historycznym w gospodarce miejskiej, na skutek wzrostu społecznego podziału pracy. Dlatego też Marks i Engels przywiązywali tak duże znaczenie do rozwoju rzemiosła średniowiecznego i do umacniania się systemu towarowo-pieniężnego.

„Już na długo przedtem, zanim mury zamków rycerskich podziurawione zostały pociskami nowych dział, ich fundamenty podkopane zostały przez pieniądź”.¹⁴⁾ Nie chłopstwo przytłoczone feudalnymi ciężarami, lecz wolna ludność miejska była nosicielem postępu ekonomicznego. W warunkach panowania systemu feudalnego rolnictwo, mimo swej całej ważności dla życia gospodarczego kraju, nie mogło stać się polem rozwoju nowych stosunków społecznych; były nim miasta. W czasie gdy świat feudalny pogrążony był w nieskończonych waśniach, wszędzie dokoła wyrastały miasta otoczone silnymi murami: „Za tymi murami i fosami rozwinęło się rzemiosło średniowieczne — silnie przesiąknięte wprawdzie mieszczańską cechowością i drobnostkowością — gromadziły się pierwsze kapitały, pow-

¹³⁾ Por. K. Marks i F. Engels, Dzieła, wyd. ros. tom XVI, część I str. 440—450.

¹⁴⁾ Tamże, str. 442.

stała potrzeba nawiązania łączności między miastami i z resztą świata, a wraz z potrzebą powstawały również i środki ochrony tej łączności (Verkehr)¹⁵⁾ W ten sposób więc rozwój łączności gospodarczej, drogą handlu (inne środki łączności gospodarczej, poza handlem, w omawianym przez nas okresie, nie mogły istnieć), na gruncie społecznego podziału pracy, był niezbędnym warunkiem dla zjednoczenia politycznego kraju pod rządem silnej władzy królewskiej, zdolnej do poskromienia samowoli wasali. Marks i Engels wskazywali, że „zjednoczenie znaczniejszych obszarów w królestwa feudalne odpowiadało potrzebom zarówno szlachty ziemiańskiej, jak i miast“¹⁶⁾ Równocześnie znajdowała władza królewska w swym działaniu skierowanym ku ukróceniu waśni i wojen dzielnicowych i obronie kraju przed napaścią wrogów zewnętrznych, poparcie nie tylko ze strony ludności miejskiej, lecz również i wiejskiej.¹⁷⁾

Cecha charakterystyczna procesu tworzenia się państw scentralizowanych na wschodzie Europy polegała, jak wskazuje towarzysz Stalin, na tym, że również i tam proces ten uległ przyspieszeniu wskutek walki z niebezpieczeństwem zewnętrznym. Błędem byłoby jednak, gdybyśmy z tej uwagi towarzysza Stalina wyciągnęli wniosek, że przy tworzeniu się państw scentralizowanych na wschodzie Europy czynnik rozwoju ekonomicznego nie odgrywał roli.

W liście do towarzyszy Cwietkowa i Ałypowa powiada towarzysz Stalin: „Ani w referacie, ani w tezach¹⁸⁾ nie ma u mnie mowy o tworzeniu się scentralizowanego państwa w Rosji „nie w wyniku rozwoju ekonomicznego, lecz w interesie walki z Mongołami i innymi ludami Wschodu” (por. wasz list). Za to przeciwstawienie powinniście odpowiadać wy, a nie ja. U mnie jest mowa jedynie o tym, że proces tworzenia się państw scentralizowanych na wschodzie Europy przebiegał wskutek konieczności obrony szybciej niż proces łączenia się ludzi w narody; wskutek czego też wytworzyły się tu państwa wielonarodowe wcześniej niż nastąpiła likwidacja feudalizmu”.¹⁹⁾

Czy trzeba dowodzić, że w ekonomice ruskich księstw feudalnych w pierwszej połowie XIV w. nie zachodził ani jeden z warunków, które klasycy marksizmu wymieniali jako konieczne dla powstania scentralizowanego państwa. Brak renty pieniężnej jest bardzo przekonującym wskaźnikiem panowania gospodarki naturalnej. Rosyjski system pieniężny powstał dopiero pod koniec lat sześćdziesiątych tego stulecia (w Księstwie Moskiewskim i Suzdalsko-Niżegorodzkim, w innych jeszcze później). System rynkowy był zatem słabo rozwinięty.

¹⁵⁾ Tamże, str. 440.

¹⁶⁾ Tamże, tom IV str. 15.

¹⁷⁾ Por. tamże, tom XVI, część I str. 443

¹⁸⁾ Chodzi tu o referat i tezy towarzysza Stalina na X zjeździe RKP(b) w roku 1921.

¹⁹⁾ Stalin, Dzieła, tom IX str. 196.

Nie było też warunków politycznych, niezbędnych dla powstania państwa scentralizowanego. Iwan Kalita, który uczynił wiele dla wzmocnienia Księstwa Moskiewskiego, rozumiał doskonale niemożność otwartej walki ze Złotą Ordą; miał przed oczami przykład nieudanego powstania w Twerze w 1327 r., w którego tłumieniu sam brał bezpośredni udział. Terytorium Księstwa Moskiewskiego za Iwana Kality prawie się nie zmieniło. Nabytki terytorialne Iwana Kality na ziemiach innych księstw nosiły charakter nie państwowy, lecz prywatno-gospodarczy: celem ich było powiększenie włości książęcych, mało różniących się pod względem organizacji od wielkich włości bojarskich. W postępowaniu Iwana Kality w stosunku do innych księstw nie widać zupełnie dążeń do zniszczenia miejscowych dynastii książęcych. Iwan Kalita ograniczał się do wasalnego podporządkowania tych książąt swojej władzy. Doskonałymi przykładami są Uglicz, Halicz i Bielooszero, które Dymitr Doński nazywał „nabytkami” swojego dziada. Tymczasem miejscowi książęta siedzieli na Haliczu do 1362 — 1363 r., a w Bielooszerze — prawie do śmierci Dymitra Dońskiego.

Próby niektórych historyków, dopatrujących się w działalności Iwana Kality początku tworzenia scentralizowanego państwa rosyjskiego, oparte są na zupełnym nieporozumieniu i pozostają w sprzeczności zarówno ze wskazówkami klasyków marksizmu na temat warunków społeczno-ekonomicznych i politycznych niezbędnych dla powstania scentralizowanych państw, jak również z odnoszącym się do tego okresu konkretnym materiałem historycznym. Pomijając już fakt, że historycy ci nie odróżniają zjednoczenia politycznego przy zachowaniu dawnej, to znaczy istniejącej w okresie rozdrobnienia feudalnego, formy ustroju państwowego od tworzenia się nowych form państwa scentralizowanego — na początku XIV w. brak było warunków również dla zniesienia suwerenności książąt „wielkich” i „dzielnicowych”. Błędem rzeczowym jest twierdzenie tych historyków, jakoby po panowaniu Iwana Kality liczba księstw „dzielnicowych” poczęła się zmniejszać. W rzeczywistości największa ilość „dzielnic” na terytorium Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego wytworzyła się w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIV w.; tworzyły się one nadal również i z końcem tego wieku, a nawet z początkiem XV w. gdy temu procesowi rozdrabniania przeciwstawiał się wzmagający się coraz bardziej i przewyciężający go proces likwidacji księstw „dzielnicowych” i szybkiego rozrostu Wielkiego Księstwa Moskiewskiego.

Uważając, że próba umiejscowienia początku tworzenia się rosyjskiego państwa scentralizowanego w czasach Iwana Kality jest niesłuszna, nie zaprzeczamy wielkiego postępowego znaczenia jego działalności, w której dostrzegamy istotny krok naprzód w kierunku wzmocnienia Księstwa Moskiewskiego, przez zapewnienie mu przewagi wśród innych księstw ruskich, co odegrało dużą rolę w dalszym procesie jednoczenia ziem ruskich wokół Moskwy. Istotnie, w walce z Twerem rozstrzygnięty już został za Iwana Kality historyczny spór między Twerem a Moskwą o to,

któremu z tych dwóch wielkich ośrodków politycznych rozdrobnionej Rusi feudalnej sądzone jest stać się w przyszłości ośrodkiem zjednoczenia państwowego całej Rusi Północno-Wschodniej.

Duże znaczenie dla ustalenia momentu końca rozbitcia feudalnego i początku nowego okresu rozwoju jednolitego scentralizowanego państwa ma wojna domowa za Wasyla Ciemnego. Walka tocząca się między Wasylem Wasylewiczem a Jurijem Dymitrowiczem Halickim o tron wielkoksiążęcy wykroczyła później daleko poza swoje pierwotne ramy i ogarnęła w mniejszej lub większej mierze całe terytorium przyszłego państwa rosyjskiego. W ostatnim stadium tej wojny, po powrocie Wasyla Wasylewicza z niewoli tatarskiej w 1445 r., zeszła kwestia dynastyczna na drugi plan przed ogólnym zagadnieniem politycznym — zagadnieniem istnienia suwerennych księstw „dzielnicowych“. Właśnie w tym czasie obserwujemy wyraźny podział przeciwników na dwa obozy. Na czele jednego stoi Wasyli Wasylewicz, na czele drugiego — Dymitr Szemiaka, popierany przez wszystkich prawie książąt „dzielnicowych“. Plany tych książąt odśladania zupełnie jasno umowa zawarta między Dymitrem Szemiaką a książętami suzdalskimi Wasylem i Fiodorem Jurjewiczami, w momencie, gdy Dymitr Szemiaka, wyгнаwszy Wasyla Wasylewicza, zajął moskiewski tron wielkoksiążęcy. Umowa przewidywała odbudowę Księstwa Suzdalsko-Niżegorodzkiego w takim samym zasięgu, w jakim istniało ono w okresie największego rozwoju za wielkiego księcia suzdalsko-niżegorodzkiego Dymitra Konstantynowicza. Książęta suzdalscy mieli zachować wszystkie prawa suwerenne w tej liczbie również prawo do utrzymywania samodzielnych stosunków ze Złotą Ordą. Wielki Książę nie miał prawa wysyłać do Księstwa Suzdalskiego swoich przedstawicieli, ani utrzymywać w nim swoich „zastawów“.²⁹⁾

Najważniejszym skutkiem zwycięstwa Wasyla Wasylewicza nad Dymitrem Szemiaką i jego sojusznikami była likwidacja większości księstw „dzielnicowych“; część książąt „dzielnicowych“ poszła na wygnanie, część, utraciwszy prawa zwierzchnicze, przekształciła się w dworskich książąt służebnych. Znaczenie tego wydarzenia nie jest należycie doceniane w literaturze historycznej, a przecież odegrało ono olbrzymią rolę w doprowadzeniu do końca zjednoczenia politycznego ziem ruskich.

Pomyślne zakończenie wewnętrznej wojny feudalnej ujawniło wyraźnie przewagę sił dośrodkowych nad siłami odśrodkowymi rosyjskiego społeczeństwa feudalnego i utorowało drogę całkowitemu triumfowi polityki zjednoczeniowej Iwana III.

Chociaż z początkiem panowania Iwana III terytorium Wielkiego Księstwa Moskiewskiego ustępowało znacznie pod względem obszaru ziemiom, które zachowały samodzielność feudalną (Wielkie Księstwa Twer-skie i Riazańskie; Republiki Bojarskie: Nowogrodzka i Pskowska, resztki księstw Jarosławskiego i Rostowskiego), to jednak Iwanowi III udało

²⁹⁾ Zbiór dokumentów i traktatów państwowych (S.G.G. i D) I Nr 62.

się w zadziwiająco krótkim czasie (w ciągu dwudziestu paru lat) doprowadzić do końca zjednoczenie polityczne wszystkich ziem ruskich. Po nieudanej wyprawie Achmata nad rzekę Ugrę, ostatecznie uległy zniweczeniu resztki zależności od Złotej Ordy. Engels pisał, że „w Rosji uzależnienie książąt dzielnicowych postępowało równoległe do wyzwalamia się spod jarzma tatarskiego i zostało ostatecznie utrwalone przez Iwana III”.²¹⁾

Zjednoczenie ziem ruskich i wyzwolenie ich spod władzy cudzoziemskich zaborców stanowiły główny warunek możliwości rozwoju scentralizowanego systemu państwowego. Dlatego wszystkie najważniejsze kroki Iwana III w tej dziedzinie przypadają na okres po latach siedemdziesiątych XV w. Jak ustalił L. W. Czerepnin, polityka rządu moskiewskiego w latach osiemdziesiątych zmierzała do sprowadzenia książąt dzielnicowych do roli zależnych, usuwalnych posiadaczy swoich dzielnic. Odpowiednim zmianom uległy też formuły aktów testamentowych i kościelnych. Równocześnie odbywała się poważna praca kodyfikacyjna, na gruncie której przygotowywano zbiór praw („Sudiebnik”) z 1497 r.²²⁾ Na dwa ostatnie dziesięciolecia XV w. przypada powstanie systemu beneficjalnego (osobistych nadań ziemskich — przyp. tłum.) i stworzenie centralnych urzędów administracyjno-sądowych — tzw. „prikazów” itd. Poszczególne przesłanki przeobrażeń władzy państwowej na nowych zasadach istniały oczywiście również i w latach siedemdziesiątych owego stulecia, należy je jednak odróżniać od masowego charakteru późniejszych pociągnąć które nadały polityce wewnętrznej Iwana III zupełnie określony i trwały charakter.

Powyższe względy pozwalają nam przeprowadzić granicę chronologiczną pomiędzy końcem rozdrobnienia feudalnego a początkiem tworzenia się państwa scentralizowanego — w połowie lat osiemdziesiątych XV w.

Wewnątrz okresu rozdrobnienia feudalnego (od połowy XI w. do lat osiemdziesiątych XV w.) należy dokonać dalszego podziału zgodnie z najważniejszymi przejawami rozwoju społeczno-ekonomicznego i wydarzeniami politycznymi. Przede wszystkim należy wyróżnić pierwszy etap rozdrobnienia feudalnego kiedy to system feudalny ustalał się na całym terytorium Rusi. Rozwój gospodarki feudalnej dokonywał się w sposób nierównomierny. Na środkowym Naddnieprzu i w Ziemi Nowogrodzkiej pojawiła się wielka feudalna własność ziemska wcześniej niż na peryferiach państwa Kijowskiego, do których to peryferii zaliczało się w XI w. również i Międzyrzecze Oki i Wołgi. Co prawda, posiadamy bardzo mało danych dla zbadania przebiegu tego procesu na poszczególnych ziemiach Księstwa Kijowskiego w XI w. i w pierwszej połowie XII w., lecz wzmocnienie się miejscowego bojarstwa, na którym władza książęca czasem

²¹⁾ K. Marks i F. Engels, Dzieła, tom XVI, część I str. 450.

²²⁾ Por. Czerepnin L. Rosyjskie archiwa feudalne z XIV—XV wieku, str. 447, 460, 1948.

opiera się, a czasem znów toczy z nim walki (Andrzej Bogolubskij), jest dostateczną oznaką wzrostu jego siły ekonomicznej, opartej na wielkiej własności ziemskiej. Znacznie dokładniej zbadana jest historia ówczesnych miast. Po najnowszych badaniach B. A. Rybakowa, A. W. Arcichowskiego, N. N. Woronina, M. K. Kargera, M. N. Tichomirowa i in. nie ulega już wątpliwości, że między końcem XI a połową XIII w. nastąpił znaczny wzrost miejscowych sił wytwórczych. Według obserwacji B. A. Rybakowa, rzemiosło rosyjskie doskonało w XI i XII w. swoją technikę, dążąc do masowej produkcji. W XII i XIII w. rosła nieustannie liczba specjalności rzemieślników miejskich: w niektórych miastach liczono w XII — XIII w. ponad 60 specjalności. W XIII w. powstaje szereg nowych ośrodków rzemieślniczych, z których każdy odznacza się pewnymi cechami szczególnymi w technice i stylu. Aż do połowy XIII w. nie widać żadnego upadku, wprost przeciwnie — rzemiosło rosyjskie w XII i XIII w. osiągnęło najpełniejszy rozkwit techniczny i artystyczny.²³⁾ Należy podkreślić, że obserwacje te dotyczą nie tylko starych miast kijowskich, lecz również miast, które do XI w. nie odgrywały żadnej znaczniejszej roli. Wiadomo dobrze, że właśnie w XII i w pierwszej połowie XIII w. powstało wiele nowych miast; gorliwymi budowniczymi miast byli Jurij Dołgorukij, Andrzej Bogolubskij, Wsiewołod Jurjewicz.

Równocześnie występują w ówczesnych miastach cechy typowo feudalne, wyraźny podział na część arystokratyczną — „gród“ i wolnych rzemieślników i kupców — „podgrodzie“. W „grodzie“ bronionym wałami i murem obronnym, tworzy się ośrodek władzy książęcej i politycznej. „Podgrodzie“, w większości wypadków nieobwarowane, zamienia się w ośrodek ekonomiczny okolicznego terytorium, jakkolwiek zasięg tego ostatniego jest jeszcze niewielki.

Wzrost miejscowych sił wytwórczych doprowadził do wyodrębnienia dużej ilości mniej lub bardziej izolowanych pod względem gospodarczym okręgów, których wzajemny związek był słaby. Handel wewnętrzny nie utracił w zasadzie swego charakteru wymiennego. System pieniężny był jeszcze bardzo słabo rozwinięty. W związku z tym należy zaznaczyć, że podjęte w niektórych księstwach w XI i XII w. próby bicia własnej monety nie powiodły się i wypuszczanie rosyjskiej monety bitej ustało po śmierci Włodzimierza Monomacha.²⁴⁾

W ten sposób w ciągu dwóch stuleci — od połowy XI do połowy XIII w. wyrasta ów system rozdrobnienia ekonomicznego, który przetrwał, stopniowo słabnąc, aż do chwili rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych

²³⁾ Por. Rybakow B. „Rzemiosło starej Rusi“, str. 528.

²⁴⁾ Według badań A. W. Oriesznikowa pieniądze bęli: Jarosław Mądry (Nowgorod), Izjasław Jarosławicz (Kijów), Swiatopełk Izjasławicz (Kijów), Włodzimierz Wsiewołodowicz Monomach (Kijów, Czernihów, Perejasław), Jaropełk Izjasławicz (Wyszgorod) i Oleg Swiatosławicz (Tmutarakań). Monety, przypisywane przedtem przez numizmatyków Włodzimierzowi Swiatosławiczowi, należały zdaniem A. W. Oriesznikowa, do Włodzimierza Monomacha, (Oriesznikow A., Znaki pieniężne Rusi przedmongolskiej, Moskwa 1936).

na gruncie społecznego podziału pracy i wytworzenia się rynku ogólnorosyjskiego. Równocześnie wzmaga się także rozdrobnienie polityczne, które doprowadziło do wyodrębnienia się szeregu państw feudalnych. Historycy burżuazyjni (Sołowiow, Kluczewski), negujący istnienie feudalizmu w Rosji uważali rozdrobnienie na „dzielnice“ za osobliwość Rusi Północno-Wschodniej. W rzeczywistości pierwsze samodzielne księstwa feudalne pojawiły się w zachodniej części państwa Kijowskiego. Bardzo wcześnie poczęło się wyodrębniać księstwo Połockie, potem Czernigowskie, Perejasławskie, Halickie, Smoleńskie i Nowgorodzka Republika Bojarska. Władcza polityka Włodzimierza Monomacha i jego syna Mścisława I przyniosła jedynie chwilowe wzmocnienie kijowskiej władzy wielkksiążęcej. Po śmierci Mścisława II (1132) wznowił się z wzrastającą siłą proces rozdrobnienia politycznego. Kronikarz trafnie scharakteryzował ów okres: „I w rozdarciu cała ziemia ruska“.

W drugiej połowie XII w. i na początku następnego stulecia dokonano jeszcze jednej próby utrwalenia na nowych zasadach jedności politycznej Rusi. Tym razem próba ta nie wyszła z Kijowa, lecz z szybko wyrosłego, młodego miasta Włodzimierza nad Klazmą. Nową cechą polityki Andrzeja Bogolubskiego i Wsiewołoda Jurjewicza w porównaniu z walką o jedność państwa Kijowskiego za Włodzimierza Swiatosławicza i Jarosława Mądrego, było przyznanie praw suwerennych poszczególnym książętom i podporządkowanie ich władzy wielkksiążęcej na zasadzie zależności wasalnej. Lecz jak dowiodły wydarzenia, środki te okazały się w ówczesnych warunkach niedostateczne. Książętom północno-wschodnim nie tylko nie udało się odbudować jednolitego feudalnego państwa ruskiego z nowym ośrodkiem politycznym we Włodzimierzu, w miejsce spustoszonego Kijowa, lecz nie potrafili oni stworzyć trwałego państwa nawet na północnym wschodzie. Już za synów Wsiewołoda Jurjewicza ukazują się wyraźne oznaki rozpadu samego Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego. Powstają podwaliny systemu politycznego, który w drugiej połowie XIII w. wykrystalizował się jako system Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego, w postaci nietrwałego związku północno-wschodnich księstw ruskich i Wielkiego Nowogrodu pod przewodnictwem wielkiego księcia.

W połowie XIII w. wdziera się w życie ludności ruskiej brutalna siła obca — Mongoł-Tatarzy. Narodowi rosyjskiemu sędzone były ciężkie doświadczenia historyczne w rozmiarach, w jakich nie doznał ich żaden naród europejski w ciągu całego średniowiecza. Dalecy jesteśmy od zamiaru przypisywania podbojowi mongolsko-tatarskiemu znaczenia, jakie mu przypisywała historiografia szlachecka i burżuazyjna, która od czasów Tatiszczewa i Szczerbatowa dzieliła historię Rusi tradycyjnie na okresy przedmongolski i mongolski. Podbój ziem ruskich przez Mongoł-Tatarów nie wprowadził żadnych zasadniczych zmian ani do stosunków społeczno-ekonomicznych, ani do ustroju politycznego Rusi Północno-Wschodniej. Rozwój systemu Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego stanowi dalszy ciąg i pogłębienie tendencji, które pojawiły się przed najazdem Batu-chana.

Nie wolno jednak ignorować faktu podboju, tak samo jak nie wolno ignorować wywołanej tym podbojem ofiarnej walki narodu rosyjskiego o wyzwolenie. Nie wolno zapominać, że rozwój historyczny to nie nieprzerwany, stopniowy ruch naprzód, że powszechne prawa rozwoju przejawiają się w konkretnej rzeczywistości historycznej. Z tego też punktu widzenia należy rozważyć wpływ, jaki wywarły na proces historyczny trzy główne zjawiska owego czasu: ruina gospodarcza, wywołana najazdem Batu-chana i rządami Złotej Ordy; ukształtowanie się systemu politycznego Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego oraz walka narodu rosyjskiego o wyzwolenie spod jarzma mongolsko-tatarskiego.

Najazd Batu-chana doprowadził do niesłychanego zniszczenia sił wytwórczych. W słowach północnego kronikarza, że w ziemi suzdalskiej nie pozostało „ni miejsca, ni wsi, ni sioła“, których nie zniszczyliby Mongoł-Tatarzy, nie było żadnej przesady. Wszystkie większe miasta uległy zburzeniu i spaleni. Szereg miast znikł zupełnie od tego czasu (np. stary Riazan); Włodzimierz nie potrafił odrobić dotkliwej klęski i utracił swoje dawne znaczenie gospodarcze. Rzecz nie polegała jednak tylko na prawie równoczesnym zburzeniu większości miast: polityka Złotej Ordy była w ogóle wroga miastom. Istnieją podstawy do przypuszczenia, że znaczną ilość rzemieślników uprowadzono do Złotej Ordy. Tym tłumaczy się fakt, że w ruinach Saraju i innych miast Złotej Ordy znajdujemy nie tylko wyroby rzemiosła ruskiego, lecz również odpowiednie narzędzia produkcji. Dlatego też miasta ruskie pozbawione zostały głównego warunku odbudowy i rozwoju życia gospodarczego — drobno-przemysłowej produkcji rzemieślniczej.

Według obserwacji B. A. Rybakowa można w drugiej połowie XIII w. dostrzec w całym szeregu gałęzi produkcji zupełne zapomnienie skomplikowanej techniki, regres techniczny i uprządkowanie rzemiosła.²⁵⁾ Tatarzy Złotej Ordy odnosili się bardzo niechętnie do wzmacniania się miast rosyjskich i niszczyli je przy każdej okazji. Przy tym ulegały również zniszczeniu rozłożone pod murami grodu podgrodzia i osady handlowo-rzemieślnicze. Ogółem biorąc, panowanie Złotej Ordy nad ziemiami ruskimi powodowało w ciągu mniej więcej dwóch stuleci systematycznie niszczenie sił wytwórczych. Do tego dochodziła grabież ludności przez ściąganie haraczu, który również spadał całym swoim ciężarem na barki warstw produkujących. Warunki te konserwowały gospodarkę naturalną i hamowały rozwój stosunków towarowo-pieniężnych. Dlatego też okres feudalny w Rosji przetrwał długi czas.

Duże znaczenie dla omawianego okresu miało ukształtowanie się systemu politycznego Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego. Jak zaznaczyliśmy wyżej, system ten począł powstawać jeszcze przed najazdem Batu-chana. W gruncie rzeczy była to próba przewyciężenia sprzeczności między tworzeniem się suwerennych państw feudalnych a koniecznością utrzy-

²⁵⁾ Rybakow B. op. cit., str. 534.

mania we wspólnym interesie jedności wojskowo-politycznej pod wodzą Wielkiego Księcia.

Władcy Złotej Ordy pogodzili się z tym systemem, w formie jaką miał on w momencie podboju ziem ruskich, popróbowali jednak posłużyć się nim w swoim własnym interesie. Toteż pomimo, że uznawali starszeństwo Wielkiego Księcia Włodzimierskiego — (Batu-chan powiedział kiedyś Jarowowi Wsiewołodowiczowi: „Jarosławie, będziesz ty najstarszym księciem w narodzie ruskim“) — to jednak wzmocnili samodzielność każdego z książąt ruskich, którzy otrzymywali osobne jarłyki książęce (przywileje za sprawowanie władzy książęcej — przyp. tłum.) i mieli prawo utrzymywania bezpośrednich stosunków ze Złotą Ordą.

Stosunek chanów Złotej Ordy do Wielkiego Księcia nie pozostawia wątpliwości, że Orda starała się traktować go, z jednej strony, jako przedstawiciela władzy chana na Rusi, z drugiej zaś — jako środek podtrzymywania niezgody między książętami ruskimi. Powierzenie z końcem XIII w. ściągania haracz u tatarskiego Wielkiemu Księciu musiało doprowadzić do jego starć z lokalnymi książętami, pozbawionymi jednego ze źródeł swoich dochodów. Z uderającą jasnością określił tę politykę Złotej Ordy Marks: polegała ona na tym, by „podjudzać wzajemnie przeciwko sobie książąt ruskich, podtrzymywać niezgodę między nimi, równoważyć ich siłę i nie pozwalać żadnemu z nich wzmocnić się“.²⁶⁾ Jednakże wbrew tej polityce władza Wielkiego Księcia staje się stopniowo siłą, jednoczącą rozdrobnione feudalnie ziemie ruskie do walki ze Złotą Ordą.

Już w działaniu Aleksandra Jarosławicza Newskiego dopatrujemy się tendencji do umocnienia jedności Rusi Północno-Wschodniej, przy formalnym uznaniu władzy Złotej Ordy. Aleksander Jarosławicz — jeden z największych wodzów swoich czasów i wybitna postać historyczna, zwycięzca rycerzy inflanckich i ich sprzymierzeńców — rozumiał doskonale niemożliwość otwartego oporu przeciwko Złotej Ordzie w istniejących wówczas warunkach, lecz wszedł już na drogę, którą poszli później jego następcy obracając siłę zaborców przeciwko nim samym; pod tym względem nie można nie dostrzegać w Aleksandrze Jarosławiczu poprzednika Iwana Kality.

Dalszy rozwój tendencji zjednoczeniowej widzimy również w polityce księcia twerskiego Michała Jarosławicza oraz księcia moskiewskiego Iwana Daniłowicza Kality. Nie było przypadkiem, że Michał Jarosławicz nie dawał się tytułem „Wielkiego Księcia“ lecz dołączył do niego wiele znaczący dodatek „całej Rusi“. Wielkim Księciem „całej Rusi“ mienił się również Iwan Kalita. Walka między Twerem a Moskwą o „wielkoksiążęstwo“ stanowiła w perspektywie historycznej spór o to, któremu z tych miast, Twerowi czy Moskwie, przypaść miało w udziale zastąpienie podupadłego starego stołecznego Włodzimierza w charakterze ośrodka politycznego i kościelnego Rusi Północno-Wschodniej. W działaniach książąt moskiewskich i twerskich w ciągu całej tej czterdziestoletniej walki nie

²⁶⁾ K. Marks. The secret diplomatic history of Eighteenth century.

widzieć jeszcze żadnych zasadniczych różnic. Własne siły obu przeciwników były mniej więcej równe. Przy otwartym starciu w 1318 r. zadali mieszkańcy Tweru ciężką klęskę Moskwie, przy czym do niewoli dostała się nawet małżonka Jurija Daniłowicza. Lecz książęta moskiewscy bracia Daniłowicze okazali się sprytniejszymi politykami. Iwanowi Kalicie udało się zamienić chana w „posłuszne narzędzie w swoich rękach, przy pomocy którego uwalnia się od najniebezpieczniejszych rywali i przezwycięża wszelkie przeszkody, wyrastające na drodze jego zwycięskiego marszu ku uzurpowaniu władzy. Nie zagarnia dzielnic książęcych, lecz w sposób niedostrzegalny obraca władzę zaborców tatarskich na korzyść wyłącznie swoich własnych interesów“²⁷⁾

Nie chcąc popaść w burżuazyjny psychologizm, nie należy starać się wniknąć w nieznanne nam myśli Iwana Kality, aby znaleźć odpowiedź na pytanie: czy uważał on Księstwo Moskiewskie za podstawę przyszłego jednolitego państwa rosyjskiego? W ocenie znaczenia dziejowego jego działalności musimy się oprzeć na marksistowskiej analizie konkretnej rzeczywistości dziejowej. Ta zaś rzeczywistość była w pierwszej połowie XIV w. taka, że nie pozwalała na stworzenie jednolitego, a tym bardziej — scentralizowanego państwa. Iwan Kalita usiłował zamienić wszystkich książąt ruskich w swoich wasali, nie naruszając samego systemu rozdrobnienia politycznego Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego. Pomimo, że Iwan Kalita działał, jak to podkreśla Marks, wyłącznie w swoim własnym interesie, to znaczy w interesie klasy rządzącej Księstwa Moskiewskiego, obiektywne wyniki jego polityki miały poważne znaczenie postępowe.

Biorąc pod uwagę rolę jaką odegrała Moskwa w późniejszym zjednoczeniu ziem ruskich, należy specjalnie wyodrębnić w ramach omawianego rozdziału historię Księstwa Moskiewskiego od początku XIV w., historię jego rozwoju i wzmacniania się. W swoim pozdrowieniu z okazji obchodu 800-lecia Moskwy pisał towarzysz Stalin: „Zasługa Moskwy polega przede wszystkim na tym, że stała się ona podstawą zjednoczenia rozbitej Rusi w jednolite państwo, z jednolitym rządem, z jednolitym kierownictwem“²⁸⁾

Walka z Mongołami-Tatarami Złotej Ordy rozwijała się dwoma torami: jeden — to żywiołowy opór szerokich mas ludowych, przejawiający się w poszczególnych krwawo stłumionych powstaniach (powstanie w roku 1262 w Rostowie, Włodzimierzu, Suzdale, Jarosławiu, Perejasławlu; powstanie w Twerze w roku 1327 i inne); drugi — to przeciwstawianie się zaborcom przez władzę wielkoksiążęcą. Jasne jest, że sam żywiołowy ruch ludowy nie mógł w warunkach ekonomicznego i politycznego rozdrobnienia kraju doprowadzić do sukcesu, tak samo jak nie mogłoby się powieść wystąpienie Wielkiego Księcia przeciwko Złotej Ordzie, gdyby nie opierało się na sile zbrojnej ludu. Oba te kierunki walki wyzwoleńczej zwały się w jedno w ostatnim trzyletniu XIV w. To co przekraczało siły Iwana Kality stało się całkowicie możliwe dla jego wnuka Dymitra Doń-

²⁷⁾ Tamże.

²⁸⁾ „Prawda“, nr 235 z 7 września 1947 r.

skiego. Lecz nastąpiło to dlatego, że cała sytuacja ekonomiczna i polityczna zmieniła się w kierunku sprzyjającym polityce zjednoczeniowej i wyzwoleńczej wielkiego księcia.

Dlatego też trzeci rozdział okresu rozdrobnienia feudalnego zaczynamy od końca lat sześćdziesiątych XIV w. i zamykamy w połowie lat osiemdziesiątych XV w. Historycy burżuazyjni nie dostrzegali różnicy w działaniach Iwana Kality, Dymitra Dońskiego a nawet Iwana III, podobnie jak nie dostrzegali przemian w stanie wewnętrznym księstwa moskiewskiego, które w ich pojęciu zlewało się w jedno z włóściami dziedzicznymi wielkiego księcia. Dlatego też sprowadzali oni cały proces tworzenia państwa rosyjskiego do procesu „wznoszenia się Moskwy“. Państwo moskiewskie, twierdzili, wyrosło, jak z ziarna, z „ojcowizny“ synów Daniły Aleksandrowicza, która rozrastała się dopóty, dopóki nie objęła wszystkich północno-wschodnich ziem ruskich.

Historycy marksistowscy nie mogą kroczyć tą fałszywą pod względem metodologicznym drogą. Przypisując wielkie znaczenie wzmocnieniu księstwa moskiewskiego, jako podstawy ekonomicznej i politycznej dla stworzenia zjednoczonego państwa rosyjskiego i ceniąc wysoko zasługę dziejową Moskwy, która, jak zaznacza towarzysz Stalin, była i jest inicjatorką stworzenia scentralizowanego państwa rosyjskiego, powinni oni w świetle wskazań klasyków marksizmu o warunkach powstawania państw scentralizowanych rozpatrzyć cały ten proces we wszystkich jego przejawach i na całym terytorium Rusi Północno-Wschodniej.

Przede wszystkim zwrócić należy uwagę na liczne oznaki poważnego ożywienia ekonomicznego w drugiej połowie XIV w., a szczególnie pod koniec tego stulecia. Badając dzieje rzemiosła rosyjskiego, doszedł profesor B. A. Rybakow do wniosku, że po silnym upadku, spowodowanym klęskąadaną przez Mongoło-Tatarów, rozpoczyna się właśnie w tym okresie nowy rozkwit produkcji rzemieślniczej, odradza się zapomniana na jakiś czas filigranowa sztuka złotnicza i wyrób emalii, zjawiają się odlewnie miedzi dla odlewów artystycznych, zaczyna się stosowanie masywnych odlewów, wymagające skomplikowanych urządzeń (dzwony, później armaty), zaczyna się skomplikowane wiercenie szybów salinowych, zjawia się silnik wodny (młyny wodne) w przemyśle, rozwija się szybko budownictwo z kamienia itd.²⁹⁾

Na gruncie tych objawów społecznego podziału pracy umacniają się elementy wewnętrznego obrotu towarowego i rozszerzają się zewnętrzne związki handlowe. Rozwój handlu wewnętrznego spowodował bicie własnej monety drobnej wartości. W Księstwie Moskiewskim bicie pieniądza rozpoczęło się prawdopodobnie w pierwszych latach panowania Dymitra Dońskiego. Prawie równocześnie zjawily się własne pieniądze w Księstwie Suzdalsko-Niżegorodzkim za Dymitra Konstantynowicza (1365—1383)

²⁹⁾ Por. Rybakow B. op. cit., str. 695—696.

i w Księstwie Riazańskim za Olega Iwanowicza (1350—1402). Z końcem XIV lub z początkiem XV w. poczęto bić pieniądze w Księstwie Rostowskim (książęta Andrzej Fiodorowicz i Aleksander Konstantynowicz), z początkiem XV w. — w Twerze (Iwan Michajłowicz) i w dzielnicach twerskich. W ten sposób w ciągu 50—60 lat wytworzył się własny system pieniężny we wszystkich księstwach ruskich, przy czym najwcześniej zjawił się on w największych z nich. Później niż inne przystąpił do bicia własnego pieniądza Nowogrod, co tłumaczy się jego znacznym handlem zagranicznym i obfitym dopływem drobnej monety zagranicznej.

Ciekawe obserwacje dotyczące stopnia rozwoju ówczesnych stosunków towarowo-pieniężnych można poczynić badając skład zachowanych skarbów w monetach. Okazuje się, że do połowy XV w. skarby, z nielicznymi wyjątkami, składają się z monet jednego wielkiego księstwa i jego „dzielnic” (Moskiewskiego, Twerskiego, Suzdalsko-Niżegorodzkiego, Riazańskiego). Monety innych, nawet sąsiednich wielkich księstw spotykają się tylko wyjątkowo. Skarby pochodzące z drugiej połowy XV w. zawierają zwykle monety z najrozmaitszych mennic. A zatem skład skarbów odzwierciedla w pewnej mierze proces rozszerzania się więzi rynkowych.

Rozwój przemysłu rzemieślniczego i handlu doprowadził do znacznego wzrostu ludności osad podmiejskich. Książęta zakładają liczne osady rzemieślnicze. Według danych S. B. Weselowskiego istniało w połowie XV w. 286 osiedli (oprócz miejskich), których ludność składała się z rzemieślników i kupców. W warunkach tego rozkwitu gospodarczego zaczyna Moskwa odgrywać rolę wiążącego ośrodka gospodarczego; jej szybkiego rozwoju nie potrafiły powstrzymać nowe straszliwe spustoszenia. Osiedla podmoskiewskie zostały całkowicie zniszczone przez Tochtamysza w 1382 r., ale już po 10—15 latach podgrodzia moskiewskie nie tylko podniosły się całkowicie po klęsce, lecz zajęły jeszcze większy teren. Pod koniec stulecia zamieszkały już był cały obszar, obejmujący rejon późniejszego Kitajgorodu.

Temu postępowi w rozwoju ekonomicznym odpowiadały przemiany ustroju politycznego we wszystkich ruskich państewkach feudalnych. Z początkiem XV w. mapa polityczna Rusi Północno-Wschodniej znacznie się uprościła. Utrzymały się tylko cztery wielkie twory państwowe (księstwa: Moskiewskie, Twerskie, Riazańskie oraz Wielki Nowgorod), wewnątrz zaś każdego z nich dokonywało się skuteczne przezwyciężanie rozdrobnienia feudalnego.

Ważną granicą chronologiczną w historii księstwa twerskiego są czasy Michała Aleksandrowicza (1366—1399), który prowadził nieustanną niemal walkę z młodszymi książętami twerskimi. Za jego panowania zakończyło się właściwie — po zniesieniu „dzielnic” Kaszyńskiej i Chołmskiej — zjednoczenie wszystkich ziem twerskich pod władzą Wielkiego Księcia Twerskiego. Jeszcze większe sukcesy osiągnęła zjednoczeniowa, władcza polityka Borysa Aleksandrowicza (1425—1461), którego miejscowy mnich Foma, człowiek uczony i patriota nazywa nawet „samowładnym monarchą”.

Istnieją podstawy do przypuszczenia, że te wielkie sukcesy polityczne osiągnął Borys Aleksandrowicz w walce z możnowładztwem bojarskim, drogą wynoszenia ludzi z mniej znakomitych rodów. Tenże mnich Foma powiada: „A Wielki Książę Borys Aleksandrowicz władzę objąwszy precz wyżenął dumne wielmoże Tweru, a pokornych na stolcu wielk książęcym obok siebie posadził, a i inne władze niepokorne do pokory przywiódł“.³⁰⁾

Mniej wyraźny, lecz taki sam charakter miała polityka zjednoczeniowa wielkich książąt riazańskich. Bardzo znaczne sukcesy osiągnął Oleg Iwanowicz (1350—1402): Niebezpieczeństwo zewnętrzne, zagrażające granicom Riazania zarówno od strony Złotej Ordy jak i od strony Litwy, skupiło dokoła Olega Iwanowicza drobnych książąt riazańskich: prońskich, jeleckich, kozielskich, muromskich. Lecz księstwo riazańskie nie było w stanie prowadzić ciężkiej walki z wrogami zewnętrznymi i równocześnie opierać się rosnącym wymaganiom Moskwy, której pomoc stawiała się coraz niezbędniejsza. W przeddzień utraty samodzielności zakończył się w księstwie riazańskim — w momencie zniesienia dzielnicowego księstwa prońskiego — proces zjednoczenia wewnętrznego.

W Nowgorodzkiej republice bojarskiej proces wzmacniania się władzy centralnej przebiegał — wskutek specjalnego charakteru ustroju politycznego republiki — w sposób w dużej mierze odmienny niż w ruskich księstwach feudalnych. Pomimo, że w Nowgorodzie nie było dzielnic, podległe mu miasta mniejsze okazywały taką samą tendencję do odosobnienia, jak księstwa dzielnicowe na innych ziemiach ruskich. W połowie XIV w. powiodło się to całkowicie Pskowowi, a z początkiem XV w. — Wiatce. Wzmocnienie władzy centralnej w Nowgorodzie nastąpiło drogą utworzenia zbiorowego organu możnowładztwa ziemiańskiego, który to organ łagodził do pewnego stopnia sprzeczności, istniejące wewnątrz rządzącej warstwy bojarstwa nowgorodzkiego. Powstała z początkiem XV w. „rada panów“ składała się z 200—300 przedstawicieli bojarstwa. Wzmocnieniu ulegała również więź pomniejszych miast ze stolicą republiki bojarskiej.

W ten sposób zatem, wzmocnienie władzy centralnej (wielkich książąt, zaś — w Nowgorodzie rządu bojarskiego) było zjawiskiem wspólnym dla wszystkich ziem rosyjskich, które zachowały samodzielność polityczną. Istniała jednak głęboka, zasadnicza różnica między polityką zjednoczeniową Wielkiego Księcia Moskiewskiego a polityką pozostałych „wielkich książąt“. Ci ostatni zmierzali do zniesienia rozdrobnienia politycznego wewnątrz swoich księstw i do umocnienia swojej niezależności jako suwerennych władców. Polityka zjednoczeniowa wielkich książąt moskiewskich, poczynawszy od Dymitra Dońskiego, nosiła charakter moskiewski i równocześnie charakter ogólnorosyjski. Wewnątrz Księstwa Moskiewskiego dążyła samodzielność książąt dzielnicowych, zaś poza granicami właściwego Księstwa Moskiewskiego zmierzała do zniszczenia innych feudalnych twóarów państwowych na terytorium ruskim, to znaczy coraz bardziej wkra-

³⁰⁾ Lichaczow N. „Mnicha Fomy słowo pochwalne“, Petersburg, 1908.

czała na drogę tworzenia jednolitego państwa rosyjskiego. W związku z tym należy zaznaczyć, że przy końcu XIV i w pierwszej połowie XV w. żaden inny książę nie sięgał już po władzę ogólnorosyjską — wszystkie wysiłki Nowgorodu, Tweru i Riazania zmierzały w tym czasie jedynie do umocnienia własnej niezależności. Dlatego też polityka Wielkiego Księcia Moskiewskiego nosiła, w odróżnieniu od polityki jego rywali, charakter wybitnie postępowy.

Omówiliśmy poprzednio nowe warunki ekonomiczne, które sprzyjały powodzeniu polityki zjednoczeniowej Moskwy. Lecz warunki te same przez się nie wystarczały do całkowitej likwidacji rozdrobnienia feudalnego. Olbrzymią rolę dziejową odegrała Moskwa w walce narodowo-wyzwoleńczej ze Złotą Ordą. W stosunku do Złotej Ordy posługiwał się Dymitr Doński zupełnie innymi środkami, niż jego poprzednicy na moskiewskim tronie książęcym. Podczas gdy jego dziad i ojciec usiłowali odwracać gniew chanów od Moskwy, ażeby móc pod osłoną zewnętrznego spokoju gromadzić siły, to Dymitr Doński rzuca Ordzie otwarte wyzwanie. Poprzednikom Dymitra Dońskiego, którzy wszystkie nieporozumienia ze Złotą Ordą starali się usuwać na drodze pokojowej, nie była potrzebna pomoc innych książąt ruskich; odwrotnie — jednym z warunków powodzenia tej polityki było wyrzeczenie się „jedynowładztwa“, którego nie zniosłaby jeszcze groźna władza chanów.

Jawnie wroga wobec Złotej Ordy polityka Dymitra Dońskiego była wyrazem interesów ogólnoruskich. Mogła liczyć na powodzenie tylko pod warunkiem zjednoczenia wszystkich podstawowych sił ruskich. Otwarta walka z zaborcami tatarskimi nie dawała się pogodzić z rozdrobnieniem feudalnym, wymagała niezwłocznego utworzenia scentralizowanego państwa. Dlatego zwycięstwo na polu Kulikowym, odniesione przy udziale wszystkich prawie ziem ruskich, utrwaliło ostatecznie znaczenie Moskwy jako ogólnoruskiego ośrodka politycznego, jako przyszłej stolicy państwa rosyjskiego.

Bardzo doniosłą rolę odegrała Moskwa w rozwoju narodowości wielkoruskiej (rosyjskiej). Narodowość — to jeszcze nie naród. W rozwoju trwałej wspólnoty ludności stanowi ona etap, poprzedzający powstanie narodu. Dlatego nie posiada ona jeszcze wszystkich czterech cech (wspólność języka, terytorium, życia gospodarczego i układu psychicznego, objawiającego się we wspólnocie kultury), właściwych narodowi, tworzącemu się w epoce wzrastania kapitalizmu. Lecz elementy składające się na naród — język, terytorium, wspólnota ekonomiczna i kulturalna — tworzyły się zwolna, jak wskazuje J. W. Stalin, jeszcze w okresie przedkapitalistycznym.³¹⁾ Elementy te można zaobserwować w mniejszym lub większym stopniu w procesie tworzenia się narodowości wielkoruskiej około połowy XV w. Niemniej wybitna rola przypada Moskwie w dziele tworzenia kultury ogólnoruskiej, wyrażającej się w literaturze, architekturze i malarstwie.

³¹⁾ Patrz: J. Stalin „Kwestia narodowa a leninizm“, — „Nowe Drogi“ Nr 6(18) str. 6.

Nasunąć się może pytanie: czy nie należy całego tego okresu od końca XIV w. zaliczyć do czasów tworzenia się scentralizowanego państwa rosyjskiego? Uważamy, że jakkolwiek łączy się on organicznie z następującym po nim okresem tworzenia scentralizowanego państwa i stanowi konieczny i bezpośredni etap na drodze do niego, to jednak cechy szczególne każdego z tych okresów — jednoczenia ziem ruskich wokół Moskwy i tworzenia scentralizowanego państwa rosyjskiego — skłaniają do ich wyodrębnienia, oczywiście bez uszczerbku dla jedności procesu historycznego. Dla powstania scentralizowanego systemu państwowego konieczne było zjednoczenie kraju drogą likwidacji wszystkich innych feudalnych państweczek rosyjskich, dążących do izolowanego i niezależnego istnienia. Dopiero zakończenie wewnętrznej wojny feudalnej za Wasyla Ciemnego stworzyło niezbędne warunki dla pełnego zwycięstwa polityki zjednoczeniowej Księstwa Moskiewskiego.

Pomimo, że scentralizowane państwo rosyjskie tworzyło się na feudalnym podłożu społeczno-ekonomicznym, to jednak samo to podłoże doznało znacznych przemian pod wpływem rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych. W ostatniej ćwierci XV w. zjawiała się, jak zaznaczyliśmy wyżej, renta pieniężna. Równocześnie zaczyna wzrastać obszar ziemi pańskiej branej pod uprawę. O ile we wcześniejszym okresie mógł właściciel ziemi — przy niewielkim CBSzarze własnej uprawy — posługiwać się prawie wyłącznie pracą osadzonych na ziemi chłopów, to wraz ze wzrostem obszaru tej uprawy w XVI w. pociągnięcie chłopów do odrabiania pańszczyzny stało się bezwzględnie konieczne. Pańszczyzna potrzebna była teraz nie tylko do zaspakajania wewnętrznych potrzeb gospodarstwa feudalnego, dla wyżywienia licznej czeladzi dworu bojarskiego, lecz również dla uzyskania nadwyżki zboża, która zamieniała się w towar rynkowy. W ten sposób gospodarka feudalna zaczyna przystosowywać się do rynku. Rozwój renty pieniężnej i pańszczyzny oznaczał dla chłopów znaczne wzmożenie wyzysku feudalnego. W tych warunkach niewystarczające już były dawne środki przymusu pozaekonomicznego, którymi rozporządzali feudalni właściciele ziemi. Z pomocą musiał im przyjść aparat przymusu państwa klasowego. Powoduje to powstanie prawa pańszczyźnianego, to znaczy najcięższej formy wyzysku. „Główną cechą prawa pańszczyźnianego — mówi W. I. Lenin — jest to, że chłopstwo... uważane było za przytwierdzone do ziemi“³²⁾ — stąd wywodzi się samo pojęcie prawa pańszczyźnianego.

Rozwój prawa pańszczyźnianego trwał przez półtora wieku. Prawo o dniu św. Jerzego (26.XI st. st., dzień św. Jerzego — Jura, w którym chłop miał prawo opuścić ziemię pana) w zbiorach praw z 1497 i 1550 lat, wprowadzenie tzw. „zapowiednych“ lat (lat objętych zakazem korzystania z pra-

³²⁾ Lenin, Dzieła, tom XXIV str. 370.

wa dnia św. Jerzego) w 1581¹ r., ustanowienie w 1597 r. tzw. „urocznych“ (umownych) lat dla ścigania i zwrotu zbiegłych chłopów ich panom, dalsze zwiększenie liczby lat „urocznych“ w 1607, 1637 i 1642 latach i wreszcie prawo zatwierdzające ostatecznie przytwierdzenie pańszczyźnianego chłopą do ziemi („Krestjanskaja kriepest“) w Statucie Soborowym z 1649 r. — oto najważniejsze etapy rozwoju prawa pańszczyźnianego.

Jedynie silna władza, rozporządzająca scentralizowanym aparatem, mogła rozprawić się z chłopami tak, jak rozprawił się z nimi rząd carski w XVI i XVII w. Dalsze zmiany w położeniu chłopów w ciągu XVIII w. (zrównanie niewolników z chłopami pańszczyźnianymi, praktyka sprzedawania chłopów bez ziemi i oddzielnie od rodziny, ukazy Katarzyny II o chłopach) nie wniosły niczego zasadniczo nowego do treści prawa pańszczyźnianego ujętego w Statucie Soborowym, który pomimo licznych zmian i uzupełnień, zachował moc obowiązującą do 1832 r.

W ten sposób, kierując się najważniejszym wskaźnikiem feudalnego sposobu produkcji — a mianowicie stosunkami wytwórczymi między chłopami a właścicielami ziemi — można wyraźnie wyodrębnić okres od końca XV do końca XVII w.

Renta pieniężna i pańszczyzna spowodowały wytworzenie się prawa pańszczyźnianego lecz, z drugiej strony, rozwój renty pieniężnej i pańszczyzny uwarunkowany był powstaniem rynku wewnętrznego. Przesłanki dla powstania wspólnego dla całego kraju rynku wszechrosyjskiego istniały już przy końcu XV w. i znacznie wzmożyły się w ciągu XVI w.³³⁾ Między wzrostem systemu rynkowego a rozwojem scentralizowanego państwa zachodziło dialektyczne oddziaływanie wzajemne. Wzmoczone kontakty ekonomiczne na podłożu społecznego podziału pracy ułatwiały zjednoczenie państwowe wszystkich ziem ruskich i odwrotnie — rozwój scentralizowanego państwa wywierał silny wpływ na rozwój ogólnorosyjskiego systemu rynkowego. Pomimo jednak pomyślnego rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych — zahamowanego nieco olbrzymimi zniszczeniami w latach siedemdziesiątych XVI w. oraz skutkami interwencji polsko-litewskiej i szwedzkiej na początku XVII w. — pomimo wzrostu liczby ludności podgrodzi, zacieśnienia się więzów handlowych między miastami, pojawienia się mnóstwa drobnych targów wiejskich, pomimo rozwoju handlu zagranicznego — rozdrobnienie ekonomiczne nie zostało w pełni przezwyciężone dopóty, dopóki nie wytworzył się w XVII w. rynek ogólnorosyjski.

Przypisując duże znaczenie powstaniu rynku wewnętrznego pisał W. I. Lenin:

„Dopiero nowy okres historii rosyjskiej (mniej więcej od XVII w.) odznacza się istotnie faktycznym połączeniem wszystkich tego rodzaju obszarów, ziem i księstw w jedną całość. Połączenie to zostało spowodowane nie więzami rodowymi ...a nawet nie ich następstwem i uogólnie-

³³⁾ Bachruszyn S. Przesłanki „rynku wszechrosyjskiego“ w wieku XVI („Notatki naukowe“ Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego, zeszyt 87, Moskwa, 1946).

niem: spowodowane zostało wzmaganiem się wymiany między poszczególnymi obszarami, stopniowo rosnącym obrotem towarowym, koncentrowaniem się niewielkich rynków miejscowych w jeden rynek wszechrosyjski³⁴⁾ Prace szeregu historyków radzieckich, którzy posłużyli się bogatym materiałem ksiąg celnych (wykazów wewnętrznych cel i myt — przyp. tłum.) — S. W. Bachruszyna, N. A. Baklanowej, N. W. Ustiugowa, autora niniejszego artykułu i innych — potwierdziły w zupełności na podstawie olbrzymiego materiału faktycznego wskazówkę W. I. Lenina, że wytworzenie się rynku wszechrosyjskiego nastąpiło w XVII w. W ten sposób również i z punktu widzenia drugiej ważnej cechy rozwoju ekonomicznego należy wyodrębnić okres od końca XV do końca XVII w.

Przystąpmy z kolei do rozpatrzenia ówczesnego ustroju państwowego. W sposób najogólniejszy można go określić jako państwo scentralizowane, lecz stopień centralizacji i jej forma bywają rozmaite. Centralizacja rządów w rosyjskim państwie absolutystycznym w XVIII w. była pełniejsza, niż w państwie rosyjskim z XVI i XVII w. Tak samo forma władzy państwowej w XVI i XVII w. była inna niż za Piotra I i jego następców.

Główną cechą scentralizowanego państwa jest istnienie wspólnych organów administracji, rozciągających swoją władzę na całe terytorium państwowe, a więc istnienie najwyższej władzy ustawodawczej i administracyjnej, sądownictwa, urzędów finansowych, systemu wojskowego. Dlatego system scentralizowanego państwa nie daje się pogodzić z istnieniem immunitetów prywatnych, na mocy których funkcje władzy państwowej spoczywały w ręku poszczególnych feudalnych właścicieli ziemi. Na czele scentralizowanego państwa stał w Rosji samowładny monarcha, ale system scentralizowany i ustrój absolutystyczny stanowią dwa różne zjawiska jakkolwiek są z sobą związane w rozwoju historycznym. W odpowiedzi na list towarzyszy Cwietkowa i Ałypowa pisał towarzysz Stalin: „W moim referacie mowa jest nie o powstaniu „ustroju absolutystycznego“ w Rosji, lecz o powstaniu scentralizowanych państw wielonarodowych na wschodzie Europy (Rosja, Austria, Węgry). Łatwo zrozumieć, że są to dwa różne tematy chociaż nie wolno uważać ich za oderwane wzajemnie od siebie“³⁵⁾

Podwaliny rosyjskiego państwa scentralizowanego powstały z końcem XV i z początkiem XVI w., za Iwana III i Wasyla III. Nie należy jednak przeceniać osiągniętych w owym czasie postępów w tym kierunku, pomimo że miały one duże, zasadnicze znaczenie dla późniejszego rozwoju systemu scentralizowanego. Bez nich niemożliwe byłyby reformy Iwana IV, które nadały systemowi scentralizowanemu formę, zachowaną bez znaczniejszych zmian aż do końca XVII w. i zlikwidowaną dopiero za Piotra I.

Przy badaniu rozwoju scentralizowanego państwa rosyjskiego nie wolno oczywiście odrywać go od podstawy klasowej, jaką stanowiła szlachta (zobowiązana do usług wojskowych i państwowych). System scentrali-

³⁴⁾ Lenin, Dzieła, tom I str. 73.

³⁵⁾ Stalin, Dzieła, tom IX str. 176.

zowany wyrastał wśród zaciętej walki z reakcyjną magnaterią książęco-bojarską. Zwycięstwo władzy carskiej w tej walce byłoby niemożliwe, gdyby władza carska nie opierała się na sile potężniejszej niż wyższa arystokracja feudalna, a mianowicie na licznej, dobrze zorganizowanej warstwie drobnych, służebnych właścicieli ziemi. Dlatego też ważnym zjawiskiem w historii scentralizowanego państwa był rozwój systemu osobistych nadań ziemskich (pomiestnaja sistiema).

W kwestii pochodzenia systemu osobistych nadań ziemskich historycy radzieccy nie osiągnęli jeszcze należytych wyników. Co prawda, nikt już nie wywodzi rosyjskiego osobistego nadania ziemskiego z prawa bizantyńskiego, jak to czynili niektórzy historycy burżuazyjni. Istnieje jednak tendencja do niepowiązywania tego typu własności ziemskiej z rozwojem scentralizowanego państwa i odnoszenie go do czasów znacznie wcześniejszych (S. W. Juszkw). W wypadku tym zachodzi widocznie pomieszanie dwóch pojęć: osobistego nadania ziemskiego (lenna) jako formy warunkowej własności feudalnej oraz systemu allodialnego władania ziemią jako sposobu masowego zabezpieczenia materialnego „ludzi służebnych” (synów bojarskich i szlachty), jako systemu, możliwego jedynie w warunkach centralizacji władzy. Nie ulega wątpliwości, że warunkowa własność feudalna w różnych postaciach i o różnych nazwach istniała obok pełnej własności ziemskiej od początku rozwoju feudalnej własności ziemskiej. Posiadanie takiej ziemi bez prawa jej alienacji uwarunkowane było „służebnością”. Lecz słowo „służebność” miało rozmaite znaczenie, zmieniające się z biegiem czasu. W okresie rozdrobnienia feudalnego „służebność” oznaczała stosunek wasalny. Otrzymując ziemię od księcia lub innego właściciela ziemi na zasadzie prawa posiadania warunkowego, posiadacz owej ziemi powinni byli spełniać obowiązki wasalne w stosunku do swego seniora. Natomiast posiadacz osobistego nadania ziemskiego („pomieszczik”) z końca XV w. i czasów późniejszych, nie był wasalem lecz poddanym monarchy moskiewskiego. Nie wolno mu było nigdzie odjechać, a służebna jego zależność kończyła się albo z chwilą śmierci, albo wskutek starości, choroby lub kalectwa. Tylko przez wyraźne nieporozumienie można zaliczyć niejakiemu Borysa Borkowa, o którym pisał Iwan Kalita w testamencie, że dał mu zakupioną wieś w Rostowie „jeśli będzie synowi mojemu służył, wieś będzie jego, nie będzie zaś służył moim dzieciom, wieś odbiorą” — do kategorii posiadaczy nadań ziemskich, do kategorii „pomieszczików” z XIV w. Jasne, że w danym wypadku mowa była nie o poddaństwie Borysa Borkowa, lecz o jego obowiązkach lenniczych, które mógł on w każdej chwili dowolnie zerwać.

Drugą cechą charakterystyczną systemu osobistych nadań ziemskich było masowe przemieszczanie „ludzi służebnych”, noszące w niektórych wypadkach charakter przymusowy i podporządkowane celom wojskowo-politycznym. Np. za Iwana III, po konfiskacie włości bojarskich i cerkiewnych w Ziemi Nowogrodzkiej, wysłano tam blisko 2.000 szlachty, posiadającej z nadań osobistych ziemię („pomieszczików”) z okolic Moskwy, będącej

przedstawicielami zubożałych rodów książęcych i służebnych szacheckich, dzieci bojarских, stanowiących główną część posiadaczy nadań ziemskich i byłych towarzyszy wojennych bojarów, którzy popadli w niełaskę. Z drugiej strony, około 1.000 szlachty nowogrodzkiej osiedlono na prawie nadania osobistego w starych powiatach moskiewskich, głównie w pobliżu wschodniej granicy księstwa moskiewskiego (w powiecie niżegrodzkim). Takim samym celem wojskowo-politycznym służyło osiedlanie „pomieszczików“ w południowym pasie pogranicznym w XVI w.

Trzecią główną cechą systemu osobistych nadań ziemskich było ustanowienie poborów i datków wraz z późniejszą reglamentacją powinności wojskowej posiadacza nadania. Wszystkie te cechy charakterystyczne systemu osobistych nadań ziemskich („pomiestnaja sistiema“) pojawiły się za Iwana III i rozwinęły się w pełni za Iwana IV. Rzecz charakterystyczna, że samo słowo „pomiestje“ spotyka się po raz pierwszy w źródłach dopiero przy końcu XV w. Upodobnienie osobistych nadań ziemskich do włości dziedzicznych w połowie XVII w., wyrażone w Statucie Soborowym 1649 r., oznaczało już początek rozkładu systemu osobistych nadań ziemskich.

Wielce charakterystyczne dla rozwoju scentralizowanego państwa feudalnego są zmiany, jakim uległy prawa immunitetowe prywatnych posiadaczy ziemi. W okresie rozdrobnienia feudalnego gdy, mówiąc słowami Marksa „najwyższa władza wojskowa i sądownicza była atrybutem własności ziemskiej“³⁶⁾ wielcy feudałowie dysponowali całą władzą administracyjną i sądową. Zachowane akty nadania przywilejów z początku XV w., przypadają już na czasy, gdy prawa immunitetowe zaczęły ulegać ograniczeniu. Warto zaznaczyć, że ograniczenia te pojawiły się wcześniej w aktach wielkich książąt moskiewskich, niż u książąt twerskich, jarosławskich i innych. Lecz nawet w tej ograniczonej formie immunitet, przysługujący wielkim feudałom, stawał ich w szczególnie uprzywilejowanym położeniu w porównaniu z liczną warstwą „dzieci bojarских“. Dalsze ograniczanie immunitetu dokonywało się drogą zwężania praw immunitetowych, przy równoczesnym rozciąganiu immunitetu na wszystkich posiadaczy ziemi. Rozciągnięcie immunitetu na posiadaczy ziemi z nadań osobistych („pomieszczików“) nastąpiło za Iwana III. W związku z tym opracowano ogólne sformułowanie przywileju wyłączającego chłopów poddanych spod sądownictwa ogólnego na rzecz sądownictwa patrymonialnego (tzw. „nie sudimych gramot“), których wydawanie ustało w 1554 r. Wydawanie aktów immunitetu podatkowego, głównie dla duchowieństwa, (tzw. „tarchan-nych gramot“) ustało według obserwacji S. B. Wieselowskiego, około 1506 r. Zaprzestanie wydawania przywilejów jednostkowych nie oznaczało likwidacji immunitetu, lecz jego przeobrażenie w przywilej stanowy całej klasy feudalnych posiadaczy ziemi.³⁷⁾ W tej formie immunitet nie tylko

³⁶⁾ K. Marks, „Kapitał“, tom I str. 339, (wyd. ros.) Moskwa, 1949.

³⁷⁾ Wieselowski S. op. cit., str. 132.

godził się z systemem państwa scentralizowanego, lecz stanowił jeden ze środków wzmocnienia absolutnej władzy monarchy, ponieważ rozszerzał podstawę społeczną, na której ów się opierał.

Inną politykę stosowali wielcy książęta moskiewscy, poczynając od Iwana III, w stosunku do praw suwerennych książąt dzielnicowych. Jak wiadomo, Iwan III korzystał z każdej okazji, aby zmniejszyć liczbę dzielnic, należących do jego rodzonych braci i najbliższych krewnych. Ponadto dokonał w latach osiemdziesiątych, jak to niedawno wyjaśnił L. W. Czerepinin, powszechnej rewizji aktów, gramot umownych i testamentowych w celu wprowadzenia większej zależności od władzy wielkoksiążęcej. Iwan IV uwieńczył dzieło rozpoczęte przez jego dziadka — Władimir Andrejewicz Staryckij był ostatnim księciem udzielnym.

Bardzo dużej pracy w kierunku stworzenia scentralizowanego systemu państwowego dokonano w dziedzinie ujednolicenia praw lokalnych i stworzenia jednolitych norm prawnych. Badania S. W. Juszkowa odnośnie źródeł Sudiebnika z 1497 r. doprowadziły autora do wniosku, że znaczna część jego artykułów była wynikiem nowej działalności prawotwórczej. Spośród 68 artykułów Sudiebnika (według wydania Władimirskiego-Budanowa), 9 zaczerpnięto z Dźwińskiej i Białojezierskiej „ustawnej gramoty“, 11 artykułów — z Ruskiej Prawdy i Pskowskiej Gramoty sądowej. „Przykładamy dużą wagę — pisze S. W. Juszkow — do znaczenia Sudiebnika jako pomnika, doskonale odzwierciedlającego rysy charakterystyczne nowego ustroju ekonomicznego i społeczno-politycznego. Uważamy, że wydanie Sudiebnika w 1497 r. stanowi taką samą niemal epokę w historii prawa rosyjskiego, jak epoka Ruskiej Prawdy, Pskowskiej Gramoty Sądowej i innych“.³⁸⁾ Istotnie, znaczenie Sudiebnika, który ustalił jednolity urząd sądowy i jednolitą procedurę sądową, wprowadził nowe zasady do prawa karnego i cywilnego — było olbrzymie. Był on jednym z najskuteczniejszych środków centralizacji władzy państwowej. W tym samym kierunku oddziaływał, z jeszcze lepszym skutkiem, Sudiebnik cara Iwana IV z 1550 r.

Omówione powyżej zjawiska z dziedziny rozwoju społeczno-ekonomicznego i politycznego pozwalają przystąpić do rozwiązania zagadnienia charakteru ustroju politycznego państwa rosyjskiego między połową XV a końcem XVII w. Scentralizowany system państwowy może się opierać albo na zasadach biurokratycznych albo na udziale grup stanowych w administracji państwowej. W pierwszym przypadku państwowe organy wykonawcze i sądowe działają przy pomocy armii urzędników, tworzących szereg szczebli w zależności od swego stanowiska służbowego. W drugim wypadku — udział w rządzeniu biorą stany, albo drogą obieralnego przedstawicielstwa, albo drogą wyznaczania przez władzę zwierzchnią na pewne stanowiska ludzi z określonych stanów. Biurokratyczny system rządów jest jedną z cech charakterystycznych państwa absolutystycznego i w oma-

³⁸⁾ Juszkow S. Sudiebnik z roku 1497 („Notatki naukowe“ Saratowskiego Uniwersytetu Państwowego, tom V, zeszyt III, 1926).

wianym przez nas czasie nie mógł się wytworzyć, aczkolwiek niewątpliwie istniały niektóre jego elementy. Władza zwierzchnia była ograniczona szeregiem instytucji feudalnych, określających pod wieloma względami formę organizacji państwowej.

W okresie rozdrobnienia feudalnego władza państwowa wielkiego księcia ograniczona była — ilekroć wykaczała poza wąskie granice pałacu i własnych włości — koniecznością zasięgania rady najbliższych wasali (bojarów), których skład zmieniał się w zależności od charakteru spraw. W scentralizowanym państwie Duma Bojarska przeobraziła się (nazwy tej, nadanej później przez literaturę historyczną, nie spotyka się we współczesnych źródłach) w instytucję stanową wyższej arystokracji feudalnej, lecz skład jej ustalany był przez wielkiego księcia, albowiem wchodzić do Dumy Bojarskiej mogli jedynie ludzie sprawujący „urzędy dumne” otrzymywane na mocy specjalnego nadania (bojarzy pomniejsi możni tzw. „okolniczy”, a od końca XVI w. szlachta „dumna”). Wprowadzenie szlachty „dumnej” do Dumy Bojarskiej rozszerzało skład stanowy tej instytucji i wносиło do niej elementy biurokratyzacji. W jeszcze większym stopniu wnosili te elementy pisarze „dumni”.

Do połowy XVI w. opierała się administracja lokalna na namiestnikach — dzierżawcach beneficjalnych, wyznaczanych spośród arystokracji bojarskiej. Ograniczanie tego systemu zaczęło się za Iwana III, skracanie terminu nadań namiestniczych, rozbijanie tych przywilejów na części drogą wyodrębniania poszczególnych pozycji dochodowych (np. opłat celnych), udzielanych różnym dzierżawcom-namiestnikom lub poborcom wielkksiążęcy. Zniszczenie tego systemu nadań namiestniczych, będącego typową instytucją okresu rozdrobnienia feudalnego, doprowadził do końca Iwan IV przez przeprowadzenie reformy ziemskiej. Reforma ta, która przekazywała samorząd lokalny w ręce wybieralnych przedstawicieli wyższej warstwy ludności miejskiej oraz chłopów z włości państwowych, rozszerzała równocześnie główną podstawę państwa i stwarzała ściślejszy związek między prowincją a urzędami centralnymi — prikazami. Wraz z wprowadzeniem administracji prikazno-wojewódzkiej z początkiem XVII w., urzędy ziemskie pozbawione zostały wszelkiej samodzielności.

Najpełniejsze zastosowanie znalazła zasada przedstawicielstwa stanowego w soborach ziemskich, będących zawsze głównym argumentem na rzecz istnienia w Rosji monarchii stanowo-reprezentacyjnej. Zagadnienie to nie jest nowe. Już przy końcu ubiegłego stulecia poruszył je N. Pawłow-Silwanskij, który uważał sobory ziemskie za identyczne co do charakteru z francuskimi stanami generalnymi, niemieckimi landtagami, hiszpańskimi kortezami, szwedzkim riksdagiem, polskim sejmem, a nawet — do pewnego stopnia — z angielskim parlamentem.³⁹⁾ W ostatnim czasie próbował S. W. Juszkow zrewidować tę kwestię ze stanowiska materializmu historycznego. Lecz on również doszedł do wniosku, że formą ustroju państwowego

³⁹⁾ Por. Pawłow-Silwanskij N. „Feudalizm na starej Rusi“, str. 131, Petersburg, 1907.

w Rosji od połowy XVI do połowy XVII w. była monarchia stanowo-reprezentacyjna.

Nie można oczywiście zaprzeczyć, że powszechne prawa procesu historycznego prowadzą w różnych krajach do zbliżonych wyników. Nie wolno jednak zapominać, że te ogólne prawidłowości ujawniają się w konkretnej sytuacji historycznej, która wyciska swe piętno na różnych zjawiskach. Sobory ziemskie opierały się rzeczywiście na zasadzie przedstawicielstwa stanowego, aczkolwiek zasada ta była o wiele mniej pełna, niż w zachodnio-europejskich instytucjach stanowo-reprezentacyjnych. Ponadto zasięg działalności soborów ziemskich był znacznie większy niż na Zachodzie i zbierały się one tylko wtedy, gdy uważała to za potrzebne zwierzchnia władza carska. Wystarczy zaznaczyć, że za czasów Iwana IV uchodzącego za założyciela monarchii stanowo-reprezentacyjnej, sobór ziemski zebrał się tylko jeden raz (1566 r.). Do liczby soborów ziemskich, jako instytucji stanowo-reprezentacyjnych, nie możemy zaliczyć ani wielce wątpliwego soboru z 1550 r., ani narad z bojarstwem, wyższym duchowieństwem, urzędnikami prikazów i szlachtą stołeczną, które odbywał car Iwan w 1549—1550 latach. Sobór ziemski 1598 r. zebrał się z okazji wygaśnięcia dynastii. Sobory ziemskie w początkach panowania Michała Fiodorowicza (1613—1622) nie były również charakterystyczne dla instytucji stanowo-reprezentacyjnych, jako stałe działającego systemu, ponieważ rządowi nowej dynastii potrzebne było po zakończeniu wojny chłopskiej i wyparciu interwentów, w warunkach strasznego spustoszenia kraju, oparcie o szerokie warstwy dwóch podstawowych stanów: szlachty i ludności miejskiej. Lecz gdy tylko rządy Romanowów umocniły się, natychmiast przerwały na dziesięć lat zwoływanie soboru ziemskiego, dopóki nowe okoliczności nadzwyczajne — wojna z Rzeczpospolitą o Smoleńsk — nie skłoniły ich znowu do zwołania soboru ziemskiego. Również wszystkie pozostałe sobory, od lat trzydziestych do początków lat sześćdziesiątych, zbierały się w związku z nadzwyczajnymi okolicznościami. Dwa ostatnie sobory ziemskie (w 1651 i 1653 r.) omawiały sprawę przyłączenia Ukrainy i wojny z Rzeczpospolitą. W ten sposób więc soborów ziemskich nie można w żadnym przypadku uważać za stałe instytucje stanowo-reprezentacyjne, wchodzące w skład ustroju państwowego. Zwołanie soboru ziemskiego stanowiło środek nadzwyczajny, którego zastosowanie lub niezastosowanie zależało wyłącznie i od samego rządu carskiego.

Uważamy, że nie ma dostatecznych podstaw, aby określać ustrój państwowy Rosji z końca XV wieku (lub z połowy XVI wieku, jak to czyni Juszkow) jako monarchię stanowo-reprezentacyjną. Biorąc jednak pod uwagę rolę stanów w rządzeniu państwem, należy ją nazwać feudalną monarchią stanową. Różnica między tymi dwiema nazwami na pierwszy rzut oka nieznaczna, ma w rzeczywistości zasadnicze znaczenie. Forma monarchii stanowo-reprezentacyjnej zakłada ograniczenie władzy zwierzchniej na rzecz rządzących stanów (Francja, Niemcy, Polska i inne). W Rosji stany nie tylko nie ograniczały władzy carskiej, lecz były środkiem

służącym do jej wzmocnienia, do centralizacji systemu państwowego. Odpowiada to całkowicie cechom szczególnym rosyjskiego procesu dziejowego.

Wewnątrz omawianego okresu (od końca XV do końca XVII w.) należy dokonać dalszego podziału na mniejsze odcinki. Przede wszystkim należy wyodrębnić czas tworzenia się scentralizowanego państwa. Widzieliśmy poprzednio, że był to jeden ciągły proces rozwoju, wypływający z podstaw stworzonych w drugiej połowie XV w. Za Iwana III przybiera Duma Bojarska postać, którą zachowuje, na ogół biorąc, również i w czasie późniejszym; powstają pierwsze przykazy, powstaje pierwszy kodeks praw, rozpoczyna się ograniczanie nadań namiestniczych, obumierają immunitety prywatne itd. Prototypem soboru była narada Iwana III z jego braćmi, bojarami, wojewodami i „wszystkimi wojami“ w 1471 r., przed podjęciem wyprawy na Nowgorod. Prototypem opryczyny była likwidacja wszelkiego wielkiego i średniego dziedzicznego władania ziemią w dzielnicach nowgorodzkich i przesiedlenie szlachty nowgorodzkiej do starych powiatów moskiewskich.

Za koniec tego okresu uważać należy ograniczenie opryczyny, dokonane w 1572 r. Zlikwidowawszy większość przeżytków rozdrobnienia feudalnego i pokonawszy reakcyjną część bojarstwa, opryczyna utrwaliła ostatecznie scentralizowany system państwowy. Działalność Borysa Godunowa — kontynuatora polityki Iwana Groźnego — nie wniosła niczego zasadniczo nowego do form struktury państwowej.

Z końcem XV i na początku XVI w. państwo rosyjskie nie miało jeszcze charakteru wielonarodowego. Ciężar gatunkowy ludności nierosyjskiej był w nim niezwykle nikły. Poza tym, ludność ta, rozproszona na olbrzymich obszarach Pomorza Północnego zachowała jeszcze ustrój wspólnoty patriarchalnej; nie wytworzyła jeszcze u siebie społeczeństwa klasowego i nie ukształtowała się w „narodowości“. Stworzenie silnego rosyjskiego jądra państwowego było koniecznym warunkiem dla późniejszego powstania państwa wielonarodowego. Towarzysz Stalin wskazuje, że w Rosji, rolę jednoczyciela narodowości wzięli na siebie Wielkorusowie, na których czele stała ukształtowana w biegu dziejów, silna i zorganizowana szlachecka biurokracja wojskowa⁴⁰⁾. W połowie XVI w. wzrósł znacznie ciężar gatunkowy ludności nierosyjskiej na skutek przyłączenia chanatów Kazańskiego i Astrachańskiego. Proces przeobrażania państwa rosyjskiego w państwo wielonarodowe rozpoczął się w połowie XVI w. i zakończył się w głównych zarysach pod koniec następnego stulecia.

Następny rozdział powinien być poświęcony wojnie chłopskiej i walce narodu rosyjskiego z interwencją polsko-litewską i szwedzką. Treść tego rozdziału nie budzi wątpliwości i dlatego nie będziemy go bliżej omawiać. Pewne wątpliwości dotyczą tylko sprawy granic chronologicznych. Prace

⁴⁰⁾ Stalin, Dzieła, tom II (wyd. polskie) str. 310.

historyków radzieckich (B. D. Grekowa, I. I. Smirnowa i innych) ustaliły prawa rozwojowe, które spowodowały wybuch wojny chłopskiej, stwierdziły jej olbrzymi rozmach i jej przesłanki, zawarte w warunkach rozwoju gospodarki feudalnej, we wzroście wyzysku feudalnego i zależności pańszczyźnianej. Ostatnie dziesięciolecie panowania Iwana Groźnego minęło pod znakiem narastającej walki klasowej. Olbrzymie spustoszenia gospodarcze kraju w latach siedemdziesiątych XVI w., zniesienie „tarchanów“ kościelnych, wprowadzenia tzw. „zapcwiednych lat“, spis ludności z 1582—1592 lat, ukazy o chłopach i sługach niewolnych z 1597 r. — oto cały łańcuch powiązanych wzajemnie wydarzeń, które przygotowywały otwarty wybuch wrzenia chłopów przeciwko wyzyskowi feudalnemu i pańszczyźnie.¹¹⁾ Dlatego też ostatniej ćwierci XVI w., w ciągu której wzmagaly się ostre przeciwieństwa klasowe, nie wolno odrywać od okresu rozwoju wojny chłopskiej na początku następnego stulecia. Zwykle okres ten kończono na momencie wyzwolenia Moskwy przez pospolite ruszenie ludowe Minina i Pożarskiego. Wyparcie interwentów zakończyło się w 1618 r. (rozejm w Dywulinie). Dopiero po wyzwoleniu całego terytorium rosyjskiego możliwa stała się odbudowa zrujnowanej gospodarki i rozprzężonego systemu państwowego.

Trzeci rozdział tego okresu (1618—1676) obejmuje prawie cały czas panowania Michała Fiodorowicza oraz panowania Aleksego Michajłowicza. Kończy się wojną chłopską pod wodzą Stiepana Razina i jej bezpośrednimi skutkami. Aczkolwiek powstania chłopskie na najważniejszych terenach zostały stłumione do końca 1671 r., „buntowniczy czas“ wciąż jeszcze trwał. Echem wojny chłopskiej było powstanie w monastyrze Solowieckim (1669—1676), do którego uszli „najgorsi buntownicy“ po śmierci Stiepana Razina. Stłumienie tego powstania zbiega się chronologicznie z końcem panowania Aleksego Michajłowicza. Wojna chłopska zachwiała podstawą stanowej monarchii feudalnej i wywarła olbrzymi wpływ na późniejszą politykę wewnętrzną rządu moskiewskiego. Ujawniła słabość klasowego aparatu władzy państwowej i dowiedła konieczności poważnych reform w kierunku rozwinięcia systemu absolutystycznego. W 1682 r. zniesiono ostatecznie system obsadzania urzędów według znakomitości rodów. W początkach lat osiemdziesiątych przedsięwzięto reformę podatkową, opracowywano wielką reformę wojskową, zniesiono urząd starostów „gubnych“ itd. Wszystko to stanowiło przesłanki dla późniejszej działalności reformatorskiej Piotra I.

Od końca XVII w. zaczyna się „okres nowocześniejszy“ historii Rosji. Główną jego treścią w dziedzinie rozwoju społeczno-ekonomicznego było nieustanne wzmaganie się sprzeczności między ustrojem feudalno-pańszczyźnianym a rozwojem stosunków towarowo-pieniężnych, między siłami wytwórczymi a stosunkami wytwórczymi. Tworzenie się rynku wszechrosyj-

¹¹⁾ Przyczyny wojny chłopskiej zostały doskonale wskazane przez I.I. Smirnowa w jego nowym studium pt. „Powstanie Bołotnikowa“, Leningrad, 1949.

skiego dokonywało się na podłożu znacznego rozwoju społecznego podziału pracy i wzrostu produkcji towarowej. Równocześnie zjawia się również geograficzny podział pracy: poszczególne miasta i całe okręgi specjalizują się w określonych gałęziach produkcji. Rozwija się wielki przemysł manufakturowy. Wszystkie te zjawiska, świadczące o wzroście sił wytwórczych wzmagają się znacznie w pierwszej ćwierci XVIII w. Zaznaczając, że „mniej więcej od XVII wieku“ zaczyna się okres nowożytny historii rosyjskiej, podkreślił Lenin powstanie więzi burżuazyjnych, jako nowe zjawisko tego okresu.

Za Piotra I rozwinął się gwałtownie na skutek nacisku ze strony władzy rządowej przemysł manufakturowy. Była to „swoista próba wyrwania się z ram zacofania“. Zwracając uwagę głównie na te gałęzie przemysłu, które związane były z zaopatrzeniem armii i budową floty, czynił równocześnie Piotr duże wysiłki w kierunku podniesienia całej drobnej, a szczególnie wielkiej produkcji. Niesłusznym byłoby jednak dopatrywać się w tych staraniach Piotra sztucznego krzewienia manufaktur. Nie ulega wątpliwości, że wszelkie zamierzenia w tej dziedzinie byłyby daremne, gdyby grunt dla nich nie był przygotowany przez rozwój gospodarczy kraju, gdyby nie istniało rozwinięte rzemiosło, gdyby nie było kapitałów nagromadzonych w sferze obrotu handlowego, gdyby się nie wytworzył rynek wewnętrzny. Wszystkie te niezbędne dla rozwoju wielkiego przemysłu warunki zaistniały pod koniec XVII w.

Przy tym wszystkim ustrój feudalno-pańszczyźniany stanowił niezwykle silną przeszkodę dla rozwoju wielkiego przemysłu. Metody wyzysku feudalnego pozostawały w ostrej sprzeczności ze stanem sił wytwórczych. Wiadomo, że sam Piotr nie tylko zdawał sobie sprawę z wyższości pracy wolnonajemnej, lecz przy pomocy szeregu dekretów starał się przestawić poszczególne gałęzie przemysłu na ten właśnie typ pracy. Jednakże zadanie to okazało się w ówczesnych warunkach niewykonalne. Wyjście znalazło się w końcu w postaci wydanego w 1721 r. prawa o chłopach przypisanych do manufaktur.

Pomimo, że system feudalno-pańszczyźniany nie okazywał jeszcze oznak rozkładu, powstawały w jego łonie już od końca XVII w. załążki formacji kapitalistycznej, to znaczy pojawiały się sporadycznie elementy nowych stosunków społeczno-ekonomicznych. Kwestii, czy istniały w pierwszej ćwierci XVIII w. zaczątki produkcji kapitalistycznej, nie można było rozstrzygnąć bez szczegółowego zbadania masowego materiału źródeł, odnoszących się do tego zagadnienia. Wydaje się nam, że w wyniku ciekawych prac J. I. Zaozierskiej na temat przemysłu z czasów Piotra Wielkiego, kwestię tę można uważać za rozstrzygniętą.⁴²⁾ Załążki nowej produkcji nie

⁴²⁾ Por. Zaozierskaja J. „Manufaktura za Piotra I“, wyd. Akademii Nauk ZSRR, 1947. Mieliśmy również okazję zaznajomić się z rękopisem obszernej monografii tejże autorki pt. „Rozwój przemysłu lekkiego w Moskwie w I ćwierci XVIII wieku“.

zjawiają się nigdy równocześnie w całym systemie ekonomicznym kraju, na całym jego terytorium. Ukazują się naprzód tam, gdzie zdążyły powstać najbardziej sprzyjające warunki. Jest rzeczą naturalną, że manufaktura magnacka opierała się — nie tylko z początkiem XVIII w., ale i przy końcu tego stulecia — całkowicie na przymusowej pracy chłopów pańszczyźnianych. W innej sytuacji była jej rywalka — manufaktura kupiecka. Według danych J. I. Zaozierskiej, 70—75 proc. robotników manufaktur moskiewskich za Piotra I pochodziło z najbardziej wolnych w warunkach ustroju feudalnego warstw ludności: z mieszczan, spośród synów żołnierzy, z ludzi stanu wolnego. W lekkim przemyśle moskiewskim praca najemna przeważała zdecydowanie nad pracą ludzi zależnych lub poddanych. Oczywiście, skład siły roboczej w manufakturach moskiewskich nie jest typowy dla całego przemysłu z czasów Piotra Wielkiego. Lecz to właśnie jest charakterystyczne dla warunków tworzenia się nowej formacji społeczno-ekonomicznej, której elementy pojawiają się w sposób sporadyczny.

Za końcową granicę omawianego okresu uważać należy połowę XVIII w., gdyż w drugiej połowie stulecia załóżki formacji kapitalistycznej przemieniają się w układ kapitalistyczny. Lata 60-te XVIII wieku są wigilią nowej wielkiej wojny chłopskiej pod wodzą Jemeliana Pugaczowa. Ukazują się oznaki zapoczątkowanego już rozkładu ustroju feudalno-pańszczyźnianego.⁴³⁾

Nowym zjawiskom rozwoju społeczno-ekonomicznego Rosji z końca XVII w. odpowiadają przemiany, dokonujące się w jej ustroju politycznym. „Absolutyzm rosyjski XVII wieku — z Dumą Bojarską i arystokracją bojarską — pisał Lenin — nie jest podobny do absolutyzmu XVIII w. z jego biurokracją, stanami służebnymi i poszczególnymi okresami „oświeconego absolutyzmu”.⁴⁴⁾ Monarchia feudalno-stanowa przeradza się w absolutystyczne państwo szlacheckie. Cechami systemu absolutystycznego są: biurokratyczny system rządzenia, stały i jednolity system podatkowy, regularna armia. W XVI i pierwszej połowie XVII w. zmuszona była władza zwierzchnia pociągać w szerokiej mierze do służby w organach administracji państwowej przedstawicieli różnych stanów (z wyboru lub z nominacji). Absolutyzm rozporządza rozwiniętym aparatem biurokratycznym, złożonym z pozostających w stałej służbie urzędników. W „tabeli rang” z 1722 r. podzielił Piotr I wszystkich urzędników na 14 klas, niezależnie od ich pochodzenia klasowego i przynależności stanowej. Dzięki temu uzyskała władza zwierzchnia pewną samodzielność w stosunku do klas rządzących, jakkolwiek oczywiście służyła ich interesom. W warunkach absolutyzmu wzmacnia się znacznie centralizacja całego systemu państwowego. Wskazuje na to Lenin, powiadając, że w średniowieczu, w epoce państwa moskiewskiego „państwo rozpadało się na poszczególne ziemie,

⁴³⁾ Zagadnieniom periodyzacji historii stosunków kapitalistycznych poświęcony jest artykuł N. M. Drużynina.

⁴⁴⁾ Lenin, Dzieła, tom XIV str. 18.

po części nawet księstwa, które zachowywały żywe ślady dawnej autonomii, swoiste cechy w administracji, czasem swe oddzielne wojsko (miejscowi bojarzy szli na wojnę z własnymi pułkami), osobne granice celne itd. Dopiero nowy okres historii Rosji (mniej więcej od siedemnastego wieku) charakteryzuje faktyczne zespolenie wszystkich dzielnic, ziem i księstw w jedną całość".⁴⁵⁾

Wyraźne oznaki rozwoju systemu absolutystycznego ukazują się w drugiej połowie XVII w. W tym czasie ustaje ostatecznie zwoływanie soborów ziemskich; następuje pewna przebudowa administracji prikazowej, wzmacniają się elementy biurokratyczne w Dumie Bojarskiej; zjawiają się również niewątpliwie biurokratyczne instytucje — Tajny Prykaz; zjawiają się elementy armii regularnej. Ogółem biorąc działalność reformatorska rządu moskiewskiego w XVII w. wytycza ową drogę reform, po której poszedł zdecydowanie i z wielką energią Piotr I. Mimo jednak niewątpliwej łączności w ogólnych celach i zadaniach między przemianami dokonanymi przez Piotra a reformami jego poprzedników, nie wolno uważać reform Piotra za zwykłą kontynuację i rozszerzenie działalności jego ojca i brata, cara Fiodora. Wydarzenia na początku panowania Piotra wykazały niemożność odświeżenia i przystosowania starej maszyny państwowej do nowych zadań. Piotr rozbił ją do gruntu i zbudował na jej miejscu nowy aparat władzy, znacznie silniejszy, bardziej zwarty i elastyczny. Tak samo konsekwentną była reforma wojskowa Piotra; nadała ona armii rosyjskiej całkowicie regularny charakter (jednolity system uzupełnień, jednolita organizacja i uzbrojenie, jednolita musztra, wspólny regulamin wojskowy, system koszarowy itd.) i wysunęła ją na pierwsze miejsce wśród ówczesnych najlepszych armii europejskich.

Bardzo ważnym momentem w rozwoju absolutystycznego systemu państwowego były powstania klasowe w początkach XVIII wieku: powstanie Kondratija Buławina (1707—1708), powstanie Astrachańskie (1705—1706), powstanie w Baszkirii (1705—1711). Podobnie jak wojna chłopska pod wodzą Stiepana Razina, będzie odpowiedzią mas ludowych na wzmoczenie ucisku feudalno-pańszczyźnianego, zakończyła poprzedni okres, tak samo powstania klasowe z początku XVIII w. zapoczątkowały okres wyjątkowej działalności reformatorskiej Piotra w kierunku umocnienia władzy absolutnej i scentralizowanego porządku państwowego, w interesie klasy obszarniczej i rodzącej się klasy kupieckiej. Dlatego czasy Piotra I (1689—1725), za którego panowania następuje ostateczne ukształtowanie się państwa absolutystycznego, należy w ramach omawianego rozdziału specjalnie wyodrębnić.

* * *

W wyniku rozważenia głównych problemów, dotyczących periodyzacji okresu feudalnego w Rosji okres ten można podzielić na 3 części: panowanie gospodarki naturalnej (renta odrobkowa i produktowa) — od IX w.

⁴⁵⁾ Patr.: J. Stalin „Kwestia narodowa a leninizm“, „Nowe Drogi“ Nr 6 (18) str. 6.

do końca XV w.; narodziny i rozwój stosunków towarowo-pieniężnych (renta pieniężna) — od końca XV do połowy XVIII w., rozkład gospodarki feudalnej i powstanie stosunków kapitalistycznych — od połowy XVIII do połowy XIX w. Pierwszy rozdział obejmuje narodziny stosunków feudalnych (państwo Kijowskie) i rozdrobnienie feudalne (system państewek feudalnych). W drugim rozdziale wyodrębnia się dwa okresy: powstanie i rozwój scentralizowanego, wielonarodowego państwa rosyjskiego (koniec XV do końca XVII w.) oraz powstanie państwa absolutystycznego (koniec XVII do połowy XVIII w.). Podaliśmy wyżej również uzasadnienie dalszego, bardziej szczegółowego podziału, opartego na przebiegu walki klasowej, charakterze stosunków społeczno-ekonomicznych i najważniejszych wydarzeniach życia politycznego.

W ten sposób zatem, największe (podstawowe) okresy wyodrębnione zostały według kryterium rozwoju sił wytwórczych i stosunków wytwórczych. Periodyzacja w drugiej szczegółowej skali uwzględnia zmiany zachodzące w strukturze politycznej społeczeństwa feudalnego. Przy pomocy tej podwójnej skali ustalony zostaje związek między rozwojem społeczno-ekonomicznym a formami państwa. Trzecia, najniższa skala periodyzacyjna powinna dostarczyć dalszej detalizacji, odpowiednio do najbardziej znaczących dla każdego podrozdziału zjawisk procesu historycznego. W tym też widzimy urzeczywistnienie jednolitych zasad periodyzacji.

tłum. A. Małeckie,

„Woprosy Istorii“, Nr 11, r. 1949.

N. Drużynin

O periodyzacji historii stosunków kapitalistycznych w Rosji

Zadaniem niniejszego artykułu jest nakreślenie granic czasowych narodzin, rozwoju i rozbicia formacji kapitalistycznej w historii ZSRR. Dla każdego historyka - marksisty jasne jest znaczenie takiej periodyzacji: periodyzacja pomaga ustalić zasadnicze etapy procesu historycznego, wyjaśnić wzajemny związek zjawisk i wykryć ich wewnętrzne prawidłowości rozwojowe. Z tego punktu widzenia chronologiczne kamienie milowe periodyzacji są zewnętrznymi wskaźnikami wewnętrznej istoty rozwoju historycznego.

Zanim przystąpimy do określenia początkowego i końcowego momentu ustroju kapitalistycznego, musimy określić podstawy metodologiczne periodyzacji. Punktem wyjścia powinna być przy takim badaniu marksistowska nauka o formacjach społeczno - gospodarczych, w danym wypadku nauka klasyków marksizmu o zastąpieniu feudalizmu przez ustrój kapitalistyczny i kapitalizmu — przez nowe społeczeństwo socjalistyczne. Każdą formację społeczną cechuje przede wszystkim określona forma stosunków produkcyjnych, jednakże na tej podstawie ekonomicznej wyrastają odpowiednie zjawiska nadbudowy: z jednej strony określona forma władzy państwowej, zadania i kierunek jej polityki zagranicznej i wewnętrz-

nej, z drugiej strony — określone formy świadomości społecznej, które znajdują wyraz w dziedzinie nauki, literatury pięknej i sztuki.

Dlatego też wszelka periodyzacja powszechnodziejowego procesu powinna obejmować całokształt życia społeczno - gospodarczego, politycznego i kulturalnego, przynajmniej jeśli idzie o zasadnicze, kierownicze zjawiska każdego etapu historycznego. Byłoby błędem, gdybyśmy ustalając granice chronologiczne badali wyłącznie zmiany w życiu gospodarczym; taka periodyzacja byłaby czysto ekonomiczna, nie obejmowałaby innych aspektów procesu historycznego, nie wykrywałaby odwrotnego oddziaływania — nadbudowy na podstawie, co uwzględniali i podkreślali zawsze klasycy marksizmu.

Z drugiej strony wszelka periodyzacja stanowi podział konkretnego materiału historycznego i jak wszelki podział logiczny powinna opierać się na jednolitej zasadzie; taka zasada powinna być istotna i w miarę możliwości wszechstronna, a zatem powinna obejmować wszystkie strony życia historycznego.

Przy podziale historii epoki kapitalistycznej na etapy chronologiczne, najśluszniej będzie przyjąć za podstawę czynnik **w a l k i k l a s o w e j**, która jest siłą napędową procesu historycznego w ramach każdego społeczeństwa klasowego. „Historia wszelkiego społeczeństwa dotychczasowego jest historią walki klas” — głosi podstawowa teza „Manifestu Komunistycznego” Marksa i Engelsa. Periodyzacja, oparta na zasadzie walki klasowej, pomaga równocześnie wykryć procesy przełomowe w sferze stosunków wytwórczych i odpowiednie przemiany w dziedzinie zjawisk nadbudowy — zjawisk politycznych i kulturalnych. Marks, Engels, Lenin i Stalin podając periodyzację historii nowoczesnej brali zazwyczaj za podstawę zasadę walki klasowej. Na granicy każdej formacji klasicy marksizmu widzieli przede wszystkim zaostwienie przeciwieństw klasowych i nadciągającą nieuchronnie rewolucję: „Kiedy **zaś** nowe siły wytwórcze już dojrzały, wtedy istniejące stosunki produkcji i ich przedstawiciele — klasy panujące, stają się tą „nieprzewyciężoną” zaporą, którą można usunąć z drogi jedynie przy pomocy świadomej działalności nowych klas, w drodze zastępowania przez te klasy przemocy, w **drodce** rewolucji. Tutaj ujawnia się najdotkliwiej **d o n i o s ł a r o l a** nowych idei społecznych, nowych instytucji politycznych, nowej władzy politycznej, powołanych do zniesienia przemocą dawnych stosunków produkcji”.¹⁾

To szerokie uogólnienie historyczne, sformułowane przez Stalina w „Krótkim Kursie Historii WKP(b)”, stanowi syntezę charakterystyk rewolucji XVII — XX w. w., które znajdujemy w rozmaitych dziełach klasyków marksizmu. Dokonując podziału epok historycznych dziejów nowożytnych, Lenin określał granice chronologiczne według „słupów milowych wielkich

¹⁾ „Historia WKP(b). Krótki Kurs”, wyd. „Książka”, W-wa 1948, str. 147-8.

ruchów historycznych“ — rewolucji francuskiej 1789 r., rewolucji 1848 r., Komuny Paryskiej 1871 r., rewolucji 1905 r. *)

Traktując pojęcia walki klasowej jako kryterium podstawowe, nie powinniśmy zapominać, że ogólne prawa procesu historycznego nie wyłączają jego swoistych cech narodowych. Marks mówił o „nieskończonych gradacjach“, w których kształtuje się ruch historyczny rozmaitych narodów; Lenin i Stalin niejednokrotnie wskazywali na swoiste formy rozwoju kapitalizmu rosyjskiego, na fakt, że pojawił się on później, że jego ugruntowanie i upadek odbyły się w szybszym tempie, że był on bardziej skomplikowany na skutek istnienia przeżytków feudalnych przy stosunkowej słabości burżuazji rosyjskiej i wielkiej rewolucyjności proletariatu rosyjskiego. Dlatego też nakreślając główne etapy historii formacji kapitalistycznej w naszym kraju, nie powinniśmy mechanicznie stosować do konkretnego materiału historycznego chronologicznych „słupów milowych“ procesów zachodnio-europejskich. Nie ulega wątpliwości, że wydarzenia światowe i międzynarodowe prądy oddziaływały w niemałym stopniu na rozwój Rosji, jako przykład może posłużyć francuska rewolucja burżuazyjna 1789 r., dni czerwcowe 1848 r., Komuna Paryska, podobnie zresztą jak literatura Oświecenia XVIII stulecia, jak idee socjalizmu utopijnego itd. Dziś, kiedy z całą ostrością uświadamiamy sobie konieczność walki z przejawami i przeżytkami kosmopolityzmu burżuazyjnego, trzeba koniecznie pamiętać o względnym tylko znaczeniu tych zewnętrznych wpływów. Oddziaływanie wielkich wydarzeń historii światowej na nasz kraj i przyswajanie sobie przezeń nowych idei, które powstały w przodujących państwach, możliwe było jedynie na określonym poziomie jego rozwoju społeczno - gospodarczego i kulturalnego; przyswajanie to miało określony charakter i kierunek zgodnie z potrzebami wewnętrznego rozwoju państwa; nowe elementy były przyswajane i przetwarzane w naszym kraju na drodze samodzielnego, twórczego procesu. Dlatego też byłoby błędem przyjmować za podstawę periodyzacji wydarzenia i stosunki zewnętrzne; należy wychodzić z w e w n ę t r z n y c h m o m e n t ó w r o z w o j u, które uwarunkowały to czy inne oddziaływanie zjawisk światowych; powinniśmy stanowczo odгородzić się od teorii mechanicznego zapożyczania, która ignoruje wewnętrzne prawa ruchu każdego narodu.

Wniosek ten można w pełni zastosować również do zagadnienia przenikania marksizmu do Rosji. Chociaż nauka Marksa i Engelsa powstała na kontynencie europejskim w połowie XIX wieku, w Rosji mimo przeniknięcia rozmaitych dzieł Marksa i Engelsa, mimo studiowania dzieł marksistowskich przez przodujących rewolucjonistów, teoria marksizmu została przyswojona dopiero z chwilą, gdy osiągnięto odpowiedni poziom rozwoju społecznego, a więc dopiero w latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia, a rozwinięcie jej w dziełach Lenina i Stalina przypada na jeszcze późniejszy okres.

*) Lenin, Dzieła, tom XVI, str. 331; tom XVIII, str. 108, wyd. 3.

Powinniśmy zawczasu zdać sobie sprawę z braku pełnej synchronizacji różnorodnych zjawisk procesu historycznego: ewolucja władzy państwowej i zmiany w dziedzinie ideologii, będące produktem stosunków wytwórczych, pozostają nieuchronnie w tyle za swą podstawą ekonomiczną: powstanie proletariatu poprzedziło kształtowanie się jego ideologii klasowej; rozpad feudalnego sposobu produkcji był przesłanką rewolucyjnego obalenia szlacheckiej władzy państwowej. Niemniej jednak wewnętrzna odpowiedzialność rozmaitych zjawisk w ramach każdego okresu historycznego jest faktem bezspornym, który należy uwzględniać i ujawniać przy ustalaniu periodyzacji. Każdy okres, zarysowujący się w toku rozwoju historycznego, cechuje wewnętrzna jedność stosunków społeczno - gospodarczych, politycznych i kulturalnych. Znaleźć tę jedność — oznacza to określenie kierowniczego jądra każdego okresu historycznego. Przy braku takiej jedności proponowana periodyzacja nie może być uznana przez naukę i nie może być metodycznie wykorzystana.

* *

Klasyki marksizmu określali dokładnie początkowy i końcowy moment formacji kapitalistycznej na terytorium naszego kraju.

„Październikowa Rewolucja Socjalistyczna zburzyła kapitalizm, odebrała burżuazji środki produkcji i uczyniła fabryki, ziemie, koleje, banki własnością całego ludu, własnością społeczną.

Październikowa Rewolucja Socjalistyczna ustanowiła dyktaturę proletariatu i oddała kierownictwo ogromnego państwa w ręce klasy robotniczej, czyniąc ją w ten sposób klasą panującą”.³⁾ Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa 1917 roku stanowi moment zdruzgotania formacji kapitalistycznej i przejścia do budowy socjalizmu.

Równie bezsporna jest początkowa data kapitalistycznego sposobu produkcji; jest nią zniesienie poddaństwa w 1861 roku. Klasyki marksizmu niejednokrotnie podkreślali tę tezę. Najwyraźniej sformułował ją Lenin w wykładzie „O państwie”: „W Rosji w 1861 roku dokonał się również przewrót, którego następstwem było zastąpienie jednej formy społeczeństwa przez inną — zastąpienie ustroju pańszczyźnianego przez kapitalizm, przy którym pozostał podział na klasy, pozostały rozmaite ślady i przydatki pańszczyzny, w zasadzie jednak podział na klasy przybrał inną formę”.⁴⁾ Klasyki marksizmu nie traktowali jednak nigdy reformy 1861 roku jako dobrodziejstwa władzy państwowej — oceniali ją jako ustępstwo wydarte rządowi przez wzniesienie fali ruchu rewolucyjnego. „Reformy — mówił Lenin — są produktem ubocznym walki rewolucyjnej”.⁵⁾ Zniesienie

3) „Historia WKP(b). Krótki kurs“, wyd. „Książka“, str. 253-4. 1948.

4) Lenin, Dzieła, tom. XXIV, str. 367.

5) Lenin, Dzieła, tom XV, str. 147.

poddaństwa na przykład było wynikiem żywiołowego ruchu chłopstwa i świadomej walki jego ideologów. Rzeczywistą granicą między dwiema epokami — feudalną i kapitalistyczną — jest zatem nie Manifest i „Ustawa“ z 19 lutego, lecz sytuacja rewolucyjna lat 1859 - 1861, która zmusiła rząd do ustępstw i uniemożliwiła zlikwidowanie ogłoszonej reformy.

Tak więc klasycy marksizmu wytyczają początkową i końcową granicę ustroju kapitalistycznego według walki klasowej, według największych dla danego okresu zrywów masowego ruchu rewolucyjnego. Mimo niezwykle głębokich różnic między Socjalistyczną Rewolucją Październikową a ruchem burżuazyjno-demokratycznym w latach 1859 — 1861, w obu wypadkach zaznaczyło się zaostrzenie przeciwieństw klasowych, które wynikało z poprzedzającego je rozwoju ekonomicznego i z kolei pociągało za sobą wielkie przesunięcia w sferze stosunków wytwórczych; w obu wypadkach przegrupowanie sił klasowych odbywało się pod sztandarem nowej ideologii, będącej narzędziem walki przeciwko staremu ustrojowi społecznemu, który dobiegł kresu swego żywota.

Ustalając czasowe granice podokresów między 1861 a 1917 rokiem, powinniśmy stosować metodę klasyków marksizmu, wyszukiwać momenty przełomowe, przygotowane przez poprzedzający je rozwój sił wytwórczych, powinniśmy szukać skoków rozwojowych, związanych z walką nowej klasy postępowej pod sztandarem przodującej, zwyciężającej ideologii.

Nasze zadanie nie ogranicza się jednak do ustalenia granicznych punktów epoki kapitalistycznej. Określając początkowy moment formacji kapitalistycznej, klasycy marksizmu nie uważali, że zjawiała się ona raptownie i nieoczeki

„Rewolucja burżuazyjna — mówił Stalin — zaczyna się zazwyczaj wówczas, gdy istnieją mniej lub bardziej gotowe formy ustroju kapitalistycznego, wyrósł i dojrzał w łonie społeczeństwa feudalnego jeszcze przed jawną rewolucją, gdy tymczasem rewolucja proletariacka zaczyna się wówczas, gdy nie ma jeszcze, lub prawie nie ma gotowych form ustroju socjalistycznego“.⁶⁾

Ta teza Stalina jest rozwinięciem znanego twierdzenia Marksa, które znajdujemy w I tomie „Kapitału“: „Struktura ekonomiczna społeczeństwa kapitalistycznego wyrosła ze struktury ekonomicznej społeczeństwa feudalnego. Rozpad tego ostatniego wyzwolił elementy pierwszego“.⁷⁾ Zanim wybuchła angielska rewolucja XVII wieku, minęło stadium „ogrodzania“, powstała manufaktura kapitalistyczna i kapitalistyczna dzierżawa. Zanim rozpoczęła się francuska rewolucja burżuazyjna 1789 roku, w łonie ustroju feudalnego rozwinęła się produkcja kapitalistyczna i ukształtowała się rewolucyjna burżuazja.

⁶⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, wyd. „Książka“, str. 109

⁷⁾ Marks, „Kapitał“, tom I, str. 720, wyd. ros., rok 1949.

Jednakże klasycy marksizmu mówili nie tylko o układzie kapitalistycznym, czyli o sumie powstałych stosunków, które rozkładały formację feudalną; wskazywali oni również, że okres ten poprzedziły poszczególne załączki kapitalizmu, poszczególne występujące sporadycznie elementy przyszłego ustroju. Mówiąc o powstaniu kapitalizmu europejskiego, Marks stwierdzał, że zaczątki jego przypadają na XIV — XV stulecie, chociaż uważał, że era kapitalistyczna powstała dopiero w wieku XVI. Proces rozwoju historycznego jest nieprzerwany; w każdym momencie jego ruchu możemy uchwycić obok panującej określonej formy rozwoju społeczno-gospodarczego, mniej lub bardziej silne przeżytki przeszłości i mniej lub bardziej ukształtowane załączki przyszłości.

Rozwiązując problem powstania kapitalizmu w naszym kraju powinniśmy rozróżniać: 1) załączki formacji kapitalistycznej, czyli poszczególne sporadyczne zjawiska nowego ustroju; 2) układ kapitalistyczny, czyli powstałą sumę elementów kapitalistycznych, które rozkładają starą formację i, wreszcie, 3) zwycięską i panującą formację kapitalistyczną, w której zachowują się przeżytki ustroju feudalnego.

Zaczątki kapitalizmu pozostają w sprzeczności z feudalnym sposobem produkcji, nie są one jednak jeszcze dość silne, aby zachwiać panowanie klasy posiadaczy ziemskich i podważyć system wyzysku feudalnego z jego polityczną podbudową i odpowiednią ideologią. Kiedy elementy rozwoju kapitalistycznego osiągają określony stopień dojrzałości, przenikają do rozmaitych dziedzin życia społecznego i tworzą mniej lub bardziej ukształtowaną jedność, wówczas nabierają one dość siły, aby rozpocząć proces rozkładu feudalnego sposobu produkcji; system feudalny istnieje nadal, ale wkracza on w stadium postępującego upadku, który kończy się kryzysem społeczno-politycznym i przejściem do nowego ustroju społecznego. Moment rewolucji burżuazyjnej albo chociażby sytuacji rewolucyjnej, która nie przekształciła się w zwycięską rewolucję, stanowi nową granicę historyczną; na miejsce układu kapitalistycznego przychodzi formacja kapitalistyczna, zwycięstwo nowego burżuazyjnego sposobu produkcji.⁸⁾

W naszym kraju powstanie układu kapitalistycznego poprzedziły poszczególne zjawiające się sporadycznie załączki kapitalizmu, które nie mogły jeszcze zachwiać panującego systemu feudalnego; wzrost obrotu towarowego i prostej produkcji towarowej, manufaktury z XVII wieku i z pierwszej połowy wieku XVIII, tendencje burżuazyjne w polityce wewnętrznej (zwłaszcza ekonomicznej) władzy państwowej, w rozwoju myśli społecznej, nauki i literatury pięknej. Takie tendencje możemy zaobserwować i za czasów Piotra i za czasów Elżbiety, jednakże w ciągu całej

⁸⁾ Zawarta w nauce klasyków marksizmu-leninizmu myśl o rozgraniczeniu między załączkami tej czy innej formacji (jej elementami), układem i właściwą formacją, została po raz pierwszy rozwinięta w przemówieniu W. K. Jacuńskiego w Instytucie Historii Akademii Nauk ZSRR w 1948 r.

pierwszej połowy XVIII w. nie widzimy takiego zaostrzenia przeciwieństw między podstawowymi antagonistycznymi klasami społeczeństwa feudalnego, jakie występuje wyraźnie dopiero później, począwszy od sześćdziesiątych lat XVIII stulecia. W pierwszej połowie XVIII w. klasa panująca nie uświadamia sobie jeszcze niebezpieczeństwa, którym grozi powstała sytuacja, nie szuka dróg wyjścia w częściowych ustępstwach społeczno-politycznych. W tym okresie system feudalny przeżywa jeszcze okres rozkwitu; pierwsze oznaki załamywania się tego systemu zbiegają się z okresem poprzedzającym powstanie pугaczowskie oraz z powstaniem zagadnienia prawa pańszczyźnianego w latach sześćdziesiątych XVIII stulecia.

Do tego momentu, w związku z rozwojem stosunków towarowo-pieniężnych, zakończył się proces powstawania rynku ogólnorosyjskiego (wynikiem tego zjawiska było zniesienie w 1754 r. rogatek wewnętrznych); rozpowszechnienie chłopskiego, chałupniczego rzemiosła stworzyło trwałą bazę dla rozwoju manufaktury chłopskiej i kupieckiej; gospodarstwo obszarnicze zaczęło w coraz większym stopniu nabierać charakteru przedsiębiorstw; właściciele ziemscy zainteresowani we wzroście dochodowości swych majątków zaczęli energicznie zagarniać ziemie państwowe, a zwłaszcza ziemie chłopskie; wyrzucając na rynek produkty rolne, obszarnicy zaczęli mniejszać nadziały chłopskie, zwiększać pańszczyznę i czynsz w naturze. Na skutek rozwoju wielkiej pańszczyźnianej manufaktury oraz w wyniku przechodzenia gospodarki obszarniczej na tory gospodarki towarowej, wzmógł się znacznie wyzysk mas chłopskich. W połowie XVIII wieku sytuacja drobnych wytwórców, wytrąconych ze zwykłej koleiny gospodarki naturalnej i ustalonych powinności, pogorszyła się znacznie i stała się podstawą dla przyływu fali ruchu chłopskiego.

W sześćdziesiątych latach XVIII stulecia w rozruchach brało jednocześnie udział 100 tys. chłopów z majątków cerkiewnych, 100 tys. chłopów przypisanych do zakładów górniczych i 50 tys. chłopów z majątków obszarniczych; ferment masowy można było zaobserwować również w okręgach południowych, w osiedlach rolnych chłopów. Rozruchy ogarniały duże terytorium w guberniach centralnych i wschodnich. Były to masowe protesty nowego typu: w przeciwieństwie do buntów chłopskich z XVII i początku XVIII stulecia, które były walką przeciwko procesowi wprowadzania poddaństwa i pańszczyzny, rozruchy wśród chłopów z majątków cerkiewnych, chłopów przypisanych do fabryk i chłopów z majątków obszarniczych w latach sześćdziesiątych XVIII stulecia były walką przeciwko wyzyskowi feudalnemu, który komplikował się jeszcze na skutek nowych stosunków kapitalistycznych. Była to pierwsza fala protestu chłopskiego, który w wyniku wzmagającego się ruchu doprowadził do wojny chłopskiej w latach 1773 — 1775 i zachował swe cechy charakterystyczne aż do momentu zniesienia poddaństwa.

Nowa sytuacja, która powstała na wsi feudalnej, odbiła się natychmiast na świadomości klasy panującej; pod bezpośrednim wrażeniem ru-

chu chłopskiego pojawiły się szlacheckie projekty złagodzenia prawa pańszczyźnianego a polityka rządowa przybrała formy tzw. „absolutyzmu oświeconego”. Aby wzmocnić zachwiany system feudalny, państwo szlacheckie nie tylko wzmagało politykę represji, lecz również poszło na częściowe ustępstwa, starając się przystosować do kształtujących się stosunków burżuazyjnych: w 1763 r. została przeprowadzona sekularyzacja majątków cerkiewnych, a w 1767 r. ukazał się „Nakaz” Katarzyny II oraz powołano obieralnych przedstawicieli ludności do tzw. „Ułożennoji Komisji” („Komisji Statuujującej”). W szóstym dziesięcioleciu XVIII w. wydano dekryty o wolności przemysłu itd. Tym początkowym przesunięciom w nastrojach i polityce klasy rządzącej odpowiadały zmiany w sferze ideologii: zachwyt postępowej szlachty dla francuskiej literatury Oświecenia, satyryczne pisma N. I. Nowikowa, burżuazyjne tendencje w twórczości Fonwizina, Cheraskowa, Kniaźnina i inn. pisarzy, wysuwanie problemu przekształcenia stosunków pańszczyźnianych w dziełach Polenowa, w przemówieniach Korobjina i Kozielskiego itd.

Tak więc, począwszy od sześćdziesiątych lat XVIII stulecia, elementy przyszłego ustroju kapitalistycznego łączyły się w jedną całość i zaostrażając przeciwieństwa klasowe nie tylko wzmogły walkę klasową chłopów i obszarników, lecz nadały jej również nowe, nieznane dotąd formy. Dlatego też mamy wszelkie podstawy, aby twierdzić, że począwszy od sześćdziesiątych lat XVIII stulecia w łonie formacji feudalnej zarysowały się wyraźnie cechy mniej lub bardziej ukształtowanego układu kapitalistycznego.⁹⁾

* * *

Proces dojrzewania układu kapitalistycznego (1760 — 1861 r.) można podzielić na trzy podokresy: pierwszy — od sześćdziesiątych lat XVIII stulecia do 1789 r., drugi — od 1790 r. do 1825 r., trzeci — od 1826 r. do 1861 r. Każdy z tych podokresów cechuje specyfika walki klasowej, przeciwko rozkładającemu się ustrojowi feudalnemu i jego nosicielom — feudalnym właścicielom ziemskim. Podstawą tego narastania walki klasowej jest rozwój sił wytwórczych, nagromadzenie elementów kapitalistycznych w łonie społeczeństwa feudalnego, zmiany jakościowe w dziedzinie życia gospodarczego. W granicach każdego okresu walka klasowa nakłada swe piętno na formy świadomości społecznej, określa rozwój myśli społecznej, nauki, literatury i sztuki.

Jakież są cechy swoiste, charakteryzujące walkę klasową każdego z tych trzech okresów?

⁹⁾ Myśl o znaczeniu szóstego dziesiątka lat XVIII stulecia jako początkowej granicy układu kapitalistycznego, autor niniejszego artykułu rozwinął w wykładzie o „Absolutyzmie oświeconym”; wykład ten został wygłoszony dla aspirantów Akademii Nauk Społecznych 19 czerwca 1947 r. (patrz stenogram: W Gabinetie Historii ZSRR Akademii Nauk Społecznych przy KC WKP(b)).

Pierwszy okres — od 1760 do 1789 r. — cechuje żywiołowy ruch chłopstwa przeciwko wzmagającemu się wyzyskowi feudalnemu. Jest to okres szerokiego rozpowszechnienia zjawiska samozwańców i podejmowanych przez chłopstwo bezradnych prób sformułowania ogólnych zadań ruchu. Zacołanie gospodarcze i kulturalne kraju sprawia, że na pierwszy plan życia historycznego nie wysuwa się klasa handlowo-przemysłowej burżuazji, która uświadamiałaaby sobie jasno swe klasowe interesy i potrafiła wznieść się do ideologii rewolucyjno-burżuazyjnej; uczestnicy powstań chłopskich jak zawsze rozproszkowani i skrępowani przez wąskie widnokreśli lokalnego zasięgu ruchu, zdani są sami na siebie. Nawet w powstaniu Pugaczowa, które ogarnęło ogromne terytorium i wyróżniało się potężną żywiołową siłą, poszczególnie, lokalne i narodowe nurty ruchu nie zdołały zespolić się w jedną i zorganizowaną całość.

Drugi okres — od 1790 do 1825 r. — rozpoczyna się wyjściem książki Radiszczewa pt. „Podróż z Petersburga do Moskwy“. Datą końcową tego okresu jest powstanie dekabrystów w 1825 r. Jest to okres dalszego rozwoju ruchu chłopskiego, który nie bacząc na straszliwe represje ze strony rządu nie tylko nie ustaje, lecz niekiedy rozprzestrzenia się na szerokie terytorium i zdobywa potężną siłę oddziaływania: takimi były powszechne rozruchy w latach 1796 — 1797, a zwłaszcza ruch chłopski w latach 1816 — 1820. Ruch chłopski, w którym kryje się wielkie niebezpieczeństwo potencjalne, utrzymuje w nieustannym napięciu klasę panującą. Świadczą o tym wymownie wypowiedzi dygnitarzy carskich — Stroganowa, Sperskiego i in.

Jednakże w przeciwieństwie do poprzedniego okresu ten ruch chłopski jest głównym, ale już nie jedynym czynnikiem rozkładającym formację feudalną. Rewolucyjne wystąpienie Radiszczewa, które zbiegło się z francuską rewolucją burżuazyjną, zapoczątkowało okres rewolucyjności szlacheckiej. Swoistą cechą naszej historii uwarunkowaną opóźnieniem rozwoju społeczno-gospodarczego był fakt, że nie burżuazja handlowo-przemysłowa, lecz przodujące warstwy szlachty, wciągane przez procesy kapitalistyczne, stały się nosicielami ideologii burżuazyjno-rewolucyjnej.

Współcześni badacze ustalili z wszelką pewnością, że Radiszczew nie był csamotniony, że miał on środowisko sympatyzujących z nim czytelników i najbliższych współwyznawców, że kara, która go dotknęła, nie powstrzymała rozpoczętego procesu rewolucjonizowania się przodujących elementów szlacheckich. Faza rozpowszechnienia teorii rewolucyjnych i powstania kółek rewolucyjnych, leży pomiędzy momentem ukazania się książki Radiszczewa a powstaniem tajnego stowarzyszenia dekabrystów.

Ruch antyfeudalny w Rosji uzyskał sztandar ideologiczny, ale ta potężna siła świadomości rewolucyjnej nie przeniknęła do szerokich mas, nie zespoliła się z ruchem chłopskim. Lenin podkreślał, że szlacheccy rewolucjoniści byli bardzo dalecy od ludu. Występując abstrakcyjnie w obronie interesów ludowych, ci ludzie wywodzący się ze szlachty byli

obcy i wewnętrznie i zewnętrznie walce chłopskiej; ucieleśniając kolejne potrzeby swych czasów, nie mogli oni oprzeć się na ruchu masowym, ani też ruch masowy nie mógł podnieść się do poziomu ich świadomości.

Trzeci okres procesu dojrzewania układu kapitalistycznego trwa od 1826 — 1861 roku, kiedy obok rozrastającego się ruchu chłopskiego występuje nowa siła historyczna — inteligencja demokratyczna również i nieszlacheckiego pochodzenia. Rozruchy chłopskie trwają nieustannie aż do zniesienia poddaństwa; w miarę narastania rozruchy te przybierają niekiedy formy powstań zbrojnych. Szczególnie szerokiego rozmachu nabierają rozruchy chłopskie w 1826 r., w 1830 — 1831 r., w 1839 r., w 1841 — 1843 r., w 1848 r., w 1854 — 1855 r., w 1859 r.; istnieje wewnętrzny związek między nimi a antykolonialnym ruchem drobnych wytwórców kresów narodowościowych pod kierownictwem Szamila na Kaukazie, Isataja Tajmanowa w Kazachstanie itd. Dla ruchu chłopskiego tego okresu charakterystyczne jest jasne postawienie ogólnego zadania wyzwolenia oraz wyodrębnienie się ze środowiska chłopskiego świadomych elementów, które odgrywają rolę przedstawicieli chłopskich, suplikantów chłopskich, „podżegaczy do buntu“, niekiedy autorów manifestów lub nawet całych projektów konstytucyjnych (pod tym kątem widzenia interesujące jest szczególnie kółko Loemanowa na Uralu i utwory Siemiona Ojieniczuka na Ukrainie).

Na podstawie ruchu chłopskiego powstają rewolucyjno-demokratyczne kółka postępowej inteligencji; wszystkim tym kółkom, Krickich, Sungurowa, Pietraszewskiego i inn. — podobnie jak największym demokratom rewolucyjnym — Bielińskiemu, Czernyszewskiemu i Dobrolubowowi — właściwa jest wspólna cecha: świadomość konieczności rewolucji ludowej i dążenie do zespolenia się z ruchem mas pracujących.

Tak więc i w ruchu chłopskim i w prądach społecznych postępowej inteligencji ujawnia się dążenie do zespolenia żywiołowego i świadomego elementu walki antyfeudalnej. Jednakże możliwość takiego zespolenia nie staje się rzeczywistością: rozproszkowanie i niski poziom kulturalny mas chłopskich, jak i słabość liczebna ideologów demokracji burżuazyjnej staje się przeszkodą nie do przezwyciężenia na drodze takiego zespolenia. Niemniej jednak ruch rewolucyjno-demokratyczny podporządkowuje sobie rewolucjonistów szlacheckich: Hercen i Ogariew, mimo oscylowania między liberalizmem a demokratyzmem są nosicielami idei rewolucji chłopskiej. Świadomy ruch rewolucyjny odgarnia się ostro do liberalizmu szlacheckiego i burżuazyjnego i podejmuje nieprzejednaną z nim walkę.

Jakież są społeczno-ekonomiczne źródła rozwijającej się walki klasowej i jakie są jej główne przejawy w dziedzinie ideologii?

Aby na to pytanie odpowiedzieć, należy zaznaczyć naczelne procesy, zachodzące w każdym z trzech wymienionych okresów. Dla pierwszego z nich (1760 lata — 1789 r.) charakterystyczny jest wzmagający się pro-

ces rozpadu gospodarki naturalnej, który znajduje wyraz w szerokim rozwoju handlu zewnętrznego i wewnętrznego (obroty towarowe w eksporcie i imporcie wzrosły w ciągu 29 lat 2,5 raza). W ścisłym związku z tym zjawiskiem pozostaje rozwój szlacheckiej, kupieckiej i, co jest szczególnie ważne, chłopskiej manufaktury, która opiera się na szerokim rozpowszechnieniu drobnego, chłopskiego rzemiosła chałupniczego. Potęgujące się zróżnicowanie wsi sprzyja rozwojowi wolnego przemysłu. Wśród robotników wielkiej manufaktury jest już niemało robotników najemnych (w przemyśle przetwórczym stanowią oni 31% ogólnej liczby zatrudnionych). Jednakże struktura społeczna wielkich przedsiębiorstw przemysłowych pozostaje w przeważającej mierze pańszczyźniana a nie kapitalistyczna. Najważniejszą gałąź produkcji przemysłowej — metalurgia — zatrudnia znikomą tylko liczbę robotników z wolnego najmu, a w przodującym przemyśle jedwabniczym w 1770 roku połowę robotników stanowią robotnicy pańszczyźniani. Zresztą i sami robotnicy najemni — to przeważnie chłopci pańszczyźniani przeniesieni na czynsz i znajdujący się pod uciskiem pozaekonomicznego przymusu. Bardziej jeszcze zacofane jest rolnictwo, ale i tu w warunkach przechodzenia gospodarki obszarniczej na tory gospodarki towarowej można zaobserwować budzące się zainteresowanie dla racjonalnych metod uprawy roli.

I społeczeństwo szlacheckie i władza państwowa pod silnym naciskiem ruchu chłopskiego przystosowują się do powstających stosunków kapitalistycznych i starają się wykorzystać je w swych własnych interesach.

Mówiliśmy już o poszczególnych okresach „absolutyzmu oświeconego“, charakteryzujących lata sześćdziesiąte — osiemdziesiąte XVIII stulecia: jeden z nich, zarysowujący się wyraźniej, przypada na lata 1762 — 1768, drugi na lata 1775 — 1785, — okres wydania „Ustawy o guberniach“ i przywilejów dla szlachty i miast. Stosunek wzajemny między kupiectwem i szlachtą cechują namiętne spory, toczące się na posiedzeniach Komisji Statuującej w 1767 r. wokół zagadnienia praw handlowo-przemysłowych obu stanów. W polityce zagranicznej poważne miejsce zajmuje problem zdobycia i zagospodarowania ziem nadczarnomorskich.

W tym okresie sprawa poddaństwa i pańszczyzny nosi na sobie wyraźne piętno interesów obszarnictwa: chodzi nie o obalenie ustroju pańszczyźnianego, lecz tylko o częściowe złagodzenie wyzysku feudalnego. Taki sam charakter ma krytyka ustroju państwowego: przedstawiciele postępowych kół klasy wielkich posiadaczy ziemskich opierają się na teoriach „absolutyzmu oświeconego“ bądź też na ideach monarchii konstytucyjnej i nie wysnuwają ze swej krytyki żadnych wniosków rewolucyjnych. Rozważania filozoficzne przepojone duchem literatury Oświecenia XVIII stulecia nie wykraczają również poza określone granice w swej krytyce światopoglądu feudalno-autorytatywnego: autorzy tych rozpraw są przeważnie deistami i nie mają na celu rewolucyjnego rozbięcia panującej ideologii. W dziedzinie filozofii, prawa i ekonomii politycznej można zaobserwować pierwsze przejawy samodzielnej myśli nauko-

wej o kierunku burżuazyjnym, antyfeudalnym (takie są dzieła Aniczkowa, Kozielskiego, Desnickiego, Golicyna i innych). Idąc burżuazyjne przenikają do literatury pięknej, a burżuazyjna metoda realistycznego obrazu — do malarstwa (portrety Lewickiego).

Zestawienie różnych zjawisk tego okresu w dziedzinie życia gospodarczego, politycznego i kulturalnego uprawnia nas do stwierdzenia, że mamy tu do czynienia ze wczesnym stadium rozwoju układu kapitalistycznego, które cechuje słabość produkcji kapitalistycznej, rozproszkowanie ruchu antyfeudalnego i szlachecko-obszarnicza adaptacja ideologii rewolucyjno-burżuazyjnej.

Nieco inaczej rozwijają się główne procesy drugiego okresu (od 1790 — 1825). I tutaj jednym z głównych czynników powodujących rozpad formacji feudalnej jest rozwój handlu zagranicznego i wewnętrznego: w ciągu 35 lat ogólny obrót w eksporcie i imporcie wzrasta przeszło trzykrotnie, a handel wewnętrzny cechuje znaczny wzrost obrotów po jarmarkach. I tutaj za zjawisko podstawowe uważać należy rozwój wielkiej manufaktury i związanego z nią nierozzerwalnie drobnego chłopskiego rzemiosła chałupniczego; w okresie od 1804 do 1825 liczba robotników, zatrudnionych w wielkim przemyśle przetwórczym, wzrasta od 95 do 210 tys. Zmienia się za to wyraźnie skład społeczny właścicieli manufaktur i struktura społeczna przedsiębiorstw przemysłowych: pojawia się coraz więcej przedsiębiorstw chłopskich, które wyrosły z wiejskich warsztatów, a zwiększenie liczby robotników najemnych świadczy o doniosłych przemianach w procesie narastania elementów kapitalistycznych. W 1825 r. przodujący przemysł bawelniany zatrudnia 95% robotników z wolnego najmu, przemysł jedwabniczy 83%; w czterech głównych guberniach przemysłowych robotnicy najemni stanowią od 73 do 87%. Najbardziej zacofany pod względem swej kultury społecznej przemysł górniczo-hutniczy odczuwa już hamujący wpływ poddaństwa i pańszczyzny: w 1807 r. pod naciskiem ruchu chłopskiego i pod presją samych fabrykantów rząd zmuszony był zlikwidować instytucję przypisanych chłopów.

Mniej wyraźnie uwydatniają się tendencje kapitalistyczne w rolnictwie, ale i tu możemy zaobserwować wielkie zmiany w porównaniu z okresem poprzednim: nowatorzy racjonalnej uprawy roli przechodzą od rozstrząsań teoretycznych do doświadczeń praktycznych; w południowych guberniach rozpowszechnia się praca najemna robotników rolnych; wzrasta się znacznie proces zróżnicowania na wsi; zamożni chłopcy za przykładem obszarników organizują własne przedsiębiorstwa rolne; daje się zaobserwować masowa wędrówka na roboty polne do gubernii w centralnej strefie akumulacji; grabież kolonialna kresów syberyjskich i amerykańskich łączy się z postępującym rugowaniem chłopów z ziemi, z rozciągającym się na długi okres przewrotem agrarnym. Burżuazja handlowo-przemysłowa nie tylko wzrasta i umacnia się pod względem

gospodarczym, lecz również wysuwa zbiorowe żądania w sprawach ekonomicznych.

Władza państwowa odczuwa dotkliwiej przesunięcia społeczno-ekonomiczne i wzmagające się protesty ze strony wyzyskiwanego chłopstwa: w warunkach skomplikowanej sytuacji międzynarodowej, która powstała po francuskiej rewolucji burżuazyjnej, rząd szlachecki zmuszony jest manewrować i traci poprzednią wiarę we własne siły. Po podejmowanych przez Katarzynę i Pawła jawnych próbach zlikwidowania wpływów rewolucyjnych w drodze interwencji zbrojnej i terroru rządowego następuje „liberalny” kurs Aleksandra I, po którym z kolei przychodzi reakcyjna polityka Świętego Przymierza i „arackiejewszczyzny”. Rząd zmuszony jest nadal iść na częściowe ustępstwa wobec rodzącej się burżuazji, aby ocalić i wzmocnić system feudalny: prawo własności na ziemię przestaje być monopolem szlachty; powstaje warstwa wolnych rolników; rozszerzają się prawa ekonomiczne chłopów pańszczyźnianych i chłopów obciążonych zależnością feudalną; chłopci krajów nadbałtyckich otrzymują wolność osobistą; projekty zniesienia poddaństwa pochodzą nie tylko od przedstawicieli społeczeństwa szlacheckiego, lecz opracowywane są również na bezpośrednie polecenie władzy. Po „absolutyźmie oświeconym” przychodzą oficjalne projekty ograniczenia samowładztwa Sperańskiego i Nowosilcewa; w łonie imperium carskiego powstają konstytucyjne twory w postaci Królestwa Polskiego i Księstwa Fińskiego. Jednakże ustępstwa te w niczym nie zmieniają szlacheckiej podstawy władzy państwowej, która łączy reformatorskie bezpłodne wysiłki z polityką najokrutniejszych represji.

W dziedzinie stosunków zagranicznych pod naciskiem wewnętrznych przeciwieństw klasowych kształtuje się carska polityka żandarma międzynarodowego, a pod bezpośrednim wpływem wewnętrznych procesów kapitalistycznych rozwija się walka o opanowanie mórz południowych — Czarnego i Kaspijskiego.

W społeczeństwie szlacheckim rozpowszechniają się szeroko idee wyzwoleńcze: dzieła Radiszczewa, konstytucja Kreczetowa, „Doświadczenia w dziedzinie oświaty” Pnina, prądy liberalne poprzedzające 1812 r., wreszcie rewolucyjny ruch dekabrystów — oto podstawowe przejawy nowej myśli społecznej przeciwstawne ideologii feudalno-obszarniczej. W projektach tajnych stowarzyszeń z okresu 1822 — 1825 r. myśl polityczna szlacheckich rewolucjonistów osiąga wysoki poziom i konkretność. Równocześnie odnosi sukcesy burżuazyjna myśl ekonomiczna — w rozprawach Mordwinowa, w projektach Pestela, w utworach Mikołaja Turgeniewa. Wzrost świadomości narodowej, która towarzyszy nieodłącznie rozwojowi kapitalistycznemu, znajduje odbicie w przepojonych tradycjami szlacheckimi dziełach historycznych Szerbatowa i Karamzina oraz w historycznych rozważaniach rewolucjonistów szlacheckich, skierowanych przeciwko koncepcjom feudalnym. Ten wzrost świadomości narodowej jest podstawą wspaniałych sukcesów literatury pięknej, która

w utworach Kryłowa i Gribojedowa, a zwłaszcza w twórczości Puszkina najbardziej jaskrawo odbija przodującą ideologię epoki. Analogiczny proces można zaobserwować w dziedzinie sztuki; w rozkwicie architektury, tworzącej samodzielny styl rosyjskiego empire, w monumentalnych rzeźbach Martosa, w malarstwie Wenecjanowa i Kiprenskiego.

Mamy tu dojrzałą formę układu kapitalistycznego, która pod względem poziomu rozwoju ekonomicznego nie ustępuje przedrewolucyjnej Anglii XVII w. i Francji w przededniu rewolucji burżuazyjnej. Jednakże w odróżnieniu od przodujących krajów Europy Zachodniej, Rosja z końca XVIII i początku XIX wieku nie ma nadal ukształtowanej politycznie klasy burżuazji i związana jest z jednej strony pętami pańszczyzny, z drugiej strony ogromnym zacofaniem wschodnich kresów kolonialnych. Szlachecy rewolucyjniści są nosicielami nowej ideologii burżuazyjnej, jednakże nie są zdolni do zdobycia masowego oparcia dla realizacji planów programowych i taktycznych.

Ta słabość subiektywnych czynników rozwoju burżuazyjnego wyjaśnia nam klęskę powstania z 1825 r., która wywarła hamujący wpływ na dalszy rozwój ekonomiczny. Poddaństwo i samowładztwo carskie pozostały nie naruszone, a proces dalszego rozwoju społeczeństwa na drodze kapitalistycznej został powstrzymany na kilka dziesięcioleci. Znaczenie tego momentu można zbadać na przykładzie prowincji nadbałtyckich: w wyniku nadania chłopom osobistej wolności przewrót przemysłowy w Estlandii zakończył się w pięćdziesiątych latach XIX stulecia. Niemniej jednak próba przewrotu rewolucyjnego 1825 r. była nie tylko oznaką głębokich przemian społecznych, lecz stała się przykładem i źródłem natchnienia dla nowego demokratycznego już ruchu.

Naczelne procesy trzeciego okresu dojrzewania układu kapitalistycznego od 1826 do 1860 r. były nieuniknionym wynikiem zaostrzającego się przeciwieństwa między rozwiniętymi siłami wytwórczymi a zacofanymi stosunkami produkcyjnymi: absolutystyczno-pańszczyźniane imperium wkroczyło w stadium głębokiego kryzysu, którego zamknięciem była sytuacja rewolucyjna 1850 — 1861 r.

Był to okres dalszego rozwoju zagranicznej i wewnętrznej wymiany oraz ilościowego wzrostu przedsiębiorstw przemysłowych. Struktura społeczna tych przedsiębiorstw zmienia się jeszcze bardziej niż w okresie poprzednim: w przemyśle przetwórczym liczba robotników najemnych wzrasta z 54% do 87%. Rozpoczyna się proces przekształcania manufaktury w zmechanizowane przedsiębiorstwo, w fabrykę: od trzeciego dziesiątka XIX w. Rosja przeżywa pierwsze stadium przewrotu przemysłowego; podczas gdy w 1825 r. importowano do kraju maszyn i narzędzi na sumę 827 tys. rubli (w asygnatach), to w 1848 r. import urządzeń fabrycznych wyraził się sumą 3.500.000 rubli.

Rolnictwo tego agrarnego kraju, spętane przez prawo pańszczyźniane, pozostaje znacznie w tyle za przemysłem. Jednakże i tutaj można zaobserwować proces wypierania pańszczyzny na terenach poza strefą

czarnoziemu oraz wzrost elementów kapitalistycznych w południowych i wschodnich guberniach. Dla obwodów przemysłowych państwa charakterystyczny jest rozwój chłopskiej gospodarki towarowej, która zaczyna stosować intensywne uprawy; dla okręgów południowych i wschodnich charakterystyczne jest powstawanie wielkich fabryk pszenicznych, które wykorzystują nie tylko przymusową pracę chłopów pańszczyźnianych z majątków obszarniczych, lecz również pracę najemną chłopskich przybyszów. Feudalna pańszczyzna na centralnych terenach strefy czarnoziemu i na prawobrzeżnej Ukrainie wykazuje już w pełni swą zupełną ekonomiczną nieudolność. Zaostrzający się kryzys gospodarki pańszczyźnianej, znajduje dobitny wyraz w procesie ruiny gospodarczej chłopstwa, który z kolei podcina korzenie gospodarki obszarniczej.

Przodujące warstwy szlachty i przedstawiciele władzy państwowej uświadamiają sobie pojawienie się kryzysu społecznego. W ciągu całego okresu panowania Mikołaja I w kołach oficjalnych dają się zaobserwować usilne poszukiwania wyjścia z powstałej sytuacji, a równocześnie absolutna niemożliwość znalezienia tego wyjścia przy zachowaniu porządków feudalnych. W polityce wewnętrznej rządu zaznaczają się coraz większe przeciwieństwa wewnętrzne: władza reakcyjna, która stosuje represje przeciwko ruchowi masowemu i postępowej inteligencji, zmuszona jest pod naciskiem deficytów finansowych sprzyjać rozwojowi handlu i przemysłu, czyli podcinać własne korzenie feudalne. Polityka zagraniczna zachowuje cechy poprzedniego okresu, jednakże w miarę potęgowania się kryzysu i zacofania państwa pod względem gospodarczym i technicznym traci ona swą poprzednią potęgę i doprowadza do całkowitej klęski podczas wojny krymskiej z 1853 — 1856 roku.

Coraz bardziej pogłębia się przepaść między władzą państwową, pieraną przez feudalną szlachtę a postępowymi kołami społecznymi, które wkroczyły na drogę rozwoju burżuazyjnego. Okres reakcji mikołajowskiej jest równocześnie okresem intensywnego gromadzenia sił rewolucyjnych. Myśl społeczna rewolucjonistów szlacheckich i demokratów pochodzenia nieszlacheckiego nabiera ogromnej siły wybuchowej i rozpościera swe wpływy na wszystkie dziedziny życia ideologicznego. W warunkach przechodzenia od formacji feudalnej do kapitalistycznej przybiera ona formę socjalizmu utopijnego, który w naszym kraju interpretowany jest w duchu rewolucyjno-demokratycznym. Filozoficzne, ekonomiczne i społeczno-polityczne idee Hercena, Bielińskiego i Czernyszewskiego osiągają szczyt burżuazyjno-demokratycznej ideologii przedmarkowskiej. Nowe sukcesy można zaobserwować również w rozwoju myśli historycznej: nowopowstałej szkole historyków burżuazyjno-liberalnych — Sołowjowa, Ciczierina i ich zwolenników — przeciwstawiają się poglądy historyczne rewolucyjnych demokratów — Hercena, Bielińskiego, Czernyszewskiego. Niezwykły rozkwit przeżywa literatura piękna, która w utworach Puszkina, Lermontowa, Gogola i ich naśladowców wywiera obiektywnie rewolucjonizujący wpływ na postępowe warstwy społeczeń-

swa rosyjskiego. Ideowy kierunek realistyczny, który zwyciężył w literaturze, zaczyna odnosić zwycięstwa również w sferze sztuki — w malarstwie Tropinina i Fiedotowa, w rzeźbie Kłodta i Pimenowa, w muzyce Glinki i Dargomyżskiego.

Spółeczno-polityczny spór między zwolennikami orientacji zachodniej a słowianofilami co do dróg dalszego rozwoju Rosji rozwiązuje samo życie. Po zawarciu pokoju paryskiego, w miarę dojrzewania sytuacji rewolucyjnej zarysowuje się coraz wyraźniej kolejne zadanie burżuazyjnej przebudowy stosunków społecznych i politycznych. Ideolodzy liberalizmu i rewolucyjni demokraci w różny sposób rozumieją metody tego przekształcenia. W świetle przeżytych doświadczeń europejskich, zwłaszcza po czerwcowych dniach 1848 r., dla burżuazji handlowo-przemysłowej, nieorganizowanej i skostniałej pod względem politycznym, podobnie jak dla liberalnych obszarników, broniących swych latyfundiów, niemożliwa była rewolucyjna metoda walki z istniejącym ustrojem. Rewolucyjni demokraci nie mieli łączności organizacyjnej z masami, a same masy chłopskie nie były zespolone i były niezdolne do zorganizowania ruchu ogólnorosyjskiego.

W takich warunkach przejście do ustroju kapitalistycznego odbyło się w połowicznej formie rządowej, na wpół pańszczyźnianej reformy.

* * *

Dziesięciolecia, przypadające na epokę kapitalizmu, można z kolei podzielić na trzy okresy: pierwszy — od 1861 do 1882 r., drugi — od 1883 do 1900 r., trzeci — od 1901 — 1917 r. I tutaj kolejne etapy walki klasowej rozwijają się na podstawie dalszego wzrostu sił wytwórczych, który doprowadza do zwycięstwa i ugruntowania ustroju kapitalistycznego, a później — do jego gnicia i do zastąpienia go w drodze rewolucyjnej przez nową formację, socjalistyczną. I tutaj walka klasowa znajduje wszechstronne odbicie w sferze ideologii, w rozwoju myśli społecznej, nauki i twórczości artystycznej.

Jaki charakter ma walka klasowa w każdym z tych trzech nakreślonych

Pierwszy z tych okresów — od 1861 do 1882 r. — to okres zwycięstwa i ugruntowania kapitalizmu, przy zachowaniu licznych przeżytków feudalnych. Okres ten cechuje trwanie szerokiego ruchu chłopskiego po reformie 1861 r.: ruch chłopski rozbity jest na niezliczone nurty lokalnych protestów przeciwko przyjmowaniu aktów uwłaszczeniowych i zapisów gruntowych, przeciwko zawieraniu umów o wykupie, przeciwko odbieraniu ziemi, przeciwko parcelacji gruntów i naciskowi obszarników. Chłopskość pragnie i żąda innej reformy, innego przekształcenia stosunków agrarnych i odmawia odstępowania ziemi klasie obszarników, nie zgadzając się na to, aby na jego barki spadł ciężar powinności feudalnych.

Z drugiej strony rozwija się rewolucyjno-demokratyczny ruch inteligencji, wywodzącej się z warstw nieszlacheckich. Ruch ten wyraża interesy wyzyskiwanego chłopstwa, które znalazło się pod podwójnym jarzmem — rodzącego się kapitalizmu i niezanikłych jeszcze stosunków feudalnych. Jednakże ta stosunkowo nieliczna inteligencja, czerpiąca natchnienie z idei socjalizmu utopijnego, niezdolna jest do uświadomienia sobie rzeczywistych celów ruchu chłopskiego i do znalezienia właściwych metod walki rewolucyjnej. Walcząc pod sztandarem wstecznej teorii narodników, inteligencja ta nie jest zdolna do zorganizowania ruchu chłopskiego i do zespolenia go w jedną całość. I chociaż z samego środowiska chłopskiego wychodzą poszczególne postępowe i świadome jednostki, jak na przykład Andrzej Żelabow, są one jednak w niewoli ideologii narodnickiej i ulegają jej wpływowi.

Kształtująca się klasa robotnicza wkracza do walki ze swym antagonistą — klasą burżuazji: przeżywa ona wczesną fazę ekonomicznego strajkowego ruchu, któremu towarzyszą poszukiwania samodzielnej drogi, niezależnej od teoretycznych koncepcji narodników. W tym okresie powstają pierwsze klasowe organizacje proletariackie oraz pierwsze załączki klasowej proletariackiej ideologii.

Szczególne miejsce zajmuje w tym okresie aktywizujący się znów w tym czasie ruch narodowy — w Polsce, Finlandii, na Ukrainie, wśród narodów Kaukazu itd.

Walka z przeżytkami epoki feudalnej pozostaje w zasadzie nadal żywołowa i rozbija się na poszczególne odrębne ruchy: punkt szczytowy rozwoju osiąga ona w okresie drugiej sytuacji rewolucyjnej w latach 1879—1881, kiedy równocześnie rozwija się chłopski ruch walki o ziemię, kiedy odbywają się wielkie strajki robotników, powstaje Północno-Rosyjski Związek Robotniczy, kiedy narodnicy prowadzą agitację i propagandę, a członkowie organizacji „Narodnaja Wola“ dokonują szeregu aktów terrorystycznych. Brak trwałej łączności między ruchem mas a postępową inteligencją, słabość ruchu robotniczego, niemożność zespolenia żywołowego i świadomego elementu walki rewolucyjnej są i tym razem przyczyną chwilowego zwycięstwa klas panujących.

Drugi okres historii formacji kapitalistycznej — od 1883 do 1900 r. — okres przedmonopolistycznego dojrzałego kapitalizmu — cechują głębokie przesunięcia w ruchu rewolucyjnym: na pierwszy plan życia historycznego wysuwa się proletariat rosyjski, który zaczyna przechodzić od strajków ekonomicznych do walki politycznej, pod kierownictwem rewolucyjnej socjal-demokracji, na czele proletariatu stoi uzbrojona w naukę marksizmu przodująca inteligencja, która rozbiła doktrynę narodników i wraz z przodującymi przedstawicielami klasy robotniczej stworzyła przesłanki powstania bojowej partii proletariackiej. Narastający ruch chłopski przestaje być podstawowym czynnikiem walki rewolucyjnej i w coraz większym stopniu podporządkowuje się rewolucyjnemu oddziaływaniu klasy robotniczej.

Trzeci okres historii kapitalizmu — od 1901 do 1917 r. — to okres najbardziej skomplikowany i najbogatszy w wydarzenia rewolucyjne oraz ich skutki dziejowe. Jest to okres militarno-feudalnego imperializmu, okres, kiedy pod kierownictwem bojowej partii bolszewików rozwija się szeroka, masowa walka proletariatu i chłopstwa. Nie burżuazja, która boi się proletariatu i gotowa jest do ugody z caratem, lecz klasa robotnicza staje się hegemonem ogólnonarodowego ruchu rewolucyjnego. Ona to właśnie wciąga do zorganizowanej walki masy chłopskie, które bronią swych praw do ziemi i walczą o wyzwolenie spod władzy obszarników.

Strajki polityczne i demonstracje z początków XX w., obok rozruchów chłopskich 1902 r., stanowią prolog burżuazyjno-demokratycznej rewolucji z 1905—1907 r., która wywiera potężny wpływ na dojrzewanie świadomości klas pracujących.

Proletariat staje na czele rozwijającego się ruchu, do którego włącza się jako jeden z jego elementów składowych walka uciśnionych narodów imperium carskiego.

Jakkolwiek rewolucja 1905—1907 r. nie osiąga postawionego sobie celu, niemniej jednak wyrywa ona samowładztwu carskiemu częściowe ustępstwa i — co jest szczególnie ważne, staje się dla proletariatu i dla mas chłopskich wielką szkołą wychowania politycznego. Od tej chwili ośrodek światowego ruchu rewolucyjnego przenosi się do Rosji. Zaostrzenie przeciwieństw klasowych w warunkach kapitalizmu monopolistycznego i przeprowadzonej przez Stołypina reformy rolnej, staje się podstawą nowego przypływu fali rewolucyjnej w latach 1912—1914.

Wojna imperialistyczna na jakiś czas tylko opóźniła rozwój ruchu rewolucyjnego, ruch ten bowiem z jeszcze większą siłą rozwinął się pod wpływem klęsk wojennych i chaosu gospodarczego. Rewolucja burżuazyjno-demokratyczna w lutym 1917 r. doprowadza do obalenia caratu i wywołuje nową sytuację rewolucyjną z lutego — października 1917 r.

Zjednoczenie rewolucyjnych sił proletariatu i biedoty wiejskiej w walce o pokój, chleb, wolność i ziemię doprowadza, pod kierownictwem partii bolszewików, do obalenia władzy burżuazji i do równoczesnej likwidacji przeżytków feudalnych. Zwycięstwo zostało odniesione w sprzyjających obiektywnych warunkach, kiedy wojna imperialistyczna rozbiła świat burżuazyjny na dwa obozy, kiedy kryzys rewolucyjny ogarnął Zachód i Wschód, kiedy słaba stosunkowo burżuazja rosyjska miała przeciwko sobie najbardziej rewolucyjny proletariat w Europie, uzbrojony w słuszną teorię rewolucyjną i mający silne kierownictwo organizacyjne.

Musimy tu postawić pytanie: gdzie tkwią ekonomiczne źródła wymienionych tu wstrząsów klasowych i jakie były przejawy walki klasowej w dziedzinie polityki rządowej i świadomości społecznej?

Głównym zjawiskiem pierwszego okresu epoki kapitalistycznej (1861—1882) było zastąpienie pracy przymusowej przez wolną pracę w przemyśle i rolnictwie. Po zniesieniu poddaństwa proces kształtowania się proletariatu wkracza w zasadnicze i końcowe stadium: podczas gdy po-

przednio robotnicy najemni byli to przeważnie chłopci pańszczyźniani, którzy zawierali wolną umowę z przedsiębiorcą, to obecnie w charakterze robotnika występuje proletariusz w marksistowskim zrozumieniu tego słowa, wolny podwójnie — i pod względem prawnym i wolny od środków produkcji. Dysponując swobodnie swą siłą roboczą zmuszony on jest sprzedawać ją kapitaliście: to jest nieunikniony rezultat masowych rug z gruntów, spowodowanych reformą 1861 r., potęgującego się procesu różnicowania się chłopstwa. Od tego właśnie momentu wielki przemysł przybiera formy produkcji kapitalistycznej we właściwym znaczeniu tego słowa. W tym okresie zachodzi proces energicznej mobilizacji kapitału w postaci instytucji kredytowych i towarzystw akcyjnych. Rozmach grynderki przemysłowej wciąga w wir transakcji pieniężnych najrozmaitsze warstwy społeczne. Powstają najważniejsze linie kolejowe, rozwija się żegluga parowa; przekształcenie transportu sprzyja połączeniu kresów Rosji europejskiej z centrum, zapewniając tanie i szybkie przerzucanie produktów rolniczych na północ i towarów przemysłowych na południe. Rynek wewnętrzny staje się bardziej chłonny, wzrasta popyt na towary produkcji krajowej. Zwiększa się eksport surowców rolniczych a zwłaszcza zboża. W zasadzie zostaje zakończony przewrót techniczny w dziedzinie przemysłu: w najbardziej rozwiniętych włókienniczych gałęziach produkcji manufaktura ustępuje miejsca fabryce. Gospodarka obszarnicza zaczyna na coraz szerszą skalę stosować doświadczenia racjonalnej uprawy roli, a zwłaszcza upraw intensywnych. Rozwijają się ośrodki miejskie dzięki dopływowi do miast biedującej ludności ze wsi. Zanika stara, patriarchalna zaściankowość, zostaje zadany cios konserwatywnej psychologii okresu poddaństwa.

Jednakże przeżytki epoki feudalnej utrzymują się w tym okresie nie tylko w postaci obszarniczych latyfundiów, samowładztwa i resztek przymusu pozaekonomicznego, lecz również w obnażonej postaci stosunków okresowych powinności, czyli w najczystszej formie wyzysku feudalnego. Dopiero w 1883 r. na mocy ustawy rządowej zostaje ostatecznie zlikwidowana praca przymusowa przez obowiązkowy wykup pozostałych pańszczyźnianych powinności. Przeżytki feudalne hamują rozwój stosunków kapitalistycznych; nie zanikły jeszcze antagonizm między chłopstwem a obszarnikami zaślania nowy antagonizm między proletariatem a burżuazją.

Politykę wewnętrzną rządu cechują w tym okresie reformy burżuazyjne lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, przeprowadzone pod naciskiem ruchu rewolucyjnego i łączące się z polityką reakcyjnych represji. Do tej kategorii reform należy nie tylko reforma ziemstw, sądownictwa, szkół, systemu finansowego, przeprowadzona bezpośrednio po zniesieniu poddaństwa, lecz również nierealizowana przez dłuższy czas reforma miejska z 1870 r. oraz szereg reform wojskowych, których ukoronowaniem jest dekret o powinności wojskowej wszystkich stanów. Reformy

te — równie połowiczne jak reforma z 1861 r. — stwarzają jednak warunki prawne bardziej sprzyjające rozwojowi kapitalizmu.

Poważny zwrot dokonał się również w tym okresie w dziedzinie polityki zagranicznej: w warunkach rozwijającego się kapitalizmu słabnie znacznie funkcja państwa rosyjskiego, jako żandarma europejskiego; ekspansja na Bliski Wschód i do Azji Środkowej nabiera wyraźnych cech ekspansji kapitalistycznej.

W dziedzinie myśli społecznej w miarę ugruntowania ustroju kapitalistycznego doktryna narodników zastępuje prądy rewolucyjnego oświecania ludu, reprezentowane przez Czernyszewskiego, Dobrołubowa, Pisarewa, będąc odbiciem interesów uciemiężonego chłopstwa, ruch narodników łączy w sobie rewolucyjne ostrze, skierowane przeciwko przeżytkom feudalnym z reakcyjnymi tendencjami ekonomicznego romantyzmu.

Głębokie przemiany społeczne stały się podstawą rozwoju myśli naukowej i twórczości artystycznej: lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte ub. stulecia, to okres wspaniałych sukcesów w dziedzinie nauk przyrodniczych, sukcesów związanych z nazwiskami Sieczenowa, Stoletowa, braci Kowalewskich i in. wybitnych uczonych naszego kraju; burżuazyjna literatura historyczna tego okresu w mniejszym lub większym stopniu stanowi odbicie wpływu prądów demokratycznych. W literaturze pięknej powieści Turgeniewa, Lwa Tołstoja i Dostojewskiego pod rozmaitym kątem widzenia ujawniają wpływy dokonanego przełomu na ruch społeczny i na przeżycia człowieka rosyjskiego. Utworom tym przeciwstawia się nowa literatura demokratyczna: smagająca satyra Sałtykowa-Szczedrina i realistyczne szkice Gleba Uspieńskiego biją w ujemne strony ustroju kapitalistycznego i przeżytków feudalnych. Ważne miejsce w literaturze realistycznej zajmują utwory demokratycznych pisarzy wywodzących się z warstw nieszlacheckich — Pomiałowskiego, Słepcowa, Lewitowa i in. Konserwatywnym kierunkom w dziedzinie sztuk plastycznych i muzyki przeciwstawia się bojowy prąd demokratyczny: szkoła zwolenników realistycznego kierunku w malarstwie tzw. „pieriedwiżników”¹⁰⁾ zrywa z oficjalnymi tradycjami Akademii Sztuk Pięknych i daje prawdziwy obraz życia ludu w malarstwie i rzeźbie; „grupa pięciu” Bałakiriewa obejmuje młodych naśladowców Glinki i Dargomyżskiego, podnosząc wysoko sztandar ideowej twórczości muzycznej bliskiej ludowi i wyrażającej jego dążenia i potrzeby.

Mamy tu do czynienia z okresem zwycięstwa i ugruntowania się kapitalizmu przy dużym zacofaniu rolnictwa i szerokim rozwoju ruchu burżuazyjno-demokratycznego.

W ciągu następnego — drugiego okresu (1883—1900) fabryka ostatecznie zwycięża manufakturę, a w rolnictwie kapitalistycznym system

¹⁰⁾ Od słowa „pieriedwiżnaja” czyli ruchoma wystawa; tego rodzaju wystawy urządziła periodycznie grupa malarzy — realistów — Repin, Makowski, Surikow, Kramskoj.

pracy najemnej zaczyna dominować nad feudalnymi „odrobkami“; w tym właśnie okresie rozwijają się najbardziej procesy naświetlone przez Lenina w jego pracy „Rozwój kapitalizmu w Rosji“: postępujące zróżnicowanie chłopstwa i rozpad wspólnoty chłopskiej, stopniowa likwidacja pańszczyzny, rozwój towarowej gospodarki rolnej i specjalizacja okręgów rolniczych. Wielki przemysł zwłaszcza u schyłku lat 90-ych nie tylko wzrasta ilościowo, lecz osiąga koncentrację produkcji w większym nawet stopniu niż przemysł niemiecki. Powstają nowe ośrodki gospodarcze na Ukrainie i na Zakaukaziu: węgiel doniecki, ruda z Krzywego Rogu i nafta z Baku stają się przedmiotem intensywnej eksploatacji przemysłowej. Młode przedsiębiorstwa kapitalistyczne na południu Rosji odsuwają na dalszy plan hutniczy Ural z jego przeżytkami epoki poddaństwa. Wzmaga się import do Rosji kapitału zagranicznego, który zaczyna opanowywać poszczególne gałęzie produkcji. Zachodzi proces konsolidacji burżuazji rosyjskiej, która zaczyna tworzyć własne organizacje ekonomiczne. Wśród burżuazji budzą się nastroje opozycyjno-polityczne. Mimo to utrzymują się stale liczne pozostałości epoki feudalnej, które są szczególnie żywotne na wsi, przede wszystkim w formie wielkich latyfundiów obszarowych i tradycyjnego panowania stanu szlacheckiego. Wykorzystując wyniki połowicznej reformy w 1861 r. część obszarników przechodzi do kapitalistycznej gospodarki „junkierskiej“, część wykorzystuje szeroko system przymusowych „odrobków“, czyli zamaskowanego pańszczyzny.

Politykę samowładztwa carskiego cechują w tym okresie sprzeczności wewnętrzne. Zachowuje ona swą klasową obszarniczą podstawę, po niedawnej klęsce sił rewolucyjnych cechują ją przede wszystkim kontr-reformy osiemdziesiątych lat ub. stulecia i reakcyjne posunięcia lat dziewięćdziesiątych. Rząd Aleksandra III stawia na patriarchalną wieś: stwarza on szlachecką instytucję naczelników ziemstw, odradza zasadę stanową w „samorządzie“ lokalnym, hamuje proces likwidacji urzędów feudalnych na wsi. Za swe najważniejsze zadanie rząd uważa bezlitosną walkę z ruchem rewolucyjnym. Równocześnie jednak samowładztwo carskie zmuszone jest czynić pewne ustępstwa zwyciężającemu ustrojowi kapitalistycznemu: popieranie wielkiego przemysłu pod naciskiem ukształtowanej już burżuazji i ustawodawstwo fabryczne przeprowadzone pod naciskiem ruchu robotniczego — świadczą o braku silnej i konsekwentnej polityki reakcji szlacheckiej.

Nowe procesy społeczno-ekonomiczne odbijają się w niemałym stopniu w polityce zagranicznej rządu: ekspansję na Bliski i Środkowy Wschód uzupełnia walka o rynki Dalekiego Wschodu, a zawarcie sojuszu z Francją, która udziela kredytów carskiemu samowładztwu, wiąże się później z walką o nowy podział świata.

Myśl społeczną okresu 1883—1900 r. cechuje różnorodność ścierających się ze sobą prądów. Na podstawie rosnącego ruchu robotniczego kształtuje się w dziełach Plechanowa i in. członków grupy „Wyzwolenie Pracy“ rewolucyjny prąd marksizmu. Z chwilą wystąpienia Lenina nauka mark-

sistowska wkracza w nowe wyższe stadium swego rozwoju. Walka marksizmu z narodnictwem i całkowite rozgromienie doktryny narodników stanowi zasadnicze ale nie jedyne zjawisko życia ideologicznego w okresie 1883—1900 r.: równocześnie pod kierownictwem Lenina rozwija się walka z chwiejnością oportunistyczną w szeregach socjaldemokracji z burżuazyjnym prądem „legalnego marksizmu“, ze wzmagającym się liberalizmem burżuazyjnym, z przejawami wstecznej ideologii reakcyjno-feudalnej. W tym właśnie okresie założone zostały podstawy nowej nauki — leninizmu — w dziedzinie filozofii, historii i ekonomii politycznej. Dzięki pracom Mendelejewa, Timirjaziewa i in. uczonych nauki przyrodnicze odnoszą dalsze sukcesy. Równocześnie kształtuje się burżuazyjno-socjologiczny kierunek w dziedzinie historii (Maksym Kowalewski, Winogradow), burżuazyjne szkoły ekonomistów (Janżuł, Czuprow) i teoretyków prawa (Muromcew, Tagancew). Wyodrębniają się wyraźnie dwa przeciwstawne obozy w dziedzinie życia ideologicznego: burżuazyjno-liberalny, reprezentowany przeważnie przez profesurę uniwersytecką i rewolucyjno-demokratyczny, na czele którego stoją marksiści. Takie same rozbieżności w metodach i ocenach można zaobserwować w dziedzinie literatury pięknej: obok mnóstwa bezideowych i zabarwionych liberalnie utworów pojawiają się demaskujące, lecz dwoiste w swej istocie utwory Lwa Tołstoja, realistyczna twórczość Czechowa, obnażająca wrzody społeczne oraz wczesne owiane poezją „zwiastuna burzy“ opowiadania i powieści Gorkiego. W dziedzinie sztuki plastycznej konserwatywno-salonowym prądom przeciwstawia się postępowy prąd realizmu demokratycznego, który znajduje najpełniejszy wyraz w wielkich płótnach Repina i Surikowa. Czajkowski i Rimskij-Korsakow nawiązują w swej twórczości do postępowych tradycji rosyjskiej szkoły muzycznej.

Reasumując, możemy stwierdzić, że mamy tu do czynienia z okresem dojrzałego kapitalizmu i odpowiadającej mu ideologii burżuazyjnej, która stanowi przeciwwagę wstecznych prądów feudalnych; jednakże w warunkach rozwoju burżuazyjnego rodzą się już załączki nowej przyszłości, elementy nadciągającego ustroju socjalistycznego.

W latach od 1901 do 1917 r. kraj nasz przeżywa okres wojenno-feudalnego imperializmu. Pod względem ekonomicznym tę ostatnią fazę formacji kapitalistycznej cechuje proces syndykalizacji przedsiębiorstw przemysłowych, proces zrastania się kapitału finansowego i przemysłowego oraz wywóz kapitału do krajów wschodnich. Proces ten, który rozpoczął się na przełomie XIX i XX w., nabiera coraz wyrazistszych cech po rewolucji 1905—1907 r. Wzrost i koncentracja wielkiego przemysłu wzmagają się szczególnie w warunkach ożywienia przemysłowego w latach 1910—1914. Równolegle rozwija się proces burżuazyjnej przebudowy wsi: na podstawie reformy stołypinowskiej zostaje zlikwidowana wspólnota gminna, wzmacnia się kulackie wierzchołki wsi, potęguje proces proletaryzacji biednych warstw chłopstwa. Przeżytki feudalne, których ucieleśnieniem jest samowładztwo carskie i panowanie obszarników, opóźniają rozwój

przemysłu i rolnictwa kapitalistycznego. Rosja popada w zależność nie tylko od kapitału zagranicznego, lecz również od polityki zagranicznej imperialistów obcych. Po klęsce caratu w wojnie rosyjsko-japońskiej 1904—1905 r. mającej wyraźny charakter imperialistyczny, zależność ta potęguje się szczególnie: Rosja zaczyna brać czynny udział w walce państw imperialistycznych o nowy podział świata. Porozumienie z Anglią w sprawie wschodniej, utworzenie Ententy i udział w pierwszej wojnie światowej, 1914—1917 r., są najjaskrawszym przejawem tej polityki imperialistycznej.

W samym kraju samowładztwo carskie miota się bezsilnie w poszukiwaniach wyjścia z kryzysu rewolucyjnego, łącząc politykę represji z polityką wymuszonych ustępstw. Okrutnemu dławieniu rewolucji 1905—1907 r. towarzyszy formalne ograniczenie samowładztwa i dążenie do oparcia się na sojuszu szlachty i wielkiej burżuazji przeciwko rewolucyjnym siłom proletariatu i chłopstwa. Zwolnienie Dumy Państwowej i przeprowadzenie reformy stołypinowskiej pomaga caratowi odroczyć moment swej agonii i zagłady. Samowładztwo, którego podstawy zostały ostatecznie podważone przez niepowodzenia wojenne i rozwój ruchu ogólnoludowego, schodzi ze sceny historycznej w wyniku rewolucji lutowej 1917 r. Burżuazja imperialistyczna nie jest zdolna do utrwalenia swej władzy zagarniętej w momencie przewrotu; walcząc przeciwko proletariatowi i chłopom, grupuje ona wokół siebie wszystkie siły reakcyjne, usiłuje kontynuować imperialistyczną politykę zagraniczną i stosuje stare metody carskich represji, dopóki Października Rewolucja Socjalistyczna nie zada jej miażdżącego ciosu.

Słabości politycznej rosyjskiej burżuazji odpowiadają inne zjawiska nadbudowy. Ideologia burżuazyjna po rewolucji 1905—1907 r. przybiera w coraz większym stopniu tony reakcyjne: powstaje reakcyjny prąd wśród burżuazji liberalnej zgrupowanej wokół czasopisma „Wiechi“, oraz szowinizm w sferze myśli społecznej, powstaje prąd symbolizmu w literaturze pięknej, tendencje formalistyczne w malarstwie, architekturze i muzyce. W dziedzinie nauk przyrodniczych i humanistycznych rozpowszechnia się wsteczny kierunek idealistyczny: w burżuazyjnych badaniach historycznych zanika zainteresowanie dla szerokich uogólnień. Temu zanikowi kultury burżuazyjnej, która pod koniec okresu rozбивa się na mnóstwo drobnych dekadencjickich prądów, przeciwstawia się rosnąca i umacniająca się kultura nowej klasy — proletariatu: nauka leninizmu w dziedzinie filozofii, historii, ekonomii politycznej i polityki, ideowa realistyczna twórczość Maksyma Gorkiego i jego literackich przyjaciół. W dziedzinie nauk przyrodniczych przeciwwagę dla prądów idealistycznych stanowi działalność fizyka Lebiediewa, fizjologa Pawłowa, biologa Miczurina i innych przedstawicieli przodującej nauki. Jest to okres postępującego szybko upadku formacji kapitalistycznej, okres krzepnięcia

nowych, przodujących prądów, które stanowią załazek przyszłego ustroju socjalistycznego.

* * *

Wymienione okresy układu kapitalistycznego i formacji kapitalistycznej można podzielić na podokresy w myśl obranej zasady — charakteru i kierunku walki klasowej. Im bardziej zbliża się historia ZSRR do naszej socjalistycznej epoki, tym bogatszy w wydarzenia i kolizje wewnętrzne staje się proces rozwoju społecznego, tym pilniejsza i ważniejsza — sprawa szczegółowej periodyzacji, która ustawiłaby podstawowe słupy milowe życia społeczno-politycznego. Wzorem takiej bardziej szczegółowej periodyzacji jest stalinowski podział okresu imperializmu, który znajdujemy w „Krótkim kursie historii WKP(b)“. U podstaw stalinowskiej periodyzacji leżała określona zasada: wzrost proletariackiego ruchu rewolucyjnego i stojącej na jego czele partii w walce z burżuazją, caratem i prądami burżuazyjno-rewolucyjnymi. Periodyzacja ta pomaga zrozumieć nie tylko historię partii: Stalin świadomie łączył ją z ogólną historią kraju, w którym rola awangardy proletariackiej nabrała decydującego znaczenia w walce o nowe społeczeństwo; „Krótki Kurs“ ujmując politykę wewnętrzną i zagraniczną rządu jako warunek, a w pewnym stopniu przesłankę ruchu rewolucyjnego.

Jak wiadomo, Stalin podzielił epokę imperializmu (1901—1917 r.) na sześć okresów odpowiadających głównym etapom historii WKP(b). Jeśli koncentrujemy uwagę na sytuacji historycznej, która uwarunkowała kolejną zmianę danych etapów i posłużymy się sformułowaniami samego Stalina, otrzymamy wtedy następującą ogólną periodyzację historii: 1) przypływ fali ruchu rewolucyjnego w Rosji w latach 1901—1904; 2) okres wojny rosyjsko-japońskiej i pierwszej rewolucji rosyjskiej (1904—1907); 3) okres reakcji stołypinowskiej (1908—1912); 4) przypływ fali ruchu robotniczego przed pierwszą wojną imperialistyczną (1912—1914); 5) okres wojny imperialistycznej i drugiej lutowej rewolucji rosyjskiej (1914 luty — marzec 1917); 6) okres przygotowania i przeprowadzenia Październikowej Rewolucji Socjalistycznej (kwiecień 1917—1918 r.).¹¹⁾

W „Krótkim kursie historii WKP(b)“, datę zwycięstwa Październikowej Rewolucji Socjalistycznej określa „triumfalny marsz“ władzy radzieckiej „od października 1917 r. do stycznia—lutego 1918 r.“. Najwidoczniej tę sprecyzowaną datę należy również uważać za datę zastąpienia w naszym kraju ustroju kapitalistycznego przez nową formację socjalistyczną.

¹¹⁾ Patrz Stalin: „O podręczniku Historii WKP(b)“. (List do autorów podręcznika Historii WKP(b) w zbioru „W kwestii badania historii“). Porównać „Historia WKP(b). Krótki Kurs“.

Za przykładem stalinowskiej periodyzacji epoki imperializmu można nakreślić pośrednie granice czasowe w każdym z poszczególnych okresów formacji kapitalistycznej i kapitalistycznego układu. Dla wczesnego okresu formacji kapitalistycznej etapami takimi mogą być: 1) okres największego przypływu fali protestów chłopskich przeciwko reformie 1861 r. i rozkwit rewolucyjnego oświecania ludu 1861 — 1863 r.; 2) okres osłabienia ruchu chłopskiego i przejście od oświecania ludu do narodnictwa (1863 - 1874); 3) okres nowego przypływu fali ruchu masowego i dojrzewania drugiej sytuacji rewolucyjnej (1875 - 1878); 4) okres sytuacji rewolucyjnej (1879 - 1881); 5) okres osłabienia ruchu masowego i upadku rewolucyjnego narodnictwa (1881 - 1882).

Okres dojrzałego przedmonopolistycznego kapitalizmu (1883 - 1900) można podzielić zgodnie ze wskazaniami Lenina i Stalina na następujące etapy: 1) okres organizowania się ruchu robotniczego i „rozwoju zarodkowego” rewolucyjnej socjaldemokracji (1883 - 1894); 2) okres przypływu fali masowego ruchu robotniczego, jego zespolenia się z rewolucyjną socjaldemokracją i formalnego utworzenia partii proletariackiej (1894 - 1898); 3) okres szerokiego rozwoju ruchu rewolucyjno - demokratycznego i walki bojowego prądu marksistowskiego z chwiejnością oportunistyczną w partii proletariatu (1898 - 1901)¹²).

Wczesny okres historii układu kapitalistycznego (sześćdziesiąte lata XVIII stulecia — 1789 r.) można podzielić na trzy węższe etapy: 1) okres narastania ruchu chłopskiego i pierwszych posunięć „absolutyzmu oświeconego” (lata sześćdziesiąte XVIII stulecia — 1772); 2) okres wojny chłopskiej pod przewodem Pugaczowa (1773 - 1774); 3) okres osłabienia ruchu chłopskiego i wznowienie polityki „absolutyzmu oświeconego” (1775 - 1789).

Następny okres rozwoju układu kapitalistycznego (1790 - 1825) można podzielić na cztery etapy: 1) okres narodzin myśli rewolucyjno - szlacheckiej i reakcyjno - agresywnej polityki samowładztwa (1790 - 1801); 2) okres nowego narastania ruchu chłopskiego, wzrostu opozycyjnych nastrojów wśród szlachty oraz społeczno - politycznych ustępstw samowładztwa carskiego (1801 - 1811); 3) okres Wojny Narodowej, przypływu fali ruchu chłopskiego i powstania stowarzyszeń rewolucyjnych (1812 - 1820); okres wzmoczonej reakcji feudalnej i przygotowań do powstania zbrojnego dekabrystów (1821 - 1825).

Następny okres — okres kryzysu społeczeństwa feudalnego rozpada się również na cztery etapy: 1) okres rozwoju walki chłopskiej, powstanie rewolucyjnej demokracji i podejmowanych przez carat prób wyjścia z kryzysu (1826 - 1848); 2) okres wzmoczenia reakcji feudalnej i utajonego gromadzenia sił rewolucyjno - demokratycznych (1848 - 1853); 3) okres

¹²) Patrz Lenin, Dzieła, tom. IV, str. 499—503; „Historia WKP(b). Krótki Kurs”, str. 17.

wojny krymskiej i dojrzewania rewolucyjnej sytuacji (1853 - 1858); 4) okres pierwszej sytuacji rewolucyjnej (1859 - 1861).

Należy zastrzec się, że zaproponowana tu ogólna periodyzacja nie wyklucza periodyzacji historii każdego poszczególnego narodu wchodzącego w skład ZSRR.

Nasz wielonarodowy kraj obejmuje rozmaite narody, które nie jednocześnie przechodziły stadia procesu historycznego; niektóre z nich w ogóle ominęły kapitalistyczne stadium rozwoju. Nie wynika stąd jednak, że wolne były one od wpływów wydarzeń ogólnodziejowych i, że ogólna periodyzacja historii ZSRR nie ma dla nich żadnego znaczenia.

* * *

Ustalając chronologiczne słupy milowe procesu historycznego, nie powinniśmy przeceniać ich znaczenia: pomagają nam one zrozumieć zgodny z prawami rozwoju przebieg wydarzeń historycznych i kolejne zmiany w stosunkach społecznych, jednakże nie mogą one pretendować do całkowitej adekwatności badanej rzeczywistości. Uprzedzał o tym Lenin w swym znanym artykule „Pod obcym sztandarem”. Wytaczając główne okresy historii ogólnoeuropejskiej Lenin zastrzegł się w następujący sposób: „Granice te, jak i w ogóle wszystkie granice w przyrodzie i społeczeństwie są oczywiście warunkowe i ruchome, względne a nie absolutne. A my bierzemy jedynie przykładowo szczególnie wybitne i rzucające się w oczy wypadki historyczne, jako słupy graniczne wielkich ruchów historycznych”¹³⁾.

I w innych artykułach, dając periodyzację ruchu wyzwolenieckiego w Rosji, wymieniając daty chronologiczne Lenin dodawał słowa: „mniej więcej”, „w przybliżeniu”¹⁴⁾.

Niekiedy Lenin wolał nie podawać chronologicznych dat, lecz ograniczał się tylko do wskazania na wewnętrzną istotę mijanych etapów (w artykule „Pamięci Hercena”¹⁵⁾). Lenin chciał przez to powiedzieć, że żywy proces historyczny jest nieprzerwany, że wydarzenia i stosunki tego procesu są nierozzerwalnie związane i że nakreślając nieodzowną datę chronologiczną, nie zamierzamy bynajmniej krajać żywego ciała historii na martwe oderwane od siebie kawałki. W istocie rzeczy początek formacji kapitalistycznej datuje się u Lenina od zniesienia poddaństwa w 1861 r., jednakże Lenin podkreślał jednocześnie, że wydarzenie to było produktem sytuacji rewolucyjnej, poprzedniej walki między liberałami a rewolucyjnymi demokratami; wydanie „Ustawy” z 19 lutego poprzedziła długotrwała praca nad układaniem projektu ustawy, wokół którego toczyły się zaciekłe spory; z drugiej strony po zniesieniu poddaństwa sprawa zachowania w nienaruszonej postaci tekstu wydanej „Ustawy”

¹³⁾ Lenin, Dzieła, tom XVIII, str. 108.

¹⁴⁾ Lenin, Dzieła, tom XVII, str. 341.

¹⁵⁾ Patrz Lenin, Dzieła, tom XV, str. 468.

pozostawała otwarta; atakowali ją w jednakowym stopniu choć z przeciwnych klasowych punktów widzenia i reakcyjni feudałowie i wyzyskiwani chłopci; kwestię rozstrzygnął układ sił klasowych w walce, która rozwinęła się po reformie.

Periodyzacja ma znaczenie względne również w innym sensie: ustalając chronologiczne granice, opieramy się na istniejącym materiale i przeprowadzonych badaniach, jednakże ukazują się nowe materiały i nowe monografie, które ściślej określają miejsce tego czy innego zjawiska, pomagając nam zrozumieć lepiej przeszłość historyczną i dokładniej wytyczyć etapy jej rozwoju.

To łączne rozwiązywanie postawionego zadania jest nieodzowne, ponieważ najwłaściwsza periodyzacja wyjaśniając procesy historyczne, jest ważnym narzędziem zrozumienia ich rozwoju.

tłum. *H. Szpakowicz*

„Woprosy Istorii“, Nr 11, r. 1949.

MATERIAŁY I DOKUMENTY

Zadania historyków radzieckich w walce z przejawami ideologii burżuazyjnej*

Nauki historyczne odgrywają dużą rolę w dziele kształcenia i wychowania mas ludowych i stanowią najsilniejszą broń w walce klasowej na froncie ideologicznym. Klasy wyzyskujące dążyły zawsze i dążą do wyzyskania nauk historycznych dla uwiecznienia swojego panowania klasowego. W interesie klas panujących historycy burżuazyjni fałszują historię. Jedynie w radzieckim socjalistycznym społeczeństwie historia przekształciła się w prawdziwą naukę, która, posługując się jedynie naukową metodą materializmu historycznego, bada prawa rozwoju społeczeństwa ludzkiego, a więc przede wszystkim historię jego sił wytwórczych i stosunków produkcji, historię pracujących mas ludowych.

Radziecka nauka historii nie tylko wyjaśnia przeszłość, lecz również daje klucz do właściwego zrozumienia współczesnych wydarzeń politycznych, dopomaga do zrozumienia perspektyw rozwoju społeczeństwa, narodów i państw.

Twórcami radzieckiej nauki historii, nauczycielami i wychowawcami kadr radzieckich historyków — są Lenin i Stalin. Dzieła Lenina i Stalina zawierają wykład podstaw nauki historii, dostarczają klasycznych ocer najważniejszych zagadnień historii światowej, opracowują najważniejsze zagadnienia nowożytnej i najnowszej, a szczególnie historii narodów ZSRR.

* Artykuł wstępny w nr. 2 „Woprosy Istории“, 1949 r.

Lenin i Stalin są inicjatorami prac badawczych nad radzieckim okresem dziejów naszego kraju.

W ciągu minionych trzydziestu z górą lat istnienia państwa radzieckiego, radziecka nauka historyczna przeszła pod kierownictwem Lenina i Stalina świetną drogę. Powstała wielotysięczna armia historyków radzieckich. Jej kadry składają się częściowo z historyków, którzy wyszli ze starej szkoły, lecz stanęli na stanowisku marksistowskiej nauki historycznej, w przytłaczającej zaś większości — z ludzi, którzy ukształtowali się i wyrosli na wielkich uczonych już za czasów radzieckich. Z powodzeniem przezwyciężono założenia dawnej, szlachecko - burżuazyjnej myśli historycznej, jak również mieniszewicko - eserowskie konstrukcje historyczne, nie będące niczym innym, jak tylko odmianą tych samych koncepcji szlachecko-burżuazyjnych. Uzbrojeni w naukę Lenina-Stalina, kierowani przez partię bolszewicką i jej Komitet Centralny występują historycy radzieccy jako armia propagandystów nauki historycznej wśród najszerszych warstw mas pracujących. Odegrali oni wielką rolę w wychowaniu i wykształceniu nowego pokolenia ludzi radzieckich, przyczyniając się do ich przeobrażenia w świadomych i czynnych obywateli społeczeństwa socjalistycznego, w patriotów socjalistycznej ojczyzny, w budowniczych komunizmu.

Pod kierownictwem partii bolszewickiej i osobistym towarzysza Stalina rozbili historycy radzieccy antyhistoryczną „szkołę“ Pokrowskiego. Odbryzmia rolę w rozbiciu antynaukowej „szkoły“ Pokrowskiego i w dalszym rozwoju radzieckiej nauki historycznej, odegrał szereg dokumentów takich jak: praca towarzysza Stalina „O niektórych zagadnieniach historii bolszewizmu“, ogłoszona w czasopiśmie „Rewolucja proletariacka“ w roku 1931; uchwała Rady Komisarzy Ludowych i Komitetu Centralnego WKP(b) z 16 maja 1934 r. w sprawie nauczania historii w szkołach ZSRR; uwagi towarzyszy Stalina, Żdanowa i Kirowa z powodu konspektów podręczników historii ZSRR i dziejów nowożytnych. Dokumenty te zawierają głęboką krytykę braków w dziedzinie naszej nauki historii i nakreślają program dalszego jej badania, opracowywania i propagowania. Uwagi towarzyszy Stalina, Żdanowa i Kirowa z powodu konspektów podręczników historii ZSRR i dziejów nowożytnych zawierają wskazówki co do periodyzacji historii oraz zasadniczą ocenę najważniejszych wydarzeń politycznych z historii ZSRR i historii nowożytnej. Uwagi te wskazują na drogi do zbudowania programu podręczników historii oraz podają szereg innych, pierwszorzędnej wagi założeń kierowniczych, które legły u podstaw dalszej pracy historyków radzieckich.

Niezwykle poważną rolę w dziele dalszego rozwoju nauki historii odegrał „Krótki kurs historii WKP(b)“, napisany przez J. Stalina w r. 1938. „Historia WKP(b). Krótki kurs“ stanowiąca genialne uogólnienie historycznego szlaku partii bolszewickiej, stała się wzorem dla badań naukowych we wszystkich dziedzinach nauk historycznych.

Dogłębną analizę nowych praw rozwoju społeczeństwa socjalistycznego zawierają dzieła, przemówienia, referaty i rozkazy towarzysza Stalina

z lat Wielkiej Wojny Narodowej Związku Radzieckiego; wyjaśniają one przyczyny zwycięstw armii radzieckiej nad faszyzmem, określają dalsze drogi rozwoju państwa radzieckiego i stosunków społecznych epoki współczesnej.

Uchwały Komitetu Centralnego WKP(b) w sprawach ideologicznych dały historykom radzieckim nową, potężną broń dla dalszego zwycięskiego rozwoju nauki historycznej. Wystąpienia prasy partyjnej organu centralnego „Prawda“ oraz gazety „Kultura i Życie“ — przeciwko destrukcyjnej działalności antypatriotycznej grupy krytyków teatralnych skierowały uwagę naszej partii i inteligencji radzieckiej na konieczność demaskowania i rozgromienia przejawów kosmopolityzmu burżuazyjnego w nauce i kulturze radzieckiej.

Garstka niewiadomego chowu kosmopolitów głosiła wrogi naszemu światopoglądowi nihilizm narodowy. Występując na rzecz antynaukowej i reakcyjnej idei „jedyne go światowego nurtu“ w rozwoju kultury kosmopolici obwieścili jako przestarzałe i przeżyte pojęcia takie jak narodowa kultura, narodowe tradycje, narodowy priorytet w odkryciach naukowych i technicznych. Negowali i ganiili narodowe formy kultury socjalistycznej, nie chcieli uznać, że na podstawie radzieckiej kultury socjalistycznej złożyły się najlepsze tradycje i osiągnięcia kulturalne narodów ZSRR, a przede wszystkim tradycje i osiągnięcia kulturalne narodu rosyjskiego. Niewiadomego chowu kosmopolici szkalowali wielki naród rosyjski, rozpowszechniając kłamliwe twierdzenia o jego odwiecznym zacofaniu, o cudzoziemskim pochodzeniu kultury rosyjskiej i o braku własnych tradycji narodowych narodu rosyjskiego. Negowali i dyskredytowali największe osiągnięcia kultury radzieckiej, usiłowali ją pomniejszyć w zestawieniu z zdeprawowaną kulturą burżuazyjnego Zachodu.

W ten sposób więc wyzbyty ojczyzny kosmopolityzm splata się ściśle z czołobitnością wobec zagranicy. Szkodliwość i niebezpieczeństwo idei kosmopolitycznych polega na tym, że ostrzem swym skierowane są one przeciwko patriotyzmowi radzieckiemu, że podcinają one dzieło wychowywania ludzi radzieckich w duchu patriotycznej dumy z ojczyzny socjalistycznej, z wielkiego narodu radzieckiego. Dlatego też wypłenicie wszelkich objawów kosmopolityzmu z naszej literatury, sztuki i nauki jest sprawą szczególnie ważną i aktualną.

Kosmopolityzm burżuazyjny stanowi szczególne niebezpieczeństwo również i dlatego, że jest on w chwili obecnej orężem ideologicznym międzynarodowej reakcji w jej walce z socjalizmem i demokracją, przykrywką ideologiczną dla dążeń imperialistów amerykańskich do zdobycia panowania nad światem.

Wydarzenia ostatnich lat wskazują, jak groźnym wrogiem wolności i niepodległości narodów jest kosmopolityzm. Kryjąc się za ideami „gospodarki światowej“, „państwa ogólnoświatowego“ i „rządu ogólnoświatowego“, głosząc ideę zniesienia przestarzałej rzekomo suwerenności narodowej, rządzą się przebiegli geszefciarze i politykierzy z Wall - Street

w wielu krajach europejskich i azjatyckich, depcą niezależność narodową ludów, przygotowując wojnę przeciwko Związkowi Radzieckiemu i krajom demokracji ludowej. Kosmopolityzm jako narzędzie ideologiczne imperializmu amerykańskiego w jego przygotowaniach do wojny przeciwko Związkowi Radzieckiemu zdemaskowany został przez A. Żdanowa w jego referacie o sytuacji międzynarodowej, wygłoszonym na konferencji niektórych partii komunistycznych i robotniczych w Warszawie w roku 1947.

Nie jest przypadkiem, że w walce przeciwko państwu radzieckiemu i ideologii radzieckiej imperialiści anglo - amerykańscy wciągają do swej służby resztki białej emigracji rosyjskiej. Nie jest też przypadkiem, że ci wypędzeni przez ojczyznę renegaci występują dziś w charakterze zaciekłych kosmopolityków. I tak na przykład, biali emigranci rosyjscy w Stanach Zjednoczonych i Anglii fałszują — według wskazówek swoich anglo - amerykańskich chlebodawców — dzieje naszej ojczyzny. W tak zwanej historii cambridge'skiej, w rozdziałach poświęconych dziejom Rosji, wystąpił taki autor jak Struwe, nikczemny renegat i najzawziętszy wróg narodu radzieckiego. Wielotomowa historia Rosji, zainicjowana w Ameryce pod redakcją Wernadzkiego i Karpowicza, opracowywana jest przez rosyjskich białych emigrantów, którzy zadeklarowali się jako kosmopolici. Sens polityczny prac tych fałszerzy historii naszej ojczyzny jest jasny: usiłują oni wywołać wrażenie, że naród rosyjski tkwi gdzieś na tylnym podwórku historii, że jest niezdolny do samodzielnego rozwoju. Stworzona przez białych emigrantów rosyjskich tak zwana „eurazjatycka“ koncepcja dziejów Rosji zmierza do tego, by na podstawie rzekomych „osobliwości“ historycznego rozwoju Rosji „uzasadnić“ brak rodzimych pierwiastków narodowych w kulturze rosyjskiej i państwie rosyjskim. Do tego samego celu służy również osławiona teoria normańska, dawno już obalona przez historyków i archeologów radzieckich, mimo to jednak wytrwale szerzona w krajach burżuazyjnych.

Partia bolszewików prowadzi szeroką ofensywę przeciwko rozmaitym objawom ideologii burżuazyjnej: przeciwko obiektywizmowi burżuazyjnemu, przeciwko próbom odrodzenia liberalizmu kadeckiego i socjal - reformizmu. Walka z tymi objawami ideologii burżuazyjnej nie może być skuteczną, o ile nie nastąpi zdemaskowanie i przewyciężenie idei kosmopolitycznych i ich nosicieli.

Jako objaw ideologii burżuazyjnej, kosmopolityzm bynajmniej nie koliduje z innymi jej formami, lecz znajduje w nich — tzn. w obiektywizmie i nacjonalizmie burżuazyjnym, w liberalizmie kadeckim i socjalreformizmie — swoich sojuszników, znajduje w nich pożywkę i podłoże dla swego rozwoju. Obiektywista burżuazyjny wyjaławia proces historyczny z jego treści klasowej, chwala reakcyjne strony przeszłości historycznej, bije pokłony przed starymi konserwatywnymi zasadami, nienawidzi nowych, rewolucyjnych zasad. Kosmopolita burżuazyjny nie tylko wyjaławia proces historyczny z treści klasowej, lecz również pozbawia go jego formy narodowej. Ścisłej marksistowsko - leninowskiej, klasowej analizie pro-

cesu historycznego, analizie uwzględniającej momenty zarówno społeczno-ekonomiczne, jak i narodowe, przeciwstawia on jałowe, idealistyczne schematy zapożyczeń kulturalnych i filiacji idei jako podstawy procesu historycznego.

Dlatego też koncentrując ogień na wyzbytym ojczyzny kosmopolityzmie, nie powinniśmy równocześnie ustawać w walce z innymi formami przejawiania się ideologii burżuazyjnej.

*

*

*

Pewne przejawy koncepcji kosmopolityzmu burżuazyjnego występują i w radzieckiej nauce historii.

Idee kosmopolityczne szerzył w swoim czasie M. N. Pokrowski i jego antyhistoryczna „szkoła“. Zastępując materializm historyczny wulgarnym socjologizmem, „szkoła“ Pokrowskiego fałszowała, wypaczała wydarzenia dziejowe, szkalowała wielką przeszłość narodów naszego kraju, wyszydzała rosyjskie tradycje narodowe. Partia rozbiła pokrowszczyznę, lecz niektóre mizerne pseudoidee tej „szkoły“ mają jeszcze do tej pory obieg w nauce historycznej. Do występowania idei kosmopolitycznych przyczynił się również do końca jeszcze nie zlikwidowany wpływ tradycji dawnej, przedrewolucyjnej historiografii szlacheckiej i burżuazyjnej, kultuwującej usilnie „teorie“ kosmopolityczne. I wreszcie — koncepcje kosmopolityczne przenikają do naszej nauki historycznej z otoczenia burżuazyjno-imperialistycznego, albowiem kosmopolityzm to jedno z narzędzi ideologicznych w ręku wodzirejów z Wall-Street i ich agentów, jedno z narzędzi służących do osłabienia patriotyzmu radzieckiego, do osłabienia woli narodu radzieckiego w walce o komunizm.

Takie są źródła burżuazyjnego kosmopolityzmu, przejawiającego się w „pracach“ historycznych grupki wyzbitych ojczyzny kosmopolitów, którzy oderwali się od narodu i jego dążeń.

Współcześni kosmopolici wypaczają dzieje bohaterskiej walki narodu rosyjskiego przeciwko rodzimym ciemnościom i cudzoziemskim zaborcom, pomniejszają kierowniczą rolę proletariatu rosyjskiego w dziejach walki rewolucyjnej zarówno naszej ojczyzny, jak i całego świata, tuszują socjalistyczny charakter i międzynarodowe znaczenie Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej, fałszują i wypaczają ogólnoświatową, historyczną rolę narodu rosyjskiego w zbudowaniu społeczeństwa socjalistycznego i w zwycięstwie nad wrogiem ludzkości, niemieckim faszyzmem — podczas Wielkiej Wojny Narodowej.

Poważną szkodę sprawie opracowania dziejów społeczeństwa radzieckiego wyrządziła grupa historyków, na której czele stali członek Akademii Nauk I. Minc i profesor I. M. Razgon. W ciągu 18 lat pracy w sekretariacie „Historii Wojny Domowej“ wydali tylko dwa tomy „Historii Wojny Domowej“. Niemniejszą szkodę wyrządził akademik Minc przez to, że nie wykonał polecenia rządu w sprawie wydania podręcznika do nauki radzieckiego okresu dziejów ZSRR, przez co utrudnił i zahamował wy-

chowywanie kadr młodych historyków, specjalistów w dziedzinie historii naszej ojczyzny.

W swej pracy pt. „Historia ZSRR (1917—1925)“, która spotkała się już z surową krytyką na łamach pisma „Kultura i Życie“, pomniejsza akademik Minc kierowniczą rolę narodu rosyjskiego i rosyjskiej klasy robotniczej w walce o zbudowanie państwa socjalistycznego. Akademik Minc wyraźnie nie rozumie decydującej roli, jaką odgrywa w tej walce patriotyzm radziecki wpojony przez partię Lenina - Stalina i przecenia czynniki zewnętrzne.

Poważnym błędem politycznym redakcji czasopisma „Woprosy Istorii“ było opublikowanie w N-rze 1 z r. 1949 artykułu akademika Minca pod tytułem „Lenin i rozwój radzieckiej nauki historycznej“, w którym to artykule całkowicie pominięte zostały problemy walki z wyzbytym ojczyzny kosmopolityzmem. W artykule tym akademik Minc przemilcza fakt, że inicjatorami opracowania historii społeczeństwa radzieckiego byli Lenin i Stalin, natomiast reklamuje istniejące i nieistniejące „dzieła“ niewielkiej grupy osób (Razgona, Gorodeckiego i innych), których prace rzekomo „zapoczątkowały badania radzieckiego okresu historii naszego kraju“.

Szkodliwe, kosmopolityczne poglądy akademika Minca i jego grupy zdemaskowano na radach naukowych i posiedzeniach katedr w Akademii Nauk Społecznych, na Uniwersytecie Moskiewskim, w Instytucie Historii Akademii Nauk i w innych instytucjach.

Zarówno w swoich dawnych pracach z dziejów wojny domowej na Północnym Kaukazie, jak i w ostatniej pracy, zamieszczonej w Wielkiej Encyklopedii Radzieckiej (tom „ZSRR“), przemycza profesor Razgon kosmopolityczne poglądy i teoryjki. Zamazuje światowe znaczenie historyczne Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej, nie uwypukla organizującej roli jaką odgrywa dyktatura proletariatu w budownictwie socjalizmu. Podobnie jak akademik Minc, daje prof. Razgon jedynie zewnętrzną, jednostronną historię faktów, nie wykrywając praw rozwojowych właściwych okresowi radziekiemu, umniejszając przodującą rolę narodu rosyjskiego i rosyjskiej klasy robotniczej w zwycięstwie Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej, w wojnie domowej i w budownictwie społeczeństwa socjalistycznego. W pracy z dziedziny historii wojny domowej na Kaukazie prof. Razgon wypacza fakty i kreśli zupełnie fałszywy obraz stosunków między narodem rosyjskim a narodami Kaukazu Północnego, „udowadnia“ rewolucyjność Czeceńców i Inguszków oraz kontrrewolucyjność Osetyńców. Prof. Razgon przedstawia w sposób nader wadliwy również i Wojnę Narodową, umniejszając rolę patriotyzmu radzieckiego jako jednego z decydujących źródeł zwycięstwa narodu radzieckiego nad faszyzmem.

Kosmopolityzm objawił się w nauce historii również w postaci czołobitności przed wszystkim co zagraniczne, w negowaniu samodzielności rozwoju myśli społeczno-historycznej w Rosji. Jaskrawym przykładem tego rodzaju koncepcji kosmopolitycznej jest książka prof. N. L. Rubin-

sztajna pt. „Historiografia rosyjska“. Autor książki stoi całkowicie na kosmopolitycznym stanowisku „jedynego nurtu“ rozwojowego światowej nauki historycznej, w którym to nurcie historiografia rosyjska występuje tylko jako powtórzenie i odmiana szkół i kierunków historycznych, powstałych na Zachodzie i stamtąd dopiero przeniesionych do Rosji. Dzieje rosyjskiej nauki historycznej przedstawione zostały przez N. L. Rubinsztajna, jako filiacja idei oderwanych od rosyjskiego procesu dziejowego, od klas i walki klasowej w Rosji. Pomniejszając znaczenie rosyjskiej nauki historycznej, wyniósł równocześnie Rubinsztajn na piedestał zagraniczną naukę burżuazyjną i jej przedstawicieli, którzy występowali w Rosji, głównie Niemców. Ci ostatni są według niego nosicielami najbardziej postępowych teorii historycznych, inicjatorami gromadzenia i naukowego opracowywania rosyjskich źródeł historycznych, nauczycielami historyków rosyjskich, pośrednikami przy przenoszeniu teorii naukowo-historycznych do Rosji.

Kolegium redakcyjne czasopisma „Woprosy Istorii“ dopuściło się poważnego błędu, nie zapoczątkowując na łamach swego czasopisma krytyki kosmopolitycznej, antymarksistowskiej książki Rubinsztajna „Historiografia rosyjska“. Co więcej — udostępniając łamy swego czasopisma prof. Rubinsztajnowi dla opublikowania artykułu o historiografii rosyjskiej, czasopismo przyczyniło się faktycznie do zdezorientowania historyków. Kolegium redakcyjne nie wyciągnęło wszystkich niezbędnych wniosków z dyskusji, która się odbyła nad książką Rubinsztajna na konferencji historyków przy Ministerstwie Szkół Wyższych, ograniczyło się jedynie do zamieszczenia sprawozdania z tej konferencji.

W r. 1948 ukazała się dalsza praca Rubinsztajna pt. „Historia ZSRR do wieku XIX“, ogłoszona w specjalnym tomie Wielkiej Encyklopedii Radzieckiej (tom „ZSRR“). W pracy tej nadal głosi Rubinsztajn swoje dawne poglądy kosmopolityczne i w gruncie rzeczy powtarza — jakkolwiek w zawołowanej formie — niemal wszystkie wadliwe tendencje i idee swojej pierwszej pracy.

Również dzieje kultury rosyjskiej rozpatruje prof. Rubinsztajn ze stanowiska kosmopolitycznego. Punktem wyjścia jest dlań antymarksistowska, antynaukowa, idealistyczna teoria zapożyczeń, jako podstawy powstania i rozwoju rosyjskiej kultury narodowej. Pomija on w istocie kwestię warunków wewnętrznych oraz narodowych i klasowych źródeł rozwoju kultury rosyjskiej. Rozkwit kulturalny narodu rosyjskiego w epoce państwa kijowskiego łączy Rubinsztajn jedynie z przyswojeniem sobie przez naród rosyjski spuścizny kulturalnej świata starożytnego i średniowiecznej kultury Bizancjum, zaś osiągnięcia kulturalne narodu rosyjskiego w wieku XII tłumaczy rozszerzeniem się kontaktów międzynarodowych Rosji oraz przenikaniem zdobyczy kultury światowej do Rosji. Również rozwój kultury rosyjskiej w wieku XVIII tłumaczy prof. Rubinsztajn wpływem zagranicznym. W ten sposób więc rozprawia się ten niewiedzącego chowu kosmopolita z kulturą wielkiego narodu rosyjskiego.

Poważne błędy w sensie przeceniania roli wpływów zagranicznych, pomniejszania międzynarodowego znaczenia kultury i nauki rosyjskiej zawarte są również w odnoszących się do dziejów kultury rosyjskiej rozdziałach podręcznika historii ZSRR dla wyższych zakładów naukowych (wydanie II). Autorzy tych rozdziałów ześlizgują się często na fałszywe pozycje różnego rodzaju „wpływów“, „zapożyczeń“ i „oddziaływań wzajemnych“, w których widzą podstawę powstania rozwoju kultury rosyjskiej. Szczególnie wiele błędów zawiera rozdział poświęcony historii kultury XVIII wieku (autor — prof. Gotje). Oceniając działaczy rosyjskich, autor wysuwa wszędzie na pierwszy plan fakt zapożyczenia przez nich pewnych teorii i idei zachodnio-europejskich, natomiast wcale nie ukazuje ich oryginalności i jednolitości. O Radiszczewie na przykład powiada autor: „Formę literacką „Podróży” zaczerpnął Radiszczew od pisarza angielskiego Sterna, autora „Podróży sentymentalnej po Francji i Italii”... Radiszczew — to uczeń racjonalistów francuskich i wróg mistycyzmu, aczkolwiek w niektórych jego poglądach filozoficznych materialistyczne idee Holbacha i Helwecjusza przeplatają się niespodzianie z poglądami ideologicznymi, zapożyczonymi od Leibniza, którego Radiszczew studiował w Lipsku. Jego poglądy na rodzinę, małżeństwo i wychowanie wywodzą się do Rousseau i Mably... Ogólne pojęcie Radiszczewa o wolności, swobodzie, równości wszystkich ludzi ukształtowały się, jak sam mawiał, pod wpływem innego przedstawiciela francuskiego Oświecenia — Raynal’a“. W ten sposób scharakteryzowano inicjatora rosyjskiej walki wyzwoleniejszej przeciwko caratowi i absolutyzmowi — człowieka, którym szczyci się naród rosyjski i którego działalność tak wysoko ocenił Lenin.

Idee kosmopolityczne zawiera też książka O. L. Wajnsztajna pt. „Historiografia średniowiecza“ (Wyd. w r. 1940). Tak samo jak Rubinsztajn w wyjaśnianiu rozwoju nauki historycznej Wajnsztajn reprezentuje teorię zapożyczeń i przedstawia rosyjskie szkoły mediewistyczne po prostu jako odłamy i odmiany szkół zachodnio-europejskich. Na przykład z punktu widzenia Wajnsztajna, słowianofilstwo „jako kierunek myśli społecznej, wyrosło na gruncie filozofii romantycznej“ (str. 295), a nie zrodziło się wcale z rodzimych rosyjskich stosunków społeczno-politycznych. Zupełnemu wypaczeniu uległa w książce Wajnsztajna sylwetka T. N. Granowskiego. Przedstawił on go jako człowieka, którego poglądy historyczne składają się ze strzępów idei rozmaitych szkół i kierunków europejskich. „Wychowany w szkole romantyzmu niemieckiego — pisze Wajnsztajn o Granowskim — znalazł on przeciwwagę dla jego konserwatyzmu w dziełach francuskich historyków liberalnych Thierry’ego i Guizot’a” (str. 298). W dalszym zaś ciągu dodaje Wajnsztajn: „...w jego (Granowskiego — red.) wykładach widać wpływ Guizot’a, Schlossera i tylko w bardzo nieznacznym stopniu — Ranke’go (str. 299). Zdaniem Wajnsztajna, wrażliwość Granowskiego na wszelkie prądy historiografii zachodnio-europejskiej była tak duża, że jako jeden z pierwszych dostrzegł on dokonywujące się na Zachodzie przejście do pozytywizmu i począł w tym duchu właśnie zmieniać swoje wykłady. Również innych przedstawicieli rosyj-

skiej historii wieków średnich — Kudriawcewa, Jeszczewskiego i innych — przedstawia Wajnsztajn jako ludzi pozostających w całkowitej zależności od nauki zachodnio-europejskiej. Mówiąc o rosyjskiej nauce historycznej lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego stulecia, pisze Wajnsztajn: „Kierunek liberalno-pozytywistyczny, który — jak widzieliśmy — Granowski zdążył zaledwie powitać, staje się panującym kierunkiem w rosyjskiej burżuazyjnej myśli historycznej; „władcy umysłów“, Schelling i Hegel, ustępują miejsca Comte'owi, Buckle'owi, Spencerowi“ (str. 303). Odmawiając rosyjskiej nauce mediewistycznej samodzielnego rozwoju, „zapomina“ Wajnsztajn opowiedzieć o wpływie, jaki wywierali na naukę zachodnią przedstawiciele rosyjskiej burżuazyjnej mediewistyki, tacy jak Winogradow, Łuczycyjkij i inni.

W pracach poświęconych dziejom Stanów Zjednoczonych, Anglii i stosunkom międzynarodowym czasów najnowszych popełnili niektórzy historycy radzieccy błędy reformistyczne, dopuścili się wypaczeń kosmopolitycznych, idealizacji reformizmu i okazali czołobitność wobec burżuazyjnego Zachodu. Na przykład W. Łan, w swojej książce zatytułowanej: „Stany Zjednoczone między pierwszą a drugą wojną światową“, występuje w roli apologety burżuazyjnej Ameryki. Zaciera sprzeczności klasowe i walkę klasową w Stanach Zjednoczonych; przedstawia w sposób obiektywistyczny politykę wewnętrzną rządu amerykańskiego w latach trzydziestych, nie ujawniając jej istotnego charakteru klasowego gloryfikuje i wychwala burżuazyjnych polityków amerykańskich. Polegając ślepo na amerykańskiej literaturze apologetycznej, nie tylko nie demaskuje imperialistycznej polityki Wilsona, lecz ponadto usiłuje przekonać czytelnika radzieckiego o „pacyfizmie“ Wilsona, o zdolnościach i cnotach Hoovera i innych pachołków Wall-Street. Łan stara się zrehabilitować imperialistyczne koła rządzące Stanów Zjednoczonych i w takiej sprawie, jak powszechnie znany udział ich w monachijskiej polityce „pacyfikowania“ i podżegania do agresji faszystowskiej w przededniu drugiej wojny światowej.

Przykładem kosmopolitycznego i liberalno-reformistycznego — nie zaś marksistowskiego — przedstawienia dziejów polityki kolonialnej imperializmu amerykańskiego jest książka L. I. Zuboka pt.: „Polityka imperialistyczna Stanów Zjednoczonych w krajach Basenu Karaibskiego“. Tak zwana polityka „dobrosąsiedzka“ oznacza w pojęciu L. I. Zuboka wyrzeczenie się przez Stany Zjednoczone interwencji w sprawy wewnętrzne krajów Ameryki Łacińskiej. Tymczasem w rzeczywistości polityka ta oznaczała jedynie przesunięcie punktu ciężkości z jawnych do zamaskowanych form interwencji. Zamiast skierować pracę badawczą na demaskowanie metod tej ukrytej interwencji lat trzydziestych woli Zubok ograniczyć się do powierzczonego i bezkrytycznego przytoczenia oficjalnych dokumentów, rezolucji konferencji panamerykańskich oraz obłudnych oświadczeń rządu Stanów Zjednoczonych. Na próżno szukałby czytelnik w tej książce dowodów olbrzymiego wpływu, jaki wywierały i wywierają

na walkę narodów Ameryki Łacińskiej o niepodległość Wielka Październikowa Rewolucja Socjalistyczna i zwycięstwo socjalizmu w ZSRR.

Tego samego rodzaju wypaczeń kosmopolitycznych dopuścili się w swoich pracach G. A. Deborin i prof. I. S. Zwawicz. W książce pt.: „Stosunki międzynarodowe i polityka zagraniczna ZSRR“ (zeszyt IV, 1947) Deborin pomija istniejące już w czasie wojny w obozie koalicji antyhitlerowskiej różnice w pojmowaniu celów wojny i przedstawia rząd amerykański jako „bojownika“ o słuszne cele wojny i jako „przyjaciela“ narodów kolonialnych. Deborin ustosunkowuje się w sposób bezkrytyczny do obłudnych deklaracji rządu amerykańskiego i angielskiego o celach wojny i występuje w charakterze adwokata amerykańskich i angielskich sabotażystów drugiego frontu. Również prof. Zwawicz w wykładach, wygłoszonych w Instytucie Stosunków Międzynarodowych, zamazywał agresywną istotę imperializmu angielskiego, nie ujawniał zdradzieckiej roli i imperialistycznej polityki prawicowych laborzystów, nie demaskował antyradzieckiego kierunku tej polityki.

Wszystkie te obciążone błędami prace nie zostały skrytykowane i zde-maskowane na łamach miesięcznika „Woprosy Istorii“. Co więcej — w miesięczniku tym zamieszczono szereg artykułów i recenzji wymienionych autorów: artykuły te napisane były w duchu kosmopolityzmu burżuazyjnego. Na przykład, w artykule prof. Zuboka „Z historii stosunków amerykańsko-meksykańskich w latach 1920—1939“, autor przedstawił agentów imperializmu amerykańskiego, prezydentów meksykańskich Obregona i Callesa jako bojowników broniących interesów narodowych przed imperializmem; w artykule tym, podobnie jak w wymienionej poprzednio książce, uległ wypaczeniu imperialistyczny charakter amerykańskiej polityki „dobrosąsiedzkiej“. Tak samo fałszywy jest artykuł prof. Zwawicza pt. „Historiografia polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii w osobach jej najnowszych przedstawicieli“, w którym autor przemilczał antyrosyjskie tendencje angielskich historyków burżuazyjnych.

Jak widać z przytoczonych faktów, teoryjki i koncepcje kosmopolityczne przeniknęły do naszej literatury historycznej. Pomniejszanie roli narodu rosyjskiego i kultury rosyjskiej w historii powszechnej, czołobitność wobec burżuazyjnej kultury Zachodu, wobec reakcyjnej historiografii burżuazyjnej — nie spotykały się z należytą odprawą i nie były demaskowane. Winę tego ponosi zarówno Instytut Historii Akademii Nauk ZSRR, jak i nasz miesięcznik, który winien być kierowniczym organem radzieckiej nauki historycznej.

Historycy radzieccy powinni wyteżyc wszystkie siły w celu jak najszybszego naprawienia popełnionych błędów i niedociągnięć, powinni całkowicie wykorzenić wszelki wpływ ideologii burżuazyjnej.

* * *

Partia bolszewicka pod wodzą J. Stalina — wiernego kontynuatora wielkiego dzieła Lenina — prowadzi pewną ręką naród radziecki od zwy-

cięstwa do zwycięstwa, zdecydowanie zmiatając ze swej drogi wrogów i śmiało przewyżając wszystkie trudności budownictwa komunizmu. Pod kierownictwem partii bolszewickiej, natchnionej geniuszem towarzysza Stalina, przeobraził naród radziecki nasz kraj w potężne mocarstwo socjalistyczne. Zrealizowano ze świetnym skutkiem budowę społeczeństwa socjalistycznego, umocnienie państwa radzieckiego i jego sił zbrojnych. Społeczeństwo i państwo radzieckie doszły do niebywałego rozkwitu. Pokonawszy w latach Wielkiej Wojny Narodowej silnego i podstępного wroga, kroczy naród radziecki w okresie powojennym, pod kierownictwem towarzysza Stalina, pomyślnie ku komunizmowi. Z każdym rokiem, z każdym miesiącem i dniem, rośnie potęga Związku Radzieckiego, rośnie autorytet międzynarodowy państwa socjalistycznego, autorytet narodu radzieckiego, partii bolszewickiej, naszego wodza i nauczyciela, towarzysza Stalina.

Wyjątkowo doniosłe znaczenie posiada bogate doświadczenie historyczne partii bolszewickiej, doświadczenie nabyte w walce rewolucyjnej naszego narodu o obalenie władzy obszarników i kapitalistów, a szczególnie — rozległe doświadczenie budownictwa pierwszego w świecie radzieckiego państwa socjalistycznego, rozwoju jego ekonomiki, przemysłu, techniki, rolnictwa, kultury, doświadczenie stworzenia i wychowania szerokich kadr inteligencji radzieckiej, organizacji sił zbrojnych i ich działań bojowych w obronie państwa radzieckiego. To doświadczenie historyczne ważne jest nie tylko dla narodu radzieckiego, lecz również dla mas pracujących innych krajów, zarówno tych, które wyzwoliły się już z pod władzy wyzyskiwaczy, jak i tych, w których toczy się pod sztandarem partii komunistycznych zacięta walka z wyzyskiwaczami, z imperializmem. Nasze doświadczenie ma wszechświatowe znaczenie dziejowe dla narodów państw demokracji ludowej i dla całej postępowej ludzkości, która jednocząc coraz bardziej swoje szeregi toczy walkę z drapieżcami imperialistycznymi i podżegaczami wojennymi. Olbrzymi jest też wpływ naszego kraju i naszych rewolucyjnych przeobrażeń na ruch robotniczy w krajach kapitalistycznych.

Zadaniem historyków radzieckich jest przemyśleć i naświetlić w swych pracach badawczych, artykułach i książkach, powszechno-dziejową rewolucyjną drogę narodu radzieckiego, rewolucyjną drogę przewodniczki narodu radzieckiego — partii bolszewickiej.

Życie potwierdza coraz silniej słuszość wielkiej nauki Lenina i Stalina o drogach rozwoju ruchu rewolucyjnego w państwach kapitalistycznych, o nieuchronnym i wciąż postępującym rozkładzie systemu imperialistycznego, o coraz większym rozwoju i umacnianiu się sił rewolucyjnych, sił postępu, o wzroście światowego ruchu komunistycznego. Nauka leninowsko-stalinowska służy jako potężna broń ideowa, jako gwiazda przewodnia całej postępowej ludzkości w jej walce z imperialistycznymi podżegaczami wojennymi, z wyzyskiwaczami imperialistycznymi — tymi barbarzyńcami XX wieku, dążącymi do zniszczenia wszystkich czołowych osiągnięć cywilizacji ludzkiej.

Zadanie historyków radzieckich polega również na naświetleniu wielkiego historycznego procesu przejścia od kapitalizmu do komunizmu.

Obok opracowywania historii narodów ZSRR, szczególną uwagę poświęcić należy opracowaniu historii społeczeństwa i państwa radzieckiego, jak również krajów demokracji ludowej, historii ruchów narodowych w koloniach i stosunków międzynarodowych. Niezbędne jest kontynuowanie pracy w dziedzinie badań historii głównych państw imperialistycznych, szczególnie tych, które — jak Stany Zjednoczone i Anglia — stoją na czele reakcji światowej.

Historycy radziecy powinni podjąć jeszcze silniejszą walkę ideowo-teoretyczną przeciwko anglo-amerykańskim fałszerzom historii naszej ojczyzny i historii powszechnej.

Opracowując z marksistowskiego punktu widzenia dzieje innych narodów, krajów i państw historycy radziecy dopomogą postępowym historykom tych krajów zwycięsko przeprowadzić walkę z fałszerzami historii wyzyskującymi nie bezinteresownie naukę historyczną dla gloryfikowania i umacniania władzy wyzyskiwaczy, dla grabieży słabych narodów przez państwa imperialistyczne.

Zadanie radzieckiej nauki historycznej polega też na tym, aby stoczyć na arenie międzynarodowej jak najbardziej stanowczą walkę z prawicowymi socjaldemokratycznymi fałszerzami historii państw i narodów.

Radziecka nauka historii nie może kroczyć naprzód bez szerokiego, twórczego omawiania aktualnych zagadnień historii, bez bolszewickiej krytyki i samokrytyki błędów i niedociągnięć, zawartych w dziełach naukowych i działalności praktycznej historyków radzieckich. Bez krytyki i samokrytyki niemożliwa jest normalna i skuteczna działalność miesięcznika „Woprosy Istorii“, który powinien być bojowym, kierowniczym organem ideowo-teoretycznym armii historyków radzieckich.

Jak słusznie wskazała gazeta „Kultura i Życie“ (w numerze z 21 kwietnia 1949 r.) w artykule pt.: „O wysoki poziom ideowo-naukowy“, brak twórczej dyskusji, krytyki i samokrytyki na łamach miesięcznika musiał z konieczności wpłynąć ujemnie na pracę naukową w dziedzinie historii. W artykule tym prasa partyjna stawia doniosłe zadania przed całym frontem historycznym, a więc i przed jego miesięcznikiem „Woprosy Istorii“.

Słuszny niewątpliwie jest również zarzut, że w ostatnim czasie miesięcznik „Woprosy Istorii“ przestał być bojowym organem marksistowsko-leninowskiej nauki historii, że nie wysuwał przed historykami radzieckimi aktualnych zadań, zrezygnował z twórczego omawiania najważniejszych zagadnień nauki historii, nie toczył konsekwentnej, stanowczej walki z objawami ideologii burżuazyjnej w radzieckiej nauce historii. Czasopismo okazywało liberalny stosunek wobec nosicieli różnych wyprawek ideologicznych, nie było wojującym organem bolszewickim, który by w każdym numerze demaskował fałszerzy historii, nie było organem, który by dopomagał postępowym historykom zagranicznym — w szczególności marksistowskim historykom w krajach demokracji ludowej — do skutecznego opracowywania historii na podstawie nauki Lenina i Stalina.

Wskutek tego — jak słusznie zaznaczono w artykule — czasopismo prze-
stało być kierowniczym organem radzieckiej nauki historycznej, nader
słabo oddziaływało na kierunek i poziom ideowy pracy naukowej w dzie-
dzinie historii. Często zamieszczało materiały zupełnie przypadkowe. Ka-
żdy kolejny numer stanowił pstrą zbieranię przypadkowych, wąskich te-
matów, pozbawionych poważniejszego znaczenia naukowego. Czasopismo
nie wysuwało zagadnień teoretycznych z dziedziny nauki historycznej,
uchylało się od opracowywania zagadnień rozwoju myśli społecznej, nie
wyjaśniało prawie zupełnie historii społeczeństwa i państwa radzieckiego.
W naświetlaniu zaś niektórych zagadnień dziejów społeczeństwa i państwa
radzieckiego nie wykraczało poza okres wojny domowej, przy czym za-
mieszczane artykuły stały na bardzo niskim poziomie ideowym i nauko-
wym. Publikując głównie materiały z dziejów starożytnych, z wieków
średnich i nowożytnych, w tym zakresie — również z dziejów ZSRR, cza-
sopismo nie wyodrębniało najważniejszych zagadnień historii przedrewolu-
cyjnej, zagadnień, od których opracowania zależy pomyślny rozwój
wszystkich innych dziedzin nauki historycznej. Czasopismo nie doceniało
znaczenia artykułów wstępnych, które powinny były w kolejnych nume-
rach nie tylko orientować historyków radzieckich we wszystkich ważniej-
szych zagadnieniach, lecz również wysuwać konkretne zadania dotyczące
wszystkich dziedzin nauki historycznej oraz reasumować osiągnięte suk-
cesy, krytykować braki i tym samym torować drogę dalszemu, coraz po-
myślniejszemu rozwojowi nauki historycznej.

Na łamach miesięcznika nie znajdowały także naświetlenia doniosłe
zagadnienia dziejów społeczeństwa i państwa radzieckiego takie, jak np.
uprzemysłowienie, kolektywizacja, walka narodu radzieckiego o wykonanie
stalinowskich pięcioletek, rozwój budownictwa kulturalnego i narodowe-
go w ZSRR, historia polityki zagranicznej państwa radzieckiego, historia
społeczeństwa i państwa radzieckiego z czasów wojny, najważniejsze za-
gadnienia bohaterskich dziejów partii bolszewickiej itd.

Czasopismo nie dość odważnie wysuwało problemy wychowania nowych
kadr autorskich i nie prowadziło w ostatnim czasie żadnej poważnej pracy
organizacyjnej wśród olbrzymiej armii historyków radzieckich. Pobłażało
monopolistycznemu stanowisku niewielkiej grupki historyków z członkiem
Akademii Nauk Mincem na czele, który traktował prace nad historią pań-
stwa radzieckiego jako swój niezaprzeczony przywilej.

Nie toczono poważnej walki z historykami, którzy próbowali wskrzesić
konceptje dawnej, szlachecko-burżuazyjnej historiografii i wychwalali
przedstawicieli tej nauki, usiłując zadzierzgnąć powinowactwo pomiędzy
nauką radziecką a nauką szlachecko-burżuazyjną.

Te wszystkie i inne niedociągnięcia nakładają na historyków radziec-
kich i ich kierowniczego organ — miesięcznik „Woprosy Istorii“ — obowiąz-
zek nie tylko naprawienia tych braków, lecz również szerokiego rozwinię-
cia pracy naukowo-badawczej i propagandowej oraz wzmożenia walki
ofensywnej o całkowite wykorzenienie wpływów i przeżytków ideologii
burżuazyjnej, ujawniających się jeszcze gdzieś w pracach naszych

historyków. W wykonaniu tych zadań muszą się oni oprzeć na zaleceniach KC WKP(b) odnośnie nauk historycznych. Wśród armii historyków radzieckich nie powinno być ludzi, którzy — obok pracy naukowo - badawczej lub nauczycielskiej — nie prowadziliby zarazem pracy propagandowej w najszerszym tego słowa znaczeniu. Chodzi tu nie tylko o wygłaszanie odczytów o aktualnych zagadnieniach historii, lecz również o wystąpienia w gazetach i czasopismach o najważniejszych problemach nauk historycznych.

Historycy radzieccy powinni być namiętnymi, wojującymi propagandzistami bolszewickimi, powinni wysuwać palące zagadnienia historii i śmiało je opracowywać. Radziecki front historyczny nie może się upodobnić do zacisznej przystani, czy też do biwaku pozafrontowego. Historycy radzieccy mają wszelkie dane ku temu, aby rozwiązać wszystkie aktualne zadania, jakie stawia przed nami partia, rząd i sam towarzysz Stalin.

Historycy radzieccy powinni kroczyć w pierwszych szeregach bojowników przeciwko burżuazyjnej ideologii imperializmu anglo-amerykańskiego, powinni demaskować imperializm anglo-amerykański, jego reakcyjną istotę, demaskować socjal-reformizm, fałszujący i dopasowujący historię do potrzeb swoich chlebobawców-imperialistów.

Przy czynnym współudziale całej armii historyków radzieckich miesięcznik „Woprosy Istorii” winien stać się bojowym organem, kierującym rozwojem radzieckiej myśli historycznej, uogólniającym jej osiągnięcia i organizującym historyków radzieckich, wychowanych i kierowanych przez partię Lenina i Stalina, do walki o zbudowanie społeczeństwa komunistycznego.

tlum. A. Malecki

Woprosy Istorii, nr 2, 1949 r.

Zadania historyków radzieckich w dziedzinie historii nowożytnej i najnowszej *

Radziecka nauka historyczna ma duże osiągnięcia w dziele badania historii społeczeństwa kapitalistycznego w krajach europejskich i pozaeuropejskich. Wyjątkowe znaczenie dla tych badań mają genialne prace towarzysza Stalina, które założyły mocne podwaliny pod naukowe pojmowanie historii nowożytnej i najnowszej państw burżuazyjnych. Takim znakomitym dziełem, które wzbogaciło w ostatnim dziesięcioleciu naszą naukę historyczną, była przede wszystkim „Historia WKP(b), Krótki kurs”, zawierająca nieocenioną analizę naukową nie tylko historii naszej ojczyzny, lecz również światowej historii ostatnich dziesięcioleci. Po niej ukazały się inne dzieła towarzysza Stalina — jego referat na XVIII Zjeździe WKP(b), ogłoszona w r. 1941 praca „O artykule Engelsa pt. „Polityka zagraniczna caratu rosyjskiego”, zbiór przemówień i rozkazów towarzysza Stalina z okresu Wielkiej Wojny Narodowej Związku Radzieckiego z faszyzmem niemieckim — zbiór, którego każdy dokument przepełniony jest głęboką analizą przebiegu i nauk wypływających z historii światowej — „Odpowiedź towarzysza Stalina na list towarzysza Razina”; mowa Stalina na zebraniu wyborczym Stalinowskiego Okręgu wyborczego m. Moskwy w dniu 9 lutego 1946 r., oraz inne wystąpienia towarzysza Stalina w sprawach polityki międzynarodowej i w sprawie walki o pokój po drugiej wojnie światowej. Olbrzymie znaczenie dla nauki historycznej ma ukazanie się pierwszych 10-ciu tomów*) Dzieł J. Stalina,

* Artykuł wstępny zam. w Nr 3 „Woprosy Istorii”, 1949 r.

(*) Obecnie (marzec 1950 r.) ukazało się już 13 tomów Dzieł J. Stalina (Red.)

zawierających nieocenione wskazówki dotyczące wszystkich bez wyjątku dziedzin historii.

W wymienionych pracach towarzysza Stalina otrzymała nauka historyczna nową, głęboką historyczną analizę najważniejszych wydarzeń dziejów nowożytnych i najnowszych, analizę, która łącznie ze skarbnicą ideową poprzednich dzieł J. Stalina, stanowi podstawę dla prac badawczych historyków radzieckich w dziedzinie historii nowożytnej i najnowszej.

Wzorem studium historycznego, demaskującego burżuazyjną, trockistowską kontrabandę, jest list towarzysza Stalina do redakcji czasopisma „Rewolucja proletariacka” — „O pewnych zagadnieniach historii bolszewizmu”. List ten uczy historyków radzieckich partyjności w nauce, bezkompromisowego stosunku wobec wrogiej ideologii, wobec wszelkiego fałszowania historii i uzbraja naszych historyków w ogromnie cenne wskazówki w dziedzinie najważniejszych zagadnień historii ruchu robotniczego. W wystąpieniach na tematy bojowych problemów przodującej nauki radzieckiej, podkreślał Stalin wielokrotnie, że przodująca nauka nigdy nie zadawała się osiągniętymi wynikami, nie korzy ślepo przed autorytetami, zrywa odważnie z przestarzałymi normami, założeniami i teoriami i śmiało kroczy naprzód, gromadząc i analizując nowe fakty, wykrywając nowe prawa rozwoju. „Nie można kroczyć naprzód i posuwać naprzód nauki bez poddania krytycznej analizie przestarzałych twierdzeń i wypowiedzi głośnych autorytetów” — pisał towarzysz Stalin w odpowiedzi na list towarzysza Razina”. „Dotyczy to — wyjaśniał towarzysz Stalin — nie tylko autorytetów w sprawach wojskowych, lecz również i klasyków marksizmu”. Doskonałym przykładem takiego twórczego, marksistowskiego podejścia do zagadnień nauki historycznej jest praca Stalina pt. „O artykule Engelsa „Polityka zagraniczna caratu rosyjskiego”. W tym genialnym artykule wykazał Stalin w sposób nieodparty błędność poglądów Engelsa w latach dziewięćdziesiątych na politykę zagraniczną Rosji i jej rolę w stosunkach międzynarodowych państw europejskich w wiekach XVIII i XIX. Towarzysz Stalin ujawnił prawdziwe klasowe źródła polityki zagranicznej caratu i skorygował niesłuszne pojęcie jakoby Rosja stanowiła jeszcze z końcem XIX wieku ostatnią twierdzę reakcji europejskiej i jakoby zaborcze dążenia Rosji carskiej były główną przyczyną nadciągającej pierwszej wojny światowej.

Dokonana przez towarzysza Stalina głęboka, mistrzowska analiza sytuacji międzynarodowej z końca XIX wieku obaliła te błędne poglądy, będące podstawą oszczerczych kłamstw i legend głoszonych przez burżuazyjnych i socjal-opportunistycznych fałszerzy historii. Stalin wykazał w sposób nieodparty, że rola ostatniej twierdzy reakcji w omawianym okresie przesuwiała się w coraz większym stopniu od Rosji do imperialistycznych państw burżuazyjnych Europy Zachodniej, oraz że decydującą rolę w genezie pierwszej wojny światowej odegrały te właśnie państwa, odegrała imperialistyczna walka głównych mocarstw imperialistycznych — Anglii i Niemiec, — nie zaś Rosja.

Oto wzór śmiałego, twórczego, głęboko naukowego marksistowskiego, bojowego potraktowania zagadnień historii nowożytnej, wzór wskazujący naszym historykom właściwe drogi pracy badawczej.

Druga wojna światowa wywołała ogromne przesunięcia i zmiany w sytuacji światowej. W wyniku historycznych zwycięstw Związku Radzieckiego nad państwami faszystowskimi w drugiej wojnie światowej, wzmocnił się znacznie obóz socjalizmu, natomiast poważnie osłabił obóz kapitalizmu. Od systemu kapitalistycznego odpadł szereg krajów Europy Środkowej i Południowo Wschodniej, w których powstał ustrój demokracji ludowej, spełniający funkcje dyktatury proletariatu — co pozwoliło tym krajom wejść na drogę rozwoju socjalistycznego. Obóz kapitalistyczny z imperialistami Stanów Zjednoczonych i Anglii na czele, począł natychmiast po drugiej wojnie światowej szykować trzecią wojnę światową, ogłosił nową wyprawę krzyżową przeciwko Związkowi Radzieckiemu, przeciwko wszystkim siłom postępu, demokracji i socjalizmu, przeciwko niepodległości narodów. Lecz przeciwko podżegaczom do nowej wojny światowej, przeciwko następcom Hitlera pretendującym do panowania nad światem — krzepnie wielki front obrońców pokoju, wolności i niepodległości narodów. Ten demokratyczny, antyimperialistyczny front z ZSRR na czele, jednoczy i zespala w jedną całość zarówno kraje demokracji ludowej, jak i narody świata kapitalistycznego — robotników i chłopów, drobnomieszczaństwo i postępowe warstwy inteligencji, narody kolonialne i półkolonialne.

Układ sił na arenie międzynarodowej i wewnątrz poszczególnych krajów, wyraźnie wskazuje naszej nauce historycznej jej najpilniejsze zadania. Lenin i Stalin uczą komunistów, że działać należy na zasadach naukowych. „Nauka wymaga — pisał Lenin — po pierwsze, uwzględnienia doświadczenia innych krajów... po drugie, uwzględnienia wszystkich sił, grup, partii, klas, mas działających wewnątrz danego kraju”¹⁾. Radziecka nauka historyczna powinna zgłębić w całej pełni i z całą skrupulatnością historyczne doświadczenie zmagających się sił współczesności, sił reakcji i sił demokracji, powinna śledzić ich rozwój, wykrywać ich cechy szczególne w rozmaitych krajach, zbadać ich działanie w przeszłości, tak aby można było określić prawa ich działania w teraźniejszości i przyszłości.

Całą tą rozmaitości zadań, stojących przed historykami, sprowadzić można do sprawy historycznego zbadania imperializmu — zwłaszcza okresu powszechnego kryzysu systemu kapitalistycznego — oraz sił postępu, które toczą z nim walkę na współczesnej arenie historycznej. Genialna nauka Lenina o imperializmie uzbroiła naukę historyczną w ścisłą i wyczerpującą wiedzę o prawach rozwoju najwyższego stadium kapitalizmu, jego przeobrażenia się w gnijący, obumierający kapitalizm imperialistyczny. Lenin i Stalin wykryli prawa rządzące walką klasową w epoce imperializmu, jak również prawa rządzące stosunkami międzynarodowymi w tej epoce i zdemaskowali imperializm jako winowajcę coraz krwawszych wojen światowych, jako źródło czarnej reakcji kapitalistycz-

¹⁾ Lenin, Dzieła Wybrane, tom II, str. 724.

nej i obskurantyzmu. Historycy radzieccy posiadają genialną marksistowsko-leninowską naukę o powszechnym kryzysie kapitalizmu, kryzysie, którego rozwiązaniem była pierwsza wojna światowa i zwycięstwo Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej. Rewolucja ta rozszczepiła świat i stworzyła przodujący socjalistyczny system gospodarczy — przeciwstawiający się gnijącemu systemowi kapitalistycznemu. Nauka ta została rozwinięta i wzbogacona w pracach towarzysza Stalina, który wskazał na coraz gwałtowniejsze zakłócenia równowagi w łonie światowego systemu kapitalistycznego, zakłócenia prowadzące do periodycznych, głębokich kryzysów tego systemu. Towarzysz Stalin wskazał, że „w skutek pierwszego kryzysu kapitalistycznego systemu gospodarki światowej, wynikła pierwsza wojna światowa, w rezultacie zaś drugiego kryzysu, wynikła druga wojna światowa”. Te uwagi towarzysza Stalina stanowią nie przewodnią dla historycznych badań wszystkich procesów rozwoju świata kapitalistycznego w czasach najnowszych i ułatwiają wyjaśnienie najgłębiej ukrytych procesów tej historii.

W oparciu o granitowy fundament leninowsko-stalinowskiej nauki o imperializmie, mogą teraz i powinni historycy radzieccy przestudiować historię społeczeństwa kapitalistycznego w najwyższym i ostatnim stadium jego istnienia; historia ta ma olbrzymie znaczenie poznawcze i praktyczno-polityczne dla naszego narodu, dla naszego państwa socjalistycznego, jak również dla narodów innych krajów walczących z imperializmem.

Nie mogą nas zadowolić urywkowe, niekompletne badania historyczne epoki imperializmu (na jakich poprzestaje do tej pory wiele naszych instytucji historycznych z Instytutem Historii Akademii Nauk ZSRR na czele) wówczas, gdy podjąć należy wszechstronne, pełne badania historycznego rozwoju kapitalizmu monopolistycznego, gdy należy wykryć wszystkie cechy szczególne tego rozwoju w rozmaitych krajach, gdy trzeba głęboko i wszechstronnie zbadać wynikające z imperializmu nowe zjawiska walki klasowej w społeczeństwie kapitalistycznym, oraz nowe warunki walki proletariatu o socjalizm. Różne kierunki i aspekty tego rodzaju badań zostały w sposób dobitny podane we wspaniałej leninowskiej „Próbie zestawienia najważniejszych faktów historii powszechnej” — dokumencie o niezwykłym znaczeniu dla całej nauki historycznej, zwłaszcza zaś dla historii nowożytnej i najnowszej. W tym wnikliwym przeglądzie dziejów ludzkości w okresie imperializmu aż do pierwszej wojny światowej, wyodrębnił Lenin następujące rubryki, jako najważniejsze węzłowe momenty tych dziejów: wojny, dyplomacja, polityka kolonialna, polityka gospodarcza, ruch robotniczy i partie socjalistyczne, ruchy rewolucyjne o charakterze nieproletariackim, ruchy narodowe i kwestia narodowa, reformy demokratyczne, reformy społeczne.

Tak wyląda wykryta przez Lenina wielostronność historycznego procesu rozwoju imperializmu. Wymaga ona od historyków wszechstronnego uwzględnienia wzajemnego stosunku historycznie aktywnych sił wszystkich klas w ich konkretnym rozwoju.

Obraz biegu historii powszechnej skomplikował się jeszcze bardziej po pierwszej wojnie światowej, po zwycięstwie Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej w Rosji, rewolucji oznaczającej, według znanego określenia J. Stalina „zasadniczy zwrot w światowych dziejach ludzkości, zwrot od świata starego, kapitalistycznego, do świata nowego, socjalistycznego”. W swej genialnej pracy pt. „Międzynarodowy charakter Rewolucji Październikowej”, mającej ogromne, instruujące znaczenie dla całej historiografii, w szczególności zaś dla historyków czasów nowożytnych i najnowszych, wskazuje J. Stalin, że „Rewolucja Październikowa otworzyła nową epokę, epokę rewolucji proletariackich w krajach imperia-**lizmu**”; od niej rozpoczęła się „era rewolucji wyzwoleniczych w koloniach i krajach zależnych”. W ten sposób Rewolucja Październikowa „podważając krok za krokiem same podstawy imperializmu rozchwieła imperia-**lizm**” zarówno w ośrodkach jego panowania jak i na jego peryferiach; oznaczała „zasadniczy przełom w ruchu wyzwoleniczym proletariatu światowego, zasadniczy przełom w sposobach walki i formach organizacji, w życiu codziennym i tradycjach, w kulturze i ideologii mas wyzyskiwanych całego świata”²⁾. Wszystko to określiło treść nowej epoki historycznej, zapoczątkowanej przez Wielką Październikową Rewolucję Socjalistyczną, ową treść o której powiedział Lenin: „Zniszczenie kapitalizmu i jego śladów, wprowadzenie podstaw porządku komunistycznego składa się na treść rozpoczynającej się teraz nowej epoki historii powszechnej”³⁾.

Do sporządzonego przez Lenina spisu głównych rozdziałów historii epoki imperializmu, doszły po Wielkiej Rewolucji Październikowej dalsze doniosłe rozdziały, określające bieg historii powszechnej, rozdziały takie, jak: historia i powszechnodziejowa rola ZSRR — ostoja, bazy światowego ruchu wyzwolenczego przeciwko imperializmowi; historia rewolucyjnej walki proletariatu krajów kapitalistycznych i uciemięzonych narodów świata przeciwko imperializmowi.

W ten sposób więc marksistowsko-leninowskie badanie historii imperializmu, czyli demaskowanie imperializmu przy pomocy środków jakimi dysponuje nauka historyczna, zakłada rozległą, wielostronną tematykę pracy badawczej naszych historyków, tematykę wykraczającą daleko poza ramy historii stosunków międzynarodowych, polityki zewnętrznej i dyplomacji ostatniego półwiecza. Należy podkreślić, że również i ta ostatnia praca powinna być jak najszerzej ujęta: obok dalszego badania historii pierwszej wojny światowej i stosunków międzynarodowych przed wojną, w czasie wojny i po wojnie, najważniejszym i nie cierpiącym zwłoki zadaniem historyków radzieckich jest zbadanie genezy drugiej wojny światowej, odsłonięcia wszystkich kolejnych etapów rozwoju monarchijskiej polityki zmowy imperialistów angielskich, amerykańskich, francuskich, niemieckich, włoskich i japońskich przeciwko ZSRR, ujawnienie wszystkich kolei przestępczej polityki izolowania ZSRR, rozpalania agresji fa-

²⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, „Książka“, 1947 r., str. 167, 168, 170.

³⁾ Lenin, Dzieła, tom XXV, str. 469.

szystowskiej i przygotowywania drugiej wojny światowej. Historycy nasi powinni opracować w jak najkrótszym czasie historię drugiej wojny światowej; demaskując wszystkich i wszelkich fałszerzy historii, powinni nasi historycy uwypuklić w całej rozciągłości decydującą rolę Związku Radzieckiego i jego sił zbrojnych w przebiegu wojny, ogólnoswiatową, historyczną rolę wyzwolenczą Związku Radzieckiego, pomoc udzieloną przezeń narodom, które dostały się pod jarzmo faszyzmu, konsekwentną, uczciwą politykę ZSRR w stosunku do swoich sojuszników w obozie koalicji antyhitlerowskiej i — odwrotnie — wiarołomną, egoistyczną i zdradziecką politykę imperialistów anglo-amerykańskich w czasie tej wojny.

Świetny przykład tego rodzaju bojowego, bolszewickiego opracowania zagadnień historii drugiej wojny światowej, daje informacja historyczna Radzieckiego Biura Informacyjnego pt. „Fałszerze historii”. Ten znakomity dokument przygważdża kłamstwa oszczerców i fałszerzy anglo-amerykańskich i stawia ich pod pręgierz dzięki nieodpartej, logicznej analizie bezspornych faktów historycznych; dokument ten daje właściwy naukowy konspekt całej historii stosunków międzynarodowych okresu dowojennego i wojennego, konspekt stanowiący niezawodną kanwę dla pracy badawczej naszych historyków.

Studiując historię polityki zagranicznej, powinni zarazem nasi historycy przezwyciężyć poważne niedociągnięcie spotykane często w tego rodzaju badaniach. Chodzi tu o odrywanie polityki zagranicznej od polityki wewnętrznej, od walki klasowej i interesów klasowych rządzących grup klas panujących, interesów, które występują zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zagranicznej.

Olbrzymiego znaczenia nabiera zupełnie konkretne zbadanie i ujawnienie nieodpartych, historycznych faktów, świadczących o zdradzieckiej roli prawicy socjal-demokracji, owej głównej winowajczyni rozbicia ruchu robotniczego w epoce imperializmu, głównej winowajczyni jego długotrwałych niepowodzeń i klęsk w walce z imperializmem; socjaldemokracja, stanowi bowiem, według słów towarzysza Stalina „główne oparcie polityki ugody z imperializmem”⁴⁾, wskutek czego „walka z imperializmem bez walki i zerwania z oportunizmem — to oszustwo”⁵⁾.

Szczególną uwagę poświęcić trzeba badaniu sił współczesnego obozu antyimperialistycznego — w ich rozwoju historycznym. Przede wszystkim należy się odnieść z większą uwagą do badań z dziedziny historii rewolucyjnego ruchu robotniczego, do studiowania olbrzymiego doświadczenia dziejowego tego ruchu w krajach kapitalistycznych i kolonialnych, do badania dziejów ruchu komunistycznego i partii komunistycznych w krajach kapitalistycznych.

Większą uwagę poświęcić powinni historycy ruchom antyimperialistycznym nieproletariackich mas pracujących — chłopstwa, drobnomieszczaństwa, inteligencji. Jak widzieliśmy, Lenin przywiązywał do tych ru-

⁴⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, „Książka“, 1947, str. 57.

⁵⁾ Lenin, „Zeszyty o imperializmie“, str. 198.

chów rewolucyjnych typu nieproletariackiego olbrzymie znaczenie, stwarzając dla nich oddzielną rubrykę, do której włączył rozmaite objawy oporu demokracji drobnomieszczańskiej przeciwko imperializmowi.

Niezwykle aktualnego znaczenia nabiera historia ruchów narodowych i walki narodowo-wyzwoleńczej różnych narodów przeciwko imperializmowi. Reakcja i ucisk narodowy, to główne cechy polityczne imperializmu. „Imperializm to ucisk narodowy na nowym gruncie historycznym”⁶⁾ — potwierdzeniem tej tezy Lenina był cały przebieg dziejów najnowszych. Potwierdzeniem jej były doświadczenia dwóch wojen światowych i niezliczone fakty z okresu współczesnego.

Podział krajów świata kapitalistycznego na garstkę „wielkich” mocarstw imperialistycznych i olbrzymią większość krajów zależnych, półkolonialnych i kolonialnych, pojawienie się imperialistycznych pretendentów do panowania nad światem, usiłujących przemienić wszystkie narody świata w swoich lenników, wasali i niewolników — wszystko to uczyniło z kwestii narodowej bardzo ważne pole walki proletariatu z imperializmem. Kwestia narodowa, przekształciła się według genialnego określenia towarzysza Stalina „ze sprawy odosobnionej i wewnątrzpaństwowej... w sprawę ogólną i międzynarodową, w światową sprawę wyzwolenia uciskanych ludów krajów zależnych i kolonii z pod jarzma imperializmu”⁷⁾. Stalinowska teza nierozzerwalnego związku kwestii narodowej z całą sytuacją międzynarodową epoki imperializmu, stanowi klucz do wyjaśnienia najważniejszych praw rządzących historią najnowszą. Staranne zbadanie rozmaitych ruchów narodowych uciemiężonych przez imperializm narodów, daje historykom możliwość śledzenia i uwypuklenia decydującego, historycznego procesu budzenia się i wchodzenia na arenę historii światowej olbrzymiej większości mieszkańców kuli ziemskiej, daje możliwość zademonstrować, w jaki sposób olbrzymia większość ludności świata została w końcu wciągnięta do udziału w walce rewolucyjnej, oraz zbadać nowe elementy, które pojawiły się w ruchu narodowo-wyzwoleńczym w wyniku drugiej wojny światowej. Pozwala to naświetlić z historycznego punktu widzenia współczesne znaczenie problemu obrony praw narodowych, niezależności narodowej i suwerenności narodów europejskich i pozaeuropejskich, zagrożonych przez imperializm amerykański, który usiłuje przy pomocy dolara i bomby atomowej utwierdzić swoje panowanie nad światem, zdeptać suwerenność państwową i ujarzmić niepodległe narody.

Badanie ruchów narodowych i kwestii narodowej w epoce imperializmu ma dla historyków czasów nowożytnych i najnowszych również i inne, niemniej ważne znaczenie. Bez takiego zbadania niemożliwe jest naukowe zrozumienie historii dowolnego kraju, dowolnego narodu, w okresie rozwoju kapitalizmu, szczególnie zaś w epoce imperializmu.

⁶⁾ Tamże, str. 670.

⁷⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu“, str. 49.

Marksistowsko-leninowska metodologia badań historycznych, wymaga, podobnie jak naukowa strategia ruchu robotniczego, jak najściślejszego uwzględnienia specyficznych cech narodowych, a co za tym idzie, również specyficznych narodowych form rozwoju poszczególnych narodów. „Póki istnieją różnice narodowe i państwowe między ludami i krajami — podkreślał Lenin — a różnice te będą trwałe jeszcze bardzo, bardzo długo nawet po urzeczywistnieniu dyktatury proletariatu w skali światowej — póty jednolitość międzynarodowej taktyki komunistycznego ruchu robotniczego wszystkich krajów wymaga nie usunięcia, nie unicestwiania różnic narodowych... lecz takiego zastosowania **podstawowych** zasad komunizmu (władza radziecka i dyktatura proletariatu), któreby prawidłowo modyfikowało te zasady w szczegółach, prawidłowo je dopasowywało i przystosowywało do różnic narodowych i narodowo-państwowych”⁸⁾.

Kosmopolityzm w badaniach historycznych, ignorowanie i negowanie narodowych właściwości poszczególnych narodów, nihilistyczny stosunek do kultury narodowej — stanowią zaprzeczenie samych podstaw badania naukowego, są burżuazyjnym sposobem fałszowania historii, haniebną rezygnacją z konkretno-historycznego pojmowania jednolitego procesu rozwoju ludzkości. „Zbadać, przestudiować, znaleźć, odgadnąć, uchwycić to co jest pod względem narodowym swoiste, pod względem narodowym specyficzne w **konkretnym** dla każdego kraju podejściu do sprawy rozwiązania **jednolitego** międzynarodowego zadania”⁹⁾ — te słowa Lenina zawierają w sobie doniosłą wskazówkę również i dla historyków, określając istotę stojącego przed nimi zadania badawczego. Towarzysz Stalin ostrzegał zawsze i ostrzega przed szablonowym pojmowaniem historii. Tylko drogą badania szczególnych, specyficznych elementów narodowych w rozwoju każdego kraju w epoce imperializmu — mogą historycy radzieccy spełnić zadanie stworzenia marksistowsko-leninowskiej historii nowożytnej i najnowszej. Palącą koniecznością dla naszej nauki historii jest zbadanie kryzysu politycznego kapitalizmu, który rozpoczął się jeszcze przed pierwszą wojną światową, a zaostrzył się po niej na skutek zwycięstwa ustroju radzieckiego i utrwalenia państwa socjalistycznego w naszym kraju. Ów kryzys polityczny, wyrażający się między innymi w upadku demokracji burżuazyjnej i parlamentaryzmu burżuazyjnego, w zaostrzeniu się antagonizmu między negującym demokrację imperializmem a dążącymi do demokracji masami ludowymi — znalazł jaskrawy wyraz w walce mas pracujących krajów kapitalistycznych o prawdziwą demokrację, związaną nieodłącznie z wyzwoleniem mas pracujących od wyzysku kapitalistycznego. Zbadanie tego kryzysu politycznego społeczeństwa kapitalistycznego — w jego konkretnych przejawach w rozmaitych krajach — pozwala zbadać rozwój faszyzmu w różnych formach

⁸⁾ Lenin, Dzieła Wybrane, t. II, str. 734 — 735.

⁹⁾ Tamże, str. 735.

i postaciach, pozwala zbadać cechy reakcyjno-faszystowskiego wynaturzenia się współczesnej demokracji burżuazyjnej.

Tego rodzaju badania powinny zarazem wykryć źródła historyczne walki o nową, ludową demokrację, wykryć przesłanki i warunki zwycięstwa ustrojów ludowo-demokratycznych w krajach Europy Wschodniej i Południowo Wschodniej, zwycięstwa uzyskanego dzięki powszechno-dziejowemu zwycięstwu Związku Radzieckiego nad napastnikami faszystowskimi oraz dzięki pomocy udzielonej przez ZSRR narodom, które pod kierownictwem klasy robotniczej swoich krajów wstąpiły na drogę rozwoju socjalistycznego.

Palącą koniecznością są badania z dziedziny historii imperializmu w Stanach Zjednoczonych, w Anglii, Niemczech, Japonii, Francji, Włoszech i innych krajach — badanie specyficznych cech i właściwości rozwoju imperializmu w każdym z nich, badanie form jakie przybiera w tych krajach walka sił imperialistycznych z antyimperialistycznymi.

Jako jedno z najważniejszych zagadnień badawczych współczesnej nauki historii, należy wyodrębnić historię imperializmu amerykańskiego. Czołowa rola imperializmu amerykańskiego w świecie kapitalistycznym, jego zakusy i szaleńcze plany opanowania świata drogą ujarzmienia narodów całej kuli ziemskiej, przeobrażenie Stanów Zjednoczonych w ośrodek zbrodniczej działalności podżegaczy nowej wojny światowej w ośrodek współczesnego obskurantyzmu i reakcji — wszystko to tłumaczy aż nadto konieczność szerokiej pracy badawczej nad historią Stanów Zjednoczonych w czasach nowożytnych i najnowszych.

Obecna sytuacja pod tym względem nie jest w żadnym wypadku zadowalająca; za mało jest prac historyków radzieckich na tematy historii amerykańskiej polityki wewnętrznej i zagranicznej, historii ruchu robotniczego i farmerskiego, historii amerykańskich partii i instytucji politycznych, historii murzynów amerykańskich i kwestii murzyńskiej w Stanach Zjednoczonych. Nadomiar złego, autorzy nielicznych istniejących w tej dziedzinie prac radzieckich, zajmują obce apologetyczne stanowisko i powtarzają za historykami burżuazyjnymi legendy o „demokracji” amerykańskiej, o amerykańskim „dobrobycie”, o rzekomo pokojowej „polityce dobrosąsiedzkiej” itd. A tymczasem właśnie w tym zagadnieniu — w historii imperializmu amerykańskiego — każde choćby najlżejsze zatuszowanie prawdziwego obrazu jest szczególnie szkodliwe i zbrodnicze. Haniebna, krwawa historia amerykańskiego kapitalizmu monopolistycznego, jego tradycje i metody niepohamowanego rabunku wewnątrz kraju i rozboju poza jego granicami, „doktryny” Monroe’ego, Olney’a, „otwartych drzwi” i cały zespół wytrychów ideologicznych do cudzych drzwi — winny stać się przedmiotem starannej, gruntownej analizy historycznej. Historycy radzieccy powinni odsłonić prawdziwą istotę dewocyjnego obłudnie — dobrotliwego wilsonizmu, będącego pewną — zrodzoną z konkretnych warunków historycznych danego okresu — formą agresywnej polityki imperialistycznej amerykańskiego kapitału monopolistycznego, powinni wykazać, że nową, bardziej zamaskowaną formą tej samej poli-

tyki, formą zrodzoną z warunków historycznych ostatnich dziesięcioleci — stała się „polityka dobrosąsiedzka”. Również ważne jest zbadanie procesu rozwoju i doświadczenia historycznego sił i elementów postępowych w łonie społeczeństwa amerykańskiego — ruchu robotniczego, oraz demokratycznych ruchów farmerów, drobnej burżuazji i inteligencji przeciwko trustom, monopolom kapitalistycznym, imperializmowi i militaryzmowi amerykańskiemu.

Jedno z najbardziej palących zadań historyków radzieckich stanowią badania nad historią bratnich narodów słowiańskich w epoce imperializmu. Radziecka nauka historyczna powinna udzielić pomocy młodym marksistowskim kadrom historyków krajów słowiańskich i stanąć na czele prac nad dziejowymi losami narodów słowiańskich w epoce imperializmu. Ujarznienie krajów słowiańskich przez imperializm niemiecki oraz monopolistyczny kapitał angielski, francuski, włoski i amerykański, historia walki narodów słowiańskich z agresją niemiecką i włoską, z imperialistyczną polityką Anglii i Stanów Zjednoczonych, historia rozwoju sił demokratycznych, antyimperialistycznych i wyzwoleniczych w tych krajach, sił, które odniosły obecnie zwycięstwo w krajach demokracji ludowej — oto tematy, które powinny obudzić szczególne zainteresowanie naszych historyków, instytucji i organizacji naukowych.

Wysunięcie problematyki historii imperializmu na pierwszy plan zainteresowań historyków radzieckich, zajmujących się historią nowożytną, nie uwalnia oczywiście od konieczności kontynuowania i pogłębiania prac badawczych z dziedziny historii kapitalizmu przedmonopolistycznego. Wszelki inny wniosek byłby dowodem niezrozumienia elementarnych zasad marksizmu i leninizmu dotyczących nierozzerwalnego związku imperializmu z podstawami kapitalizmu, niezrozumienia specjalnie podkreślonego przez Lenina faktu, że „czysty imperializm bez zasadniczej podstawy kapitalizmu nigdy nie istniał, nigdzie nie istnieje i nigdy istnieć nie będzie”¹⁰).

Każdy historyk-marksista rozumie ów bezpośredni związek, jaki zachodzi między swoistym charakterem historycznym przewrotu przemysłowego w Anglii, Francji czy Niemczech, a specyficznymi cechami kapitalizmu monopolistycznego w tych krajach; ten sam związek uwidacznia się jaskrawo przy analizie przyczyn szybkiego rozwoju kapitału monopolistycznego w Stanach Zjednoczonych. Skuteczne badanie historii świata kapitalistycznego w jego najwyższym i ostatnim stadium opiera się na starannym uwzględnieniu danych, uzyskanych drogą badań historii kapitalizmu we wcześniejszych fazach jego rozwoju. Oto dlaczego byłoby zupełnie niesłuszne, gdybyśmy pewne tematy badań historycznych uznawali mechanicznie za „nieaktualne” tylko ze względów chronologicznych, tylko dlatego, że odnoszą się one, powiedzmy, do najwcześniejszego okresu historii nowożytnej. Takie ograniczanie tematyki badań historycznych stanowiłoby wskrzeszenie szkodliwych, antynaukowych „założeń” „szko-

¹⁰) Lenin, Dzieła, Tom XXIV, str. 131.

ły" Pokrowskiego, który — jak wiadomo — zachęcał historyków radzieckich do zajmowania się wyłącznie najnowszym okresem historii. To nastawienie Pokrowskiego wynikało bezpośrednio z jego likwidatorskich poglądów na naukę historyczną.

Zwrot radzieckich historyków dziejów nowożytnych ku szerokiej pracy badawczej nad imperializmem nie wymaga bynajmniej likwidowania badań dotyczących poprzednich okresów historii kapitalizmu, lecz takiej ich rozbudowy, któraaby odpowiadała ogólnym celom i zadaniom radzieckiej nauki historycznej. Oznacza to, że naczelne miejsce w tematyce prac badawczych z dziedziny historii nowożytnej winny zająć zagadnienia, których rozwiązanie pomoże najskuteczniej do zbadania historii epoki imperializmu, do zbadania stosunków międzynarodowych i sprzeczności imperialistycznych, tendencji rozwoju politycznego w krajach kapitalistycznych, ruchów demokratycznych i sił reakcji w tych krajach, współczesnego ruchu robotniczego i socjalistycznego, rozwoju idei postępowych i reakcyjnych, oraz ich wpływu na masy.

* * *

Praca badawcza historyków-marksistów w dziedzinie historii nowożytnej, szczególnie gdy mowa o epoce imperializmu, jest już z samej swej istoty nierozdzielną od walki z ideologią burżuazyjną, mającą na celu fałszowanie faktów, praw i doświadczeń historii krajów burżuazyjnych.

W żadnej gałęzi wiedzy historycznej nie rozpowszechniło się tak dalece fałszerstwo, jak właśnie tu, gdzie przedmiotem badania jest gnijące i umierające społeczeństwo kapitalistyczne, które w swych przedśmiertnych skurczach skazuje ludzkość na okropności krwawych wojen, niszczących kryzysów i katastrof, rzuca ją na pastwę czarnej reakcji i teroru faszystowskiego.

Dlatego też historycy radzieccy czasów nowożytnych i najnowszych, mający często do czynienia z tym specyficznym materiałem amoralnej historiografii i dokumentacji burżuazyjnej powinni być szczególnie bezkompromisowi i czujni wobec nacisku wrogich ideologii burżuazyjnych, przenikających z poza granic naszego kraju.

Szczególnie zgubne są dla historyków czasów nowożytnych i najnowszych wszelkie postacie i wszelkie formy korzenia się i płaszczenia przed nauką burżuazyjną. Czołobitność wobec nauki burżuazyjnej przybiera niejednokrotnie formę obiektywizmu, wyrzeczenia się partyjnego, klasowego punktu widzenia na wydarzenia historyczne i powoduje burżuazyjną ich interpretację. Dlatego też stanowcza walka z obiektywizmem burżuazyjnym w dziedzinie badań historii nowoczesnej i najnowszej jest warunkiem zwycięskiego odparcia nacisku ideologii burżuazyjnej na nauki historyczne; należy realizować klasowy punkt widzenia i odrzucać wszelkie zamazywanie partyjności nauki, wszelkie od niej zbaczanie.

W związku z tym raz jeszcze podkreślić należy znaczenie, jakiego nabiera obecnie krytyka i bezlitosne demaskowanie burżuazyjnej pseudonauki,

zajmującej się wyrafinowanym fałszowaniem historii nowożytniej i najnowszej. Trzeba stwierdzić, że w zakresie takiej krytyki historycy radzieccy niewiele dotąd zdziałali. Liczne oszczerce wymysły, legendy i kłamliwe „koncepty”, fabrykowane i klecone każdego dnia przez historiografię burżuazyjną, pozostają często bez odpowiedzi ze strony naszych historyków czasów nowożytnych i najnowszych.

Instytucje naukowo-historyczne i katedry historii na wyższych uczelniach stawiają w sposób zupełnie niezadawalający sprawę krytyki współczesnej literatury burżuazyjnej z zakresu historii nowożytnej i najnowszej. Nie stanowią również pod tym względem wyjątku instytuty Akademii Nauk ZSRR — Instytut Historyczny, Instytut orientalistyczny, Instytut Oceanu Spokojnego, których pracownicy naukowcy poświęcają zbyt mało uwagi zagranicznej literaturze historycznej, niekiedy zaś podchodzą do niej w sposób bezkrytyczny, zapominając, że do ich obowiązków należy przodować w krytyce i demaskowaniu tej literatury.

Wypełniając zadanie to należy koniecznie mieć na uwadze znane wskazanie A. A. Żdanowa, dotyczące celowości naszej radzieckiej krytyki rozmaitych idei i systemów burżuazyjnych; dawno już przewyciężone i pogrzebane poglądy i idee nie powinny dłużej absorbować uwagi; ze szczególną natomiast ostrością krytykować należy systemy i idee, które, pomimo całej swej reakcyjności są ciągle jeszcze w obiegu i którymi posługują się w tej chwili wrogowie marksizmu. Z tego jedynie słusznego punktu widzenia, na szczególną uwagę zasługują reakcyjne pseudo-idee i „teorie” angloamerykańskich fałszerzy historii, eksportowane obecnie do wszystkich zmarshallizowanych krajów Europy i Azji. Chodzi tu przede wszystkim o rozmaite „koncepty” i zatrute idee zgnilego kosmopolityzmu burżuazyjnego, będące jawnym lub zamaskowanym wyrazem dążenia imperialistów do podważania i osłabiania samodzielnego bytu narodów, ich świadomości narodowej, ich kultury i tradycji narodowej — słowem wszystkiego, na czym opiera się suwerenność państwowa niepodległych narodów. — Otwarte negowanie historycznej roli różnic narodowych i głoszenie „reakcyjności” samego pojęcia narodu, znieważanie i łżenie kultury narodowej i tradycji narodowych, fałszywe dociekania historyczne na temat „wspólnoty” „europejskiej” lub „amerykańskiej”; teologiczne konstrukcje historii powszechnej, których uwieńczeniem ma być rzekomo „państwo światowe” i „rząd światowy” (z domyślnym określnikiem „amerykański”), wszystkie te postacie i objawy pseudo-idei kosmopolitycznych stanowią arsenał, uruchomiony przez lokajów imperializmu w dziedzinie nauk historycznych. Wybitnie reakcyjna rola kosmopolityzmu burżuazyjnego polega przede wszystkim na tym, że stał się on narzędziem ekspansji imperialistycznej Stanów Zjednoczonych, narzędziem, które ma utorować pod względem ideologicznym drogę tej ekspansji, zdławić świadomość narodową w krajach, które stały się przedmiotem agresji amerykańskiej, zagłuszyć ich gniew i osłabić patriotyczny opór narodów przeciwko imperialistom amerykańskim, dokonującym zamachu na ich suwerenność państwową, a przede wszystkim ma na celu podciąć źródła

potężnej, niezwykłej sily ZSRR — życiodajnego patriotyzmu radzieckiego. Nic dziwnego, że te zatrute pseudo-idee kosmopolityzmu burżuazyjnego są w gruncie rzeczy zasłoną dla wielkomocarstwowych urojeń rasizmu anglosaskiego i maską dla imperializmu amerykańskiego. Z drugiej zaś strony — dla burżuazji szeregu krajów zachodnio-europejskich (Francji, Anglii itd.) idee te stanowią wygodną osłonkę zwyczajnej zdrady niepodległości i wszystkich interesów narodowych własnego kraju.

Za wielki błąd naszych historyków czasów nowożytnych i najnowszych uznać należy to, że nie zdemaskowali już dawno tych pozornie „historycznych” i „historiozoficznych” konstrukcji i apologii kosmopolityzmu burżuazyjnego, że nie podjęli bezlitosnej walki z tą najniebezpieczniejszą postacią współczesnej reakcyjnej ideologii burżuazyjnej. Ta ciężka wina spada również na miesięcznik „Woprosy Istorii”, albowiem również i na jego łamach nie podjęto krytyki owych, przybranych w szatę „historyczną”, teoryjek współczesnego kosmopolityzmu burżuazyjnego. Nie wolno przymykać oczu na niebezpieczeństwo, jakie stanowią te idee bezowocnego kosmopolityzmu burżuazyjnego w dziedzinie historii nowoczesnej i najnowszej. Właśnie z nimi — z tymi ideami kosmopolityzmu — łączą się wyżej wspomniane objawy korzenia się przed „nauką” burżuazyjną — korzenia się, które często stanowi po prostu inny wyraz tych samych destrukcyjnych idei burżuazyjno-kosmopolitycznych.

Należy zdecydowanie skończyć z antynaukowym sposobem badania historii nowoczesnej i najnowszej — w oderwaniu od historii Rosji i dziejów ZSRR. Za swoje najistotniejsze zadanie uważać powinni historycy zbadanie i wskazanie olbrzymiego wpływu przodującej kultury, literatury i nauki rosyjskiej na kulturę i naukę wszystkich innych narodów; powinni w konkretny, historyczny sposób ujawnić rozmaite formy tego wpływu na rozwój myśli społecznej w Europie, Azji, Ameryce.

Niemniej ważnym zadaniem historyków jest zbadanie światowej roli historycznej rosyjskiego ruchu rewolucyjnego, a szczególnie rosyjskiego ruchu robotniczego — najbardziej przodującego na świecie. Wiadomo, że już na początku XX wieku punkt ciężkości ruchu robotniczego przesunął się do Rosji, że od tego czasu proletariat rosyjski stoi na czele zorganizowanego proletariatu całego świata; że właśnie Rosja i naród rosyjski stanęły na czele ogólnoswiatowej walki przeciwko imperializmowi, albowiem Rosja była węzłowym punktem wszystkich sprzeczności imperializmu i „jedynie w Rosji istniała realna siła, która mogła rozwiązać sprzeczności imperializmu w drodze rewolucji”¹¹⁾.

W rocznikach historii wszystkich krajów i wszystkich narodów znajdują historycy liczne fakty, dowodzące tego olbrzymiego wpływu walki rewolucyjnej narodu rosyjskiego z caratem i imperializmem, a staranne przebadanie tych faktów pozwoli historykom radzieckim odtworzyć imponujący obraz potężnego oddziaływania narodu rosyjskiego, który zerwał

¹¹⁾ Stalin, „Zagadnienia leninizmu”, str. 13.

się do swej wspaniałej rewolucji, na cały bieg historii światowej, na ruch robotniczy, demokratyczny i narodowo-wyzwolenczy na całym świecie.

Dotyczy to bardziej jeszcze okresu historii najnowszej. O ile w badaniach historii nowożytnej okresu przedpaździernikowego historycy radzieccy powinni demaskować kosmopolitycznych fałszerzy, usiłujących negować, lub umniejszyć rolę narodu rosyjskiego w dziejach świata, o tyle przy naukowym opracowywaniu dziejów wszystkich krajów po Wielkiej Rewolucji Październikowej, powinni historycy wykazać kierowniczą rolę, jaką odgrywa w historii światowej nasza socjalistyczna ojczyzna, powinni wykazać całą siłę wpływu Związku Radzieckiego na świat kapitalistyczny aż po jego najodleglejsze zakątki na Zachodzie i Wschodzie, wykazać decydującą rolę ZSRR, stojącego na czele całej postępowej ludzkości w walce ze wszelkimi siłami reakcji i imperializmu. Ujawnienie tego wpływu w całej różnorodności zjawisk i faktów historycznych — oznacza udowodnienie wszechświatowej roli historycznej przodującej kultury rosyjskiej i leninizmu, jako szczytu kultury rosyjskiej i światowej, udowodnienie ogólnoświatowej roli historycznej rosyjskiej klasy robotniczej i partii bolszewików, w której robotnicy krajów kapitalistycznych widzą wzór partii klasy robotniczej, udowodnienie ogólnoświatowej roli dziejowej wodza komunistów rosyjskich — Lenina, który stał się wodzem proletariatu międzynarodowego, oraz ogólnoświatowej historycznej roli towarzysza Stalina, godnego kontynuatora dzieła Lenina i wodza całej postępowej ludzkości.

Podjmując walkę z nikczemną ideologią kosmopolityzmu burżuazyjnego i jej objawami w nauce historycznej, nie wolno równocześnie ani na jotę osłabiać walki z wszystkimi innymi postaciami nacjonalizmu burżuazyjnego, z historiografią socjal-reformistyczną i burżuazyjno-liberalną w dziedzinie historii nowożytnej i najnowszej.

Historia, podobnie jak filozofa, jest orężem naukowym w rękach proletariatu, walczącego o swoje wyzwolenie od kapitalizmu. Zadanie historyków radzieckich czasów nowożytnych i najnowszych polega na tym, by wyostrzyć tę broń, by ją oczyścić od rdzy kosmopolityzmu burżuazyjnego od obcego patriotyzmowi radzieckiemu płaszczenia się przed zagraniczną pseudo-nauką burżuazyjną, by ją oczyścić od wszelkich postaci ideologii burżuazyjnej, by następnie skierować tę wyostrzoną broń na rozwiązywanie zagadnień naukowych, jakie stawia przed historykami współczesna epoka, jakie stawia walka obozu socjalizmu, pokoju i demokracji z obozem imperializmu, wojny i reakcji.

tłum. A. Małeckii.

„Woprosy Istorii”, nr 3, 1949 r.

Rewolucja Listopadowa i jej nauka dla niemieckiego ruchu robotniczego

(Uchwała Zarządu Głównego Niemieckiej Socjalistycznej Partii Jedności (SED) z dn. 16 września 1948 r.)

W dniu 9 listopada niemiecka klasa robotnicza i masy pracujące Niemiec obchodzą 30 rocznicę rewolucji listopadowej 1918 r.

30 rocznica rewolucji listopadowej 1918 r. jest obchodzona przez niemiecki ruch robotniczy pod znakiem walki o wypełnienie tych zadań, które nie zostały wykonane na skutek słabości i połowiczności rewolucji w roku 1918. Dalszy rozwój zepchnął nasz naród w przepaść faszyzmu i grozę hitlerowskiej wojny.

Jeszcze w większym stopniu niż w roku 1918 znajduje się obecnie nasz kraj i nasz naród w nędzy i niedoli na skutek zbrodniczej imperialistycznej polityki wojennej. Znajdujemy się obecnie w przełomowym okresie naszej historii i od naszych obecnych decyzji zależy nasza przyszłość. Historyczny rozwój po roku 1918 i straszliwa katastrofa w roku 1945, która jest ostatnim etapem tego rozwoju, narzuca nam w sposób bezwzględny konieczność rozważenia przyczyn, celów i skutków rewolucji listopadowej, aby wyciągnąć z tych doświadczeń poważne nauki dla naszej dalszej walki i aby ustrzec niemiecką klasę robotniczą przed ponownym wkroczeniem na tę samą błędną i fatalną drogę.

Należy dokładnie zanalizować historyczne przesłanki, przebieg i skutki rewolucji listopadowej, aby wyciągnąć z niej konieczną naukę. Przeprowadzenie tego zagadnienia pomoże nam wychować partię w duchu mar-

ksizmu-leninizmu. Dlatego więc Zarząd Główny stawia całej partii zadanie gruntownego przepracowania na wiecach, zgromadzeniach i zebraniach szkoleniowych, nauki rewolucji listopadowej według niniejszych dyrektyw. Właściwe zrozumienie nauk wpływających z rewolucji listopadowej 1918 r. i Republiki Weimarskiej jest warunkiem stworzenia partii nowego typu.

I. Imperializm i rozbitcie niemieckiej socjaldemokracji.

1. Z początkiem XX stulecia kapitalizm wszedł w swój imperialistyczny okres. Cechy szczególne tego okresu zanalizował Lenin; rozwijając naukę marksizmu i wyjaśniając trojaki wyraz tych cech. Ten wywód Lenina został potwierdzony przez bieg wydarzeń ostatnich pięćdziesięciu lat. Imperializm jest wg Lenina po pierwsze: kapitalizmem monopolistycznym, po drugie: pasożytnym i gnijącym kapitalizmem, po trzecie: kapitalizmem umierającym. Znaczy to, że w imperializmie wszystkie sprzeczności i przeciwieństwa kapitalizmu niesłuchanie się zaostrzają, że kapitalizm prowadzi do wojen imperialistycznych i że na porządku dziennym historii staje rewolucja proletariacka.

2. W Niemczech kapitalizm przekształcił się w junkiersko-burżuazyjny imperializm na skutek braku w historii Niemiec zwycięskiej burżuazyjno-demokratycznej rewolucji i na skutek klasowego sojuszu między burżuazją a junkierstwem. Reakcyjne pruskie junkierstwo wycisnęło swoje piętno na zjednoczonym w roku 1871 państwie, stworzonym przy pomocy krwi i żelaza przez pruski militarizm. Niemiecko-pruski imperializm stał się imperializmem najbardziej reakcyjnym, najbardziej żądnym grabieży i wojen. Taki rozwój zaostrzył społeczne przeciwieństwa w Niemczech bardziej jeszcze niż w innych krajach imperialistycznych. Drapieżność i awanturnicza polityka militarna popadały jednocześnie coraz bardziej w konflikt z interesami narodu niemieckiego. Walka z militarizmem i imperializmem stała się narodowym obowiązkiem, ponieważ imperializm przez swą nienasyconą drapieżność prowadził cały naród w przepaść.

3. Rozwój imperializmu i epoki proletariackich rewolucji postawił wszystkie problemy ruchu robotniczego w nowy sposób. Obecnie nie wystarczą już stare formy organizacyjne i stare metody walki proletariatu. Nową epokę kapitalizmu cechuje gwałtowne skupienie władzy w rękach reakcyjnego kapitału finansowego, grożące niebezpieczeństwo imperialistycznych wojen i zbliżanie się proletariackich rewolucji. Stąd wynikało dla socjalistycznego ruchu robotniczego zadanie dalszego rozwijania nauki Marksa i Engelsa, odpowiednio do nowych stosunków. Należało rozwiązać w nowy sposób problemy proletariackiej walki klasowej, jej strategii, taktyki i roli partii. Równocześnie przed klasą robotniczą w krajach imperialistycznych stanęło zadanie połączenia walki o swe społeczne wyzwolenie z walką o uratowanie narodu, zagrożonego przez imperialistyczną burżuazję.

4. Rozwój imperializmu wywołał jednak zjawiska, które sprzyjały powstaniu reformistycznego skrzydła w ruchu robotniczym. W poprzedniej, względnie pokojowej epoce rozwoju socjaldemokracja zdołała osiągnąć poważne sukcesy na drodze walk parlamentarnych. Utwierdziło to znacznie złudzenia o skuteczności akcji parlamentarnej. Oprócz tego powstała w epoce imperializmu w oparciu o wysokie monopolistyczne zyski kapitału finansowego warstwa lepiej opłacanych i uprzywilejowanych robotników, arystokracja robotnicza, która w coraz większym stopniu upatrywała w interesach burżuazji swoje własne interesy. Z rozrastania socjaldemokracji i związków zawodowych w organizacje masowe wytworzyła się biurokracja robotnicza, która w coraz to większym stopniu upodobniała się do burżuazji. Równocześnie narastał napływ drobnomieszczańskich elementów, urzędników i mieszczańskich intelektualistów do ruchu robotniczego i wzmacniał w nim wpływy burżuazyjne. Te elementy stały się społecznym podłożem do powstania rewizjonizmu i oportunistów, który mimo zacieklej walki odniósł ostatecznie zwycięstwo wewnątrz partii socjaldemokratycznej i wolnych związków zawodowych. Na długo przed pierwszą wojną światową niemiecka socjaldemokracja rozpadła się na trzy zwalczające się zaciekle kierunki:

a) *Rewizjoniści i oportuniści*: Rewizjoniści tworzyli prawe skrzydło partii. Wystąpili oni z całkowitą rewizją marksistowskiej teorii i zastąpili ją przez ideologię burżuazyjną. Głosili oni ugodę klasową i pokojowe wrastanie w socjalizm. W praktyce oportuniści reprezentowali współpracę z burżuazją i popierali imperialistyczną zbrojeniową i kolonialną politykę rządu Wilhelma II. Zdradzili przez to nie tylko klasowe interesy proletariatu, ale także interesy narodu niemieckiego, zagrożone przez imperializm. W ruchu zawodowym kierunek ten znajdował swoich zwolenników szczególnie wśród biurokracji związkowej.

b) *Centryści* prowadzili energiczną walkę z rewizjonistami i bronili marksizmu w słowach. Nie pojmowali oni jednak niemożliwości kompromisu i pogodzenia marksistowskiej i burżuazyjnej teorii, rewolucyjnej i reformistycznej praktyki. Dlatego rezygnowali z koniecznych posunięć dla oczyszczenia partii ze wszystkich oportunistycznych i rewizjonistycznych elementów. Nie rozumieli, że jedność partii jako bojowej partii marksistowskiej może być utrzymana tylko przez przezwyciężenie oportunistów i usunięcie oportunistów. Tolerowanie wyradzania się partii rozbijało klasę robotniczą wobec imperialistycznej burżuazji.

c) Lewica stała nieugięta na gruncie rewolucyjnej walki klasowej i reprezentowała w Niemczech w najczystszej i najbardziej zdecydowanej formie interesy proletariatu. Prowadziła ona zaciętą walkę z rewizjonizmem-oportunizmem i broniła rewolucyjnej teorii marksizmu. Jednocześnie starała się ona korzystać z doświadczeń rosyjskiej rewolucji roku 1905 i propagowała polityczny strajk masowy. Szczególne zasługi ma ona w walce z militarystką. Jednakże lewica nie rozumiała istoty imperializmu i nie potrafiła dlatego sformułować koniecznych wniosków. Jej walka z oportunistami nie była wolna od niezdecydowania i połowiczno-

ści. Również ona uległa szeroko w partii rozpowszechnionemu błędowi, że rozwój kapitalistyczny musi w sposób nieunikniony prowadzić do proletariackiej rewolucji. Dlatego nie rozumiała ona również konieczności teoretycznego szkolenia i przygotowania partii do jej zadań w rewolucji. To liczenie na żywiołowy rozwój spowodowało niedocenywanie przez lewicę kierowniczej roli partii. Ponadto nie rozumiała ona konieczności sojuszu klasy robotniczej z pracującymi chłopami i nie doceniała znaczenia narodowej walki w epoce imperializmu.

Jakkolwiek między tymi trzema kierunkami w socjaldemokracji i związkach zawodowych trwała zaciekle walka i na niemożność pogodzenia tych przeciwieństw wskazywał z całą ostrością już Bebel w roku 1903 na Drezdeńskim Zjeździe SPD, usunięcie oportunistów z partii nie zostało przeprowadzone. Wywołało to zagrożenie marksistowskiej jedności partii, paraliżowało jej siłę bojową i przygotowało groźne w skutkach zwycięstwo reformizmu w partii.

5. Podczas gdy marksiści w niemieckiej socjaldemokracji, podobnie jak prawie we wszystkich innych socjaldemokratycznych partiach II Międzynarodówki, nie potrafili rozwiązać nowych problemów ruchu robotniczego, Lenin rozwijał dalej teorię marksizmu, uwzględniając doświadczenia międzynarodowego ruchu robotniczego. *Lenin rozwinął teorię imperializmu jako najwyższego stadium kapitalizmu, naukę o hegemonii proletariatu w rewolucji, naukę o dyktaturze proletariatu jako politycznej władzy klasy robotniczej, naukę o sojuszu klasy robotniczej z pracującym chłopstwem, teorię strategii i taktyki klasy robotniczej w rewolucji i naukę o partii nowego typu. Lenin i Stalin rozwinęli kwestię narodową jako światowy problem wyzwolenia narodów uciskanych spod jarzma imperializmu w krajach zależnych i kolonialnych. Z tą dalej rozwiniętą teorią marksizmu związali bolszewicy jej praktyczne zastosowanie w rosyjskim ruchu robotniczym, zwłaszcza zaś zbudowali oni pod kierownictwem Lenina i Stalina w okresie od II Zjazdu Partii w roku 1903 w Londynie do Praskiej Konferencji w roku 1912 partię nowego typu, partię marksizmu-leninizmu. Dzięki temu zostały założone podwaliny zwycięstwa rosyjskiego proletariatu w sojuszu z biednym chłopstwem w Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej.*

6. Rozwój imperializmu zmierzał coraz wyraźniej do wojny światowej. W obliczu grożącego niebezpieczeństwa wojny, Międzynarodowy Kongres Socjalistów w grudniu 1912 r. w Bazylei uroczystie zatwierdził uchwały Kongresów w Stuttgardzie i Kopenhadze. W tych uchwałach, które 26 grudnia 1912 roku zostały wydrukowane w piśmie „Vorwärts“ czytamy: „Skoro zagrożony wybuch wojny, klasy pracujące i ich parlamentarne przedstawicielstwa we wchodzących w rachubę krajach, w oparciu o kierownictwo Biura Międzynarodowego, powinny uczynić wszystko co jest w ich mocy, aby zapobiec wybuchowi wojny przez zastosowanie najbardziej w ich przekonaniu skutecznych środków, przystosowanych odpowiednio do zaostrzającej się walki klasowej i ogólnej sytuacji politycznej.

Jeżeli wojna mimo to wybuchnie, należy podjąć akcję dla jej szybkiego zakończenia i dążyć ze wszystkich sił do tego, żeby wywołany przez wojnę kryzys gospodarczy i polityczny wykorzystać dla zmobilizowania mas ludowych a przez to dla przyspieszenia upadku panowania kapitalizmu“.

Większość przywódców niemieckiej socjaldemokracji sprzeniewierzyła się tym uchwałom, uchwalając 4 sierpnia 1914 r. kredyty wojenne dla rządu Wilhelma. Tym samym ci przywódcy wzięli na siebie wobec klasy robotniczej pełną odpowiedzialność za wojnę imperialistyczną i jej skutki.

7. Uchwalenie kredytów wojennych i przejście do polityki zgody narodowej (pokoju klasowego) zapoczątkowało nowy etap w rozwoju oportunizmu. Prawicowi socjaldemokratyczni przywódcy przeszli jawnie do obozu imperialistycznej burżuazji i związali odtąd swoje losy z losami burżuazji. Zawarli oni z burżuazją ugodę klasową i usiłowali w ten sposób przeciwdziałać każdemu ruchowi rewolucyjnemu, protestującemu przeciwko wojnie. Pod zakłamanym hasłem obrony ojczyzny zdradzili nie tylko socjalizm, ale też interesy narodu niemieckiego, zagrożone przez imperialistyczną politykę wojenną niemieckiej burżuazji.

Taką polityką prawicowi przywódcy socjaldemokracji rozbijali zarówno międzynarodowy jak i niemiecki ruch robotniczy; spowodowali oni organizacyjne rozbitcie niemieckiej socjaldemokracji, które nastąpiło najpierw we frakcji parlamentarnej a następnie w całej partyjnej organizacji.

Szerokie masy uświadomionych klasowo członków partii socjaldemokratycznej i całej klasy robotniczej były zaskoczone i głęboko rozczarowane taką postawą przywódców socjaldemokracji. Ufały one uroczystym ślubowaniom tych przywódców i czekały na hasło do walki przeciw wojnie. Pozbawione kierownictwa zostały one wydane na pastwę cesarskiemu sztabowi generalnemu, który z chwilą wybuchu wojny zniósł natychmiast mizerne prawa demokratyczne narodu i wprowadził brutalną dyktaturę wojskową.

8. Jedynie lewica w niemieckiej socjaldemokracji pod kierownictwem Róży Luksemburg i Karola Liebknechta pozostała wierna socjalistycznemu internacjonalizmowi. Podczas gdy K. Liebknecht 2 grudnia 1914 roku głosował jawnie przeciwko kredytom wojennym, lewica organizowała nielegalną walkę przeciwko wojnie i skupiała opozycję w szeregach socjaldemokracji pod hasłami: „Nie pokój klasowy, lecz wojna domowa“, „Wróg znajduje się we własnym kraju“. Cała brutalna przemoc dyktatury militarnej została skierowana przeciwko tym bohaterskim bojownikom przeciw wojnie, nie załamało to jednak ich męstwa. Ale nawet wówczas lewica wciąż jeszcze nie decydowała się na tworzenie własnej partii. Zawiązała się ona jedynie w „Związek Spartakusa“, który jako luźna grupa należał do powstałej w 1917 r. Niezależnej Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (U.S.P.D.), do której obok prawdziwych rewolucyjnych bojowników wchodziły liczne mętne, niezdecydowane i oportunistyczne elementy.

9. Pod wpływem niepowodzeń na froncie, przedłużania wojny i rosnącego głodu opozycja w kraju wciąż rosła. Demonstracyjne wystąpienie Liebknechta przeciw wojnie w dniu 1 maja 1916 r. wywołało poważny oddźwięk w całym świecie. Skazanie Liebknechta na 4 lata ciężkiego więzienia wywołało masowe strajki. Ze szczególną siłą narasta ruch rewolucyjny w Niemczech pod wpływem rewolucyjnych wydarzeń w Rosji w roku 1917. W dniach rewolucji lutowej robotnicy i chłopcy wypędzili cara i zaprowadzili demokratyczną republikę. Bolszewicy, którzy pozostali wierni uchwałom Międzynarodówki, potrafili pod kierownictwem Lenina i Stalina zdobyć większość klasy robotniczej i chłopstwa i w roku 1917 dzięki zwycięstwu Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej zbudować pierwszą w świecie władzę proletariacką. W ten sposób otworzyła się w historii ludzkości nowa epoka, epoka socjalizmu. W ten sposób ruch rewolucyjny we wszystkich krajach świata znalazł mocne i pewne oparcie. Światowo-historyczne znaczenie Rewolucji Październikowej polega nie tylko na tym, że wyrosła ona z wielkiej inicjatywy jednego kraju w momencie przerwania łańcucha imperializmu i że stanowi pierwszą pewną oporę socjalizmu w oceanie krajów imperialistycznych, ale również na tym, że jest ona pierwszym etapem rewolucji światowej, potężną bazą dla jej dalszego rozrostu. To powszechno-dziejowe wydarzenie wywarło głęboki wpływ również i w Niemczech. Zorganizowano tu w styczniu 1918 r. wielkie strajki robotników w fabrykach amunicji. Prawicowi przywódcy socjaldemokratyczni potrafili jednak wkraść się do kierownictwa strajku, aby go jak najprędzej zakończyć, co przyczyniło się do tego, że wojna beznadziejnie już przegrana została przedłużona o dalsze 10 miesięcy.

10. Niemcy dusiły się coraz bardziej w kleszczach kryzysu wojennego, braku surowców, środków żywności i ludzkich rezerw. Interesy narodu niemieckiego wymagały kategorycznie natychmiastowego zakończenia wojny, ponieważ jej przedłużanie pogłębiało kryzys narodowy. W jesieni 1918 roku załamał się front na zachodzie pod naciskiem wojsk alianckich. Dowództwo wojskowe zażądało natychmiastowego zawieszenia broni. Aby ratować sytuację dla dalszego prowadzenia wojny, Wilhelm II powołał pseudo liberalny rząd, do którego wchodziłi prawicowi socjaldemokraci Scheidemann i Bauer. Rząd ten był próbą ratowania monarchii i przedłużenia wojny wbrew interesom mas ludowych przy pomocy prawicowych socjaldemokratów. Jednak nie było już możliwości zahamowania ruchu rewolucyjnego. 1 października 1918 roku Związek Spartakusa na swojej Konferencji Krajowej ogłosił program rewolucji, który odpowiadał woli mas. Zmęczenie wojną i pragnienie pokoju doszło do szczytu. Masy ludowe kategorycznie żądały obalenia monarchii, którą obciążały odpowiedzialnością za wojnę. W Kilonii dochodzi do powstania marynarzy, na które w całych Niemczech odpowiadają natychmiast powstania znajdujących się w kraju jednostek wojskowych i robotników.

Zaczęła się rewolucja.

II. Rewolucja listopadowa i Republika Weimarska

11. Rewolucja listopadowa była skutkiem militarnej klęski na frontach i rosnącego zmęczenia wojną w kraju. Pod wpływem zwycięskiej Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej w Rosji powstawały wszędzie w Niemczech i na froncie Rady Robotników i Żołnierzy, które w wielu miejscowościach wzięły władzę w swoje ręce. Nie było jednak siły, nie było rewolucyjnej partii, która byłaby zdolna i zdecydowana stanąć na czele tego ruchu rewolucyjnego i poprowadzić go do realizacji żądań, jakie stanęły w Niemczech na porządku dziennym.

Najważniejszymi z tych żądań były:

a) natychmiastowe zawarcie ścisłego sojuszu z Republiką Radziecką, aby stworzyć dla niemieckiej rewolucji szeroką bazę międzynarodową i przeciwwagę imperializmowi Ententy.

b) natychmiastowe zakończenie wojny na wszystkich frontach i ukaranie odpowiedzialnych za wojnę i zbrodniarzy wojennych,

c) rozbięcie junkiersko-burżuazyjnego aparatu państwowego i zbudowanie władzy Rad Robotników i Żołnierzy,

d) doprowadzenie do końca rewolucji burżuazyjnej przez zniesienie wielkiej własności ziemskiej i przejście do rewolucji socjalistycznej, walka o władzę polityczną dla klasy robotniczej,

e) przekazanie w ręce ludu wielkich zakładów przemysłowych, banków, instytucji kredytowych, koncernów, trustów i kopalń, jako przesłanka dla rozwoju socjalizmu. Rewolucja 1918 r. nie zrealizowała żadnego z tych postulatów, mimo że szerokie masy domagały się gwałtownie ich realizacji, a awangarda klasy robotniczej prowadziła o ich wykonanie bohaterskie walki.

12. Kiedy próba prawicowych przywódców socjaldemokratycznych, aby przez wejście do rządu cesarskiego przeszkodzić wybuchowi rewolucji, poniosła porażkę, stanęli oni na czele ruchu rewolucyjnego, aby przy pomocy wszystkich środków demagogii i terroru zdusić rewolucję. Prawicowi socjaldemokraci opanowali Kongres Rad Robotników i Żołnierzy i skłonili go do przekazania władzy Zgromadzeniu Narodowemu, mimo że władza junkrów i burżuazji nie została złamana. Rząd złożony z prawicowych socjaldemokratów i niezależnych robił wszystko, aby zgnieść rewolucję. Rząd ten od pierwszej chwili ustosunkował się jawnie wrogo do Republiki Radzieckiej, oferując jednocześnie swoje usługi imperialistom Ententy. Utrzymał on okupację Radzieckiej Ukrainy i zgniótł rewolucję w krajach bałtyckich. Prawicowi przywódcy socjaldemokratyczni nie cofnęli się nawet przed formalnym sojuszem ze starym cesarskim sztabem generalnym, aby krwawo zdławić rewolucję. Maskowali oni swoją kontrrewolucyjną politykę przy pomocy socjalistycznej frazeologii, obwieszczając, że „socjalizacja nadciąga”. Tą swoją polityką uratowali oni panowanie kapitalizmu i utorowali drogę reakcji, która w dalszym rozwoju doprowadziła do faszyzmu, do klęski katastrofy narodowej. Prawicowych

przywódców socjaldemokracji popierało w tej polityce kierownictwo Związków Zawodowych, które 15 listopada 1918 roku wspólnie ze zrzeszeniami przedsiębiorców utworzyło Centralną Wspólnotę Pracy. W ten sposób wszystkie gospodarcze i społeczno-polityczne zagadnienia w walce mas miały być rozstrzygane nie w drodze walki mas, ale w drodze pertraktacji z przedsiębiorcami opartych na zasadzie parytetu.

Kontrrewolucyjna polityka prawicowych przywódców socjaldemokracji i Związków Zawodowych musiała pogłębić rozbięcie klasy robotniczej.

13. Prawicowi przywódcy USPD popierali zbrodniczą politykę socjaldemokratycznych przywódców, maskowali to jednak pseudo-rewolucyjnymi frazesami. Nie posiadali oni konsekwentnie marksistowskich przekonań i dlatego nie mieli również jasnego obrazu historycznych zadań klasy robotniczej. Pod naciskiem rewolucyjnych mas robotniczych zajmowali oni chwiejną pozycję, w decydujących momentach jednakże wiązali się z prawicowymi przywódcami socjaldemokracji. Ich niekonsekwentna postawa znalazła swój najdobitniejszy wyraz w próbie włączenia systemu Rad do burżuazyjnego ustroju.

14. Wyrazicielem rewolucyjnej mocy rewolucji listopadowej była lewica, która w końcu 1918 r. ukonstytuowała się jako Komunistyczna Partia Niemiec. Domagała się ona ścisłego sojuszu z Republiką Radziecką (aczkolwiek nie rozumiała w pełni taktyki bolszewików), rozbicia kontrrewolucji i uzbrojenia robotników, wyłączenia junkrów, monopolistów i książąt i przekazania władzy Radom. Lewica jednakże nie była zdolna zorganizować rewolucji, ponieważ sama nie była zorganizowana w partię. Zemściło się teraz długoletnie niedocenywanie roli partii przez lewicę, która pozostawała w szeregach jednej partii razem z oportunistami nawet i po wybuchu rewolucji. O jej organizacyjnej słabości świadczy fakt, że jej przywódcy nie zostali nawet delegowani na Kongres Rad Robotniczych i Żołnierskich. Poza tym lewica nie rozumiała, że klasa robotnicza o ile chce zwyciężyć, musi zatroszczyć się o sojusz z pracującym chłopstwem. Podobnie jak nie doceniała ona narodowo-wyzwoleńczej walki w koloniach, tak też nie rozumiała konieczności połączenia walki o socjalistyczną rewolucję z walką o narodową niezależność Niemiec. Głębszą przyczyną tego, że niemiecka lewica zawiodła polega na tym, że „mimo swego radykalizmu nie wyzwoliła się jeszcze z mieniszewickiego obciążenia“ (Stalin).

15. Na skutek kontrrewolucyjnej roli prawicowych przywódców socjaldemokracji i na skutek braku rewolucyjnej partii klasy robotniczej, rewolucja listopadowa 1918 r. pozostała niedokończoną rewolucją burżuazyjną. Byłoby jednak błędem odmawiać jej jakiegokolwiek znaczenia i zapoznawać jej postępowy dorobek. Polega on na:

- a) zburzeniu w Niemczech półabsolutystycznej monarchii i utworzeniu ustroju parlamentarno - demokratycznego, tj. demokracji burżuazyjnej;

- b) zrealizowaniu starego żądania ruchu robotniczego o ośmio-godzinnym dniu pracy, który został prawnie zalegalizowany z dniem 1 stycznia 1919 r.;
- c) zdobyciu przez robotników szeregu demokratycznych praw i swobód, jak powszechne prawo wyborcze — również dla kobiet — wolność zrzeszeń, słowa, zgromadzeń itd.;
- d) usunięciu praw wyjątkowych, skierowanych przeciwko robotnikom rolnym i półfeudalnym praw o czeladnikach.

Urzeczywistnienie tych demokratycznych praw i swobód postawiło przed klasą robotniczą zadanie podjęcia walki o ich obronę i rozszerzenie, by w ten sposób zapoczątkować przerastanie rewolucji burżuazyjno-demokratycznej w rewolucję socjalistyczną. Jednocześnie jednak uzyskanie tych praw wzmocniło w klasie robotniczej reformistyczne teorie, że przez te osiągnięcia zadania rewolucji zostały spełnione.

16. Rząd przedstawicielstwa ludowego zlekceważył także interesy narodu niemieckiego. Ponieważ winni katastrofy narodowej 1914 — 1918 r. nie zostali pozbawieni władzy i ukarani, mogli oni odbudować swoją pozycję w aparacie władzy i raz jeszcze wprowadzić naród niemiecki na drogę imperialistycznej awantury wojennej. Ponieważ socjaldemokratyczni przywódcy przez swoją nienawiść do Republiki Radzieckiej wydali Niemcy na łup zachodnim państwom imperialistycznym, musieli oni stać się wykonawcami Traktatu Wersalskiego, musieli uprawiać politykę jego wykonywania kosztem ludu pracującego i wzmacniać w ten sposób nacjonalistyczną reakcję.

17. Po rewolucji listopadowej nastąpiły liczne walki masowe przeciwko zrzućeniu ciężarów wojny na barki pracujących i w obronie zdobyczy rewolucji. Awangarda rewolucyjna prowadziła w 1918 i 1919 r. mężną walkę o utorowanie drogi dla socjalistycznej rewolucji. Kiedy w roku 1920 w puczu Kappa kontrrewolucja wymierzyła cios przeciw republice demokratycznej, klasa robotnicza wystąpiła zdecydowanie i jednomyślnie w jej obronie. Prawicowi przywódcy socjaldemokratyczni przeszkadzili jej jednak przez znowę w Bielefeld do gruntownego zniszczenia kontrrewolucji. W latach 1921 i 1923 awangarda klasy robotniczej prowadziła walki przeciw rosnącej reakcji, które zostały również stłumione przy pomocy prawicowych przywódców socjaldemokratycznych. We wszystkich tych walkach prawicowi przywódcy socjaldemokratyczni stali zatem po stronie kontrrewolucji. Organizowali oni bojówki z wojskowych dla zgniecenia ruchu robotniczego i utorowali w ten sposób drogę dla częściowej i czasowej ponownej stabilizacji kapitalizmu (1924 — 1929), która umożliwiła ponowne wzmocnienie niemieckiego imperializmu. Zamiast prowadzić politykę w interesie klasy robotniczej i stworzyć w ten sposób przesłanki dla ponownego zjednoczenia ruchu robotniczego, prawicowi przywódcy socjaldemokratyczni uprawiali zbrodniczą politykę koalicji z partiami burżuazyjnymi. Polityka koalicji opierała się na rozbiciu ruchu ro-

botniczego i czyniła z partii socjaldemokratycznej wykonawcę reakcyjnej burżuazyjnej polityki.

Podobne skutki spowodowała wyznawana przez Związki Zawodowe po puczu Kappa teoria demokracji gospodarczej, według której kapitał i praca, poczynając od warsztatu pracy a kończąc na Radzie Gospodarczej Rzeszy, miały być traktowane jako równoprawne. Ta rzekoma demokracja gospodarcza miała stopniowo prowadzić do socjalizmu. Prawicowi przywódcy socjaldemokracji i związków zawodowych przez swą wrogą klasie robotniczej politykę pogłębili rozbięcie w ruchu robotniczym i umożliwili rozwój i dojście do władzy faszyzmu.

Mimo, że prawicowi przywódcy socjaldemokratyczni usiłowali zamaskować socjalistycznymi frazesami tę wrogą klasie robotniczej politykę, popadali oni coraz bardziej w konflikt ze znaczną większością członków partii socjaldemokratycznej, którzy żądali powrotu do walki klasowej. Wewnątrz socjaldemokracji grupowały się elementy lewicowe, które walczyły przeciw polityce prawicowych przywódców i występowały o jednolity front robotniczy. Nie potrafiły one jednak wziąć górę w SPD.

18. Komunistyczna Partia Niemiec stała na czele rewolucyjnej klasy robotniczej i prowadziła zaciętą walkę o socjalistyczną rewolucję. Ale popełniła ona przy tym szereg poważnych błędów politycznych, które przyczyniły się do tego, że zwycięstwo klasy robotniczej zostało zniweczone. Dała się ona sprowokować do walki, nie mając za sobą większości klasy robotniczej i mas pracujących. W wyniku tego awangarda poniosła porażkę. W roku 1923 kierownictwo partii komunistycznej popełniło jawnie oportunistyczne błędy, oceniając rządy robotnicze w Saksonii i Turyngii jako machinacje parlamentarne i nie prowadząc mas do walki. W ten sposób przegapiła ona sytuację rewolucyjną. Przez lata całe nie doceniali komuniści pracy w związkach zawodowych i wśród mas chłopskich, nie rozumieli znaczenia walki o wyzwolenie naródowe z pęt Traktatu Wersalskiego i ułatwiali w ten sposób faszystom uprawianie nacjonalistycznej demagogii. Komuniści kierowali główne natarcie przeciw burżuazyjno-demokratycznemu państwu weimarskiemu i przeciw socjaldemokracji jeszcze w tym czasie, gdy głównym niebezpieczeństwem stał się już faszizm. Sekciarskie skrzydło Neumanna przeszkodziło KPD w konsekwentnym prowadzeniu polityki jednolitego frontu i ideologicznej walki o masy, sprawdane przez hitleryzm na manowce. Wszystkie te błędy wynikły z tego, że Komunistyczna Partia Niemiec nie przekształciła się jeszcze w prawdziwą leninowsko-marksistowską partię.

19. Komunistyczna Partia Niemiec zaczęła przezwyciężać te błędy pod kierownictwem Ernesta Thälmana. Napotkała ona jednak na skutek starych błędów w swych wysiłkach o utworzenie jednolitego proletariackiego frontu przeciw faszyzmowi na brak gotowości i zaufania ze strony przywódców socjaldemokracji i związków zawodowych, którzy uważali wszystkie wysiłki KPD za grę taktyczną. Nawet, gdy KPD 20 lipca 1932 r. po ustąpieniu pruskiego rządu Brauna-Severinga wystąpiła z propozycją wspólnego strajku powszechnego z jednym tylko celem zlikwidowania pu-

czu Papena i gdy robotnicy socjaldemokratyczni żądali również gwałtownie masowej walki z Papenem, kierownictwa socjaldemokracji i związków zawodowych nie zgodziły się na propozycję komunistów, łudząc masy nadzieją na najbliższe wybory i na Sąd Najwyższy.

30 stycznia 1933 r., gdy Hitler dochodzi do władzy, powtarza się to samo. Nie doszło nawet do jedności działania klasy robotniczej. Ruch robotniczy pozostał rozbity i faszyzm rozpoczął swoje krwawe rządy.

III. Nauki listopadowej rewolucji i republiki weimarskiej

20. Doświadczenia rewolucji listopadowej 1918 r. i republiki weimarskiej wskazują, że klasa robotnicza i masy pracujące mogą osiągnąć swe cele tylko w najostrzejszej walce z wewnętrznym i zewnętrznym imperializmem, ponieważ jakikolwiek związek z imperializmem musiał by w sposób nieunikniony prowadzić do ponownego wzmocnienia starych sił, do ponownego wzmocnienia imperializmu i przez to do nowych kryzysów i wojen. Na czele wszystkich postępowych sił świata przeciw imperializmowi i wojnie stoi od chwili zwycięskiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej Związek Radziecki. Partia tej zwycięskiej rewolucji, Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików) jest kierującą siłą międzynarodowego frontu walki z imperializmem. Wynika stąd, że podobnie jak we wszystkich innych krajach, tak też i w Niemczech, ruch rewolucyjny i postępowy może zwyciężyć tylko pod warunkiem najściślejszego sojuszu ze Związkiem Radzieckim, pierwszym socjalistycznym krajem, niezwykłą twierdzą pokoju, tylko pod warunkiem pełnego uznania potwierdzonej przez 50-letnie doświadczenie historyczne przodującej roli WKP(b) i kierowanego przez nią Związku Radzieckiego.

Rozwój wypadków od momentu załamania się reżimu hitlerowskiego potwierdził w warunkach wojskowej okupacji na nowo to doświadczenie. Ponieważ we wschodniej strefie ruch robotniczy i postępowe siły demokratyczne korzystały z poparcia radzieckich władz okupacyjnych, ponieważ orientowały się one w swojej walce na demokratyczny, kierowany przez Związek Radziecki obóz antyimperialistyczny, mogły one złamać panowanie junkrów i kapitału monopolistycznego, zbudować nowy demokratyczny ustrój i wkroczyć na drogę pokojowego rozwoju.

Natomiast Niemcy Zachodnie i Południowe przy czynnym poparciu zachodnich władz okupacyjnych weszły ponownie na tę samą fatalną drogę co 1918 r. Pod kierownictwem Schumachera i Ollenhauera podjęła SPD na nowo zgubną politykę prawicowych przywódców z 1918 r. Jak tamci wówczas, tak prawicowi przywódcy SPD na Zachodzie i w Berlinie zięją obecnie wściekłą nienawiścią do Związku Radzieckiego. Kontynuują oni z wielką gorliwością hitlerowską kampanię oszczerstw przeciwko Związkowi Radzieckiemu — co stanowi nieomylny probierz reakcji — i w ten sposób wyręczają kapitał monopolistyczny i reakcję. Przez uznanie planu Marshalla prawicowi przywódcy SPD nakładają na naród niemiecki jarzmo dolarowego imperializmu i zdradzają w ten spo-

sób jego narodową suwerenność. Nieuniknionym skutkiem takiej polityki jest ponowne wzmocnienie reakcji imperialistycznej w tej części Niemiec i zagrożenie przez nową wojnę światową.

21. Doświadczenia rewolucji listopadowej 1918 r. i republiki weimarskiej uczą, że nie może być solidarności między klasą robotniczą i jej sojusznikami z jednej a kapitalizmem i jego satelitami z drugiej strony. Oparta na takiej solidarności klasowej polityka koalicji prowadzi nieuchronnie do obezwładnienia klasy robotniczej i do wzmocnienia władzy kapitału finansowego.

Lekceważąc to historyczne doświadczenie SPD, kierowana przez Schumachera i Neumanna, pod naciskiem zachodnich imperialistycznych władz okupacyjnych i przy poparciu kontrolowanych przez nią związków zawodowych, utrzymała rozbięcie klasy robotniczej. Podjęła ona przeto i politykę koalicji i w ten sposób pogłębiła rozbięcie. Skutki takiej polityki ujawniają się w tym, że klasa robotnicza w Zachodnich Niemczech i zachodnim sektorze Berlina została znowu wyłączona jako czynnik polityczny a związki zawodowe skazane zostały na bezwładność. Frazesem, że „socjalizm jest zadaniem chwili“ przywódcy SPD usiłują przesłonić swoją reakcyjną rolę i oszukać robotników. W wyniku tej polityki SPD dawni magnaci koncernów i reakcyjniści mogli wzmocnić swoje panowanie i wykorzystać znów swoje pozycje do rabunkowego natarcia na lud pracujący. Państwo, stworzone znów na Zachodzie, nie jest państwem demokratycznym, lecz reakcyjnym, gwarantującym panowanie kapitału monopolistycznego. Odbudowa reakcyjnej władzy w Niemczech Zachodnich oznacza, że ustroj demokratyczny i socjalizm mogą tam być zbudowane jedynie na drodze rewolucyjnej walki mas. Natomiast we wschodniej strefie Niemiec wyciągnięto naukę z historycznych doświadczeń. Jedność klasy robotniczej została tu zbudowana na gruncie walki klasowej. Umożliwiło to prowadzenie pod przewodem klasy robotniczej polityki bloku wszystkich postępowych sił antyfaszystowskich, która to polityka stawia poza nawias dawne ugrupowania rządzące. Zostały przez to zbudowane podstawy rzeczywiście demokratycznego ustroju, który zapewnia decydujący głos masom pracującym. Treść klasowa ustroju państwowego zmieniła się dzięki temu zasadniczo w radzieckiej strefie okupacyjnej. Droga, na którą się w ten sposób wkroczyło, *nie jest specyficznie niemiecką drogą do socjalizmu*, umożliwiającą jakoby pokojowe wrastanie w socjalizm. Usiłowanie kroczenia po takiej specyficznie niemieckiej drodze do socjalizmu doprowadziłoby do niedocenienia wielkiego przykładu historycznego Związku Radzieckiego i do odrzucenia zasad marksizmu-leninizmu w sprawie zwycięstwa socjalizmu. Byłoby to ześlizgnięcie się na pozycje zachodnio-europejskiego pseudo-socjalizmu tzn. na pozycje oportunistu i nacjonalizmu. Nasza droga do socjalizmu jest drogą rewolucyjną, otwierającą możliwości wyjścia poza etap demokratycznej odbudowy i zbudowania władzy politycznej klasy robotniczej jako przesłanki socjalizmu.

22. Doświadczenia rewolucji listopadowej 1918 r. i republiki weimarskiej uczą, że jedynie klasa robotnicza zdolna jest do poprowadzenia mas do walki o rozbudowę demokratycznego ustroju i o socjalizm. Wyrzeczenie się tej kierowniczej roli klasy robotniczej prowadzi nieuchronnie do zlikwidowania demokracji i do panowania reakcji imperialistycznej. I z tej nauki SPD pod kierownictwem Schumachera i Neumanna nie wyciągnęła wniosków. Zachowując rozbiecie w szeregach ruchu robotniczego SPD kontynuuje politykę koalicji, stając się poprostu przyczepką reakcyjnych partii burżuazyjnych.

We wschodniej strefie uświadomieni klasowo socjaldemokraci i komuniści pozostali wierni przysiędze, którą byli złożyli w czasach hitleryzmu w więzieniach, obozach koncentracyjnych i nielegalnych grupach oporu: położenia na wsze czasy kresu rozbitcia ruchu robotniczego. Klasa robotnicza dzięki przezwycięzeniu rozbitcia została znacznie wzmocniona i wywalczyła sobie w ten sposób decydujący wpływ na dalszy rozwój. Zadanie polega obecnie na tym, by wzmocnić ideologicznie, politycznie i organizacyjnie jedność klasy robotniczej. Nie można przy tym tolerować jakiegokolwiek ideologicznych kompromisów. Tylko pod tym warunkiem klasa robotnicza będzie mogła zrealizować swoją przodującą rolę.

23. Doświadczenia rewolucji listopadowej 1918 r. i republiki weimarskiej uczą, że klasa robotnicza może zwycięsko prowadzić walkę o demokrację i socjalizm, tylko w tym wypadku, jeśli zawrze ścisły sojusz ze wszystkimi produkcyjnymi warstwami narodu, z pracującymi warstwami pośrednimi, z inteligencją miejską, zwłaszcza zaś — z pracującym chłopstwem.

I ta nauka została zlekceważona przez SPD Schumachera i Neumanna. Zrezygnowała ona z walki o demokratyczną reformę rolną i uprawia politykę koalicji z junkrem Schlang-Schöningen. Przez taką politykę popycha ona na nowo masy chłopskie w objęcia reakcji. We wschodniej strefie natomiast junkrzy zostali wywłaszczeni, ziemię zaś rozdzielono pomiędzy biednych chłopów i przesiedleńców. Po raz pierwszy w historii niemieckiego ruchu robotniczego został w ten sposób zawiązany trwały sojusz między proletariatem a pracującym chłopstwem, który winien być umocniony przez właściwą politykę wiejską partii. Dzięki reformie rolnej demokracja uzyskuje trwałe podstawy na wsi.

24. Doświadczenia rewolucji listopadowej 1918 r. i republiki weimarskiej uczą, że tylko klasa robotnicza wraz ze swymi sojusznikami jest w stanie prowadzić skuteczną walkę o interesy narodu. Nie ma żadnej sprzeczności między tą walką a między narodowymi obowiązkami klasy robotniczej, ponieważ walka o jedność Niemiec jest jednocześnie walką przeciwko imperializmowi i podżeganiu do wojny.

Dlatego Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec stanęła na czele ludowego ruchu, walczącego o jedność i sprawiedliwy pokój. Ruchu, który skupia obecnie wszystkie prawdziwe narodowe siły naszego narodu. Ruch ten reprezentuje dzisiaj interesy narodu niemieckiego, jego głęboką

tęsknotę za odbudową jedności Niemiec, zniszczonej przez mocarstwa zachodnie i ich lokai.

Postępująca w strefie wschodniej polityczna, gospodarcza i kulturalna odbudowa jest skuteczniejszym środkiem w walce o jedność Niemiec, gdyż pokazuje ona całemu narodowi niemieckiemu, jak wielkie sukcesy może on osiągnąć, gdy jest wolny od imperialistycznego nadzoru.

Przez tępą wrogość i podle oszczerstwa, przy pomocy których Schumacher, Ollenhauer, Neumann i ich wspólnicy prześladowają ten ruch ludowy, walczący o jedność i sprawiedliwy pokój, dowodzą oni, że i w tym względzie nie wynieśli żadnej nauki z rewolucji listopadowej 1918 r. Jak wówczas prawicowi przywódcy socjaldemokratyczni, tak obecnie zwolennicy Schumachera poświęcają znów interesy narodu niemieckiego, lejąc w ten sposób wodę na młyn odwetowych polityków i szowinistycznych podżegaczy wojennych.

25. Doświadczenia rewolucji listopadowej 1918 r. i republiki weimarskiej uczą, że klasa robotnicza nie może zwyciężyć bez partii, która potrafi zmobilizować i zorganizować klasę i masy do rewolucyjnej walki, poprowadzić je w tej walce do zwycięstwa. Musi to być partia, która jednoczy najlepsze elementy klasy robotniczej, która stoi na gruncie rewolucyjnej teorii marksizmu-leninizmu i w której panuje oparta na uświadomieniu surowa dyscyplina wszystkich członków. Musi to być partia, która jest zbudowana na zasadzie demokratycznego centralizmu, w której przez rozwój krytyki i samokrytyki zostają wykarczowane wszystkie elementy wrogie i szkodliwe, partia, która swoim przykładem zdobywa sobie sympatie szerokich mas ludu pracującego i która potrafi pozyskać większość klasy robotniczej i wszystkich pracujących. Brak takiej partii w roku 1918 był decydującą przyczyną klęski rewolucyjnej klasy robotniczej.

Dlatego najważniejsza dla nas obecnie nauka rewolucji listopadowej 1918 r. polega na tym, ażeby naszą Socjalistyczną Partię Jedności Niemiec przekształcić w taką rewolucyjną bojową partię marksizmu - leninizmu.

Program historii nowożytnej Wyższej Szkoły Partyjnej przy KC WKP(b)*

PIERWSZY OKRES — OKRES ZWYCIĘSTWA I UTWIERDZENIA SIĘ
KAPITALIZMU W PRZODUJĄCYCH KRAJACH EUROPY ZACHODNIEJ
I W USA (1642—1870)

1. Rewolucja burżuazyjna w Anglii w XVII w.

Rozwój gospodarczy Anglii w I połowie XVII w. Specyficzne cechy abso-
lutyzmu angielskiego. Wewnętrzna i zagraniczna polityka Stuartów. Powstanie
w Szkocji. Długi Parlament. „Wielka remonstracja“.

Początek wojny domowej. „Kawalerowie“ i „okrągłogłowi“. Independenci.
Reforma wojskowa i rozgromienie monarchistów przez Cromwella. Agrarna
i finansowa polityka Długiego Parlamentu. Powstanie w Irlandii. Starcie par-
lamentu z armią. Stracenie Karola I i proklamowanie republiki. Stłumienie
powstań w Irlandii i Szkocji. Wystąpienie „levellerów“ i „kopaczy“ („diggerów“).
Lilburne Winstanley. „Akt nawigacyjny“. Wojny z Holandią i Hiszpanią. Pro-
tektorat Cromwella. Klasycy marksizmu-leninizmu o rewolucji angielskiej. Prace
uczonych radzieckich o historii Anglii w XVII w.

Reakcja i terror w okresie restauracji Stuartów. Whigowie i torysi. Przewrót
1688 r. Klasowa istota władzy państwowej w Anglii po przewrocie 1688 r.

Burżuazyjna rewolucja angielska XVII w. jako początek historii nowożytnej.
Uwagi J. Stalina, A. Żdanowa i S. Kirowa o konsekwencjach podręcznika historii
nowożytnej.

2. Europa w XVII—XVIII w. Początek rewolucji przemysłowej w Anglii.

Francja za Ludwika XIV. System rządów. Organizacja armii. Dwór królew-
ski. Pasożytniczy charakter szlachty francuskiej. Colbert i colbertyzm. Manu-
faktury i polityka celna. Polityka kolonialna, odkup podatków. Upadek prze-
mysłu i handlu. Zniesienie edyktu Nantejskiego. Położenie chłopów i powstania
chłopskie. Wojny Ludwika XIV.

* Z programu historii powszechnej, zatwierdzonego przez katedrę historii powszech-
nej Wyższej Szkoły Partyjnej przy KC WKP(b) — Moskwa, 1949.

„Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego“. Wzrost znaczenia Prus. Teutońsko-prusackie tradycje w Niemczech. Agresja Prus. Fryderyk II, jego zaborcza polityka. Zwycięstwo wojsk rosyjskich nad Prusami w wojnie siedmioletniej. Zajęcie Berlina przez Rosjan. Przeciwności narodowe i klasowe monarchii Habsburgów. Sytuacja narodów słowiańskich. Zaczepienie Polski. Ucisk narodowy ludności nie polskiej. Pierwszy rozbiór Polski. Kwestia wschodnia. Upadek znaczenia Turcji. Wzmocnienie rosyjskiej armii i floty. Historyczna rola Suworowa. Uszakow. Wojna rosyjsko-szwedzka i wojna wschodnia. Wzrost potęgi Rosji w końcu XVIII w. i wzrost jej międzynarodowego znaczenia.

Życie polityczne Anglii w I połowie XVIII w. Dynastia Hanowerska a parlament. Sukcesy Anglii w jej walce z Francją. „Akumulacja pierwotna“ w Anglii i innych krajach europejskich. Rewolucja agrarna w Anglii. Kapitalistyczne farmy. Początek rewolucji przemysłowej w Anglii. Priorytet Połzunowa w wynalezieniu fabrycznej maszyny parowej. Znaczenie rosyjskich rud dla angielskiej ekonomii przemysłowej. Stalin o drogach i metodach uprzemysłowienia się państw burżuazyjnych. Materialna ruina rzemieślników. Kształtowanie się proletariatu przemysłowego i wielko-przemysłowej burżuazji. Położenie robotników przemysłowych. „Rezerwowa armia pracy“. Adam Smith. Malthus — apologeta wyzysku kapitalistycznego; antyhumanitarna populacyjna „teoria“ Malthusa.

3. Wojna północno-amerykańskich kolonii Anglii o niezależność i powstanie USA.

Kolonie państw europejskich w Ameryce Północnej na początku 70-tych lat XVIII w. Rolnictwo, przemysł i handel w koloniach. Rozwój niewolnictwa. Rabunkowe metody gospodarowania plantatorów-właścicieli niewolników. Przyczyny walki kolonii o niepodległość. Początek wojny z Anglią. Rola mas pracujących w organizacji walki z Anglią. Charakter i właściwości tej wojny. Nowa taktyka wojenna. „Deklaracja niepodległości“. Waszyngton i jego rola w wojnie o niepodległość. Jefferson i jego projekt „Deklaracji niepodległości“. Drugi Kongres Kontynentalny. Pomoc wojskowa absolutystycznej Francji dla USA. Stanowisko Rosji. Zbrojna neutralność i jej znaczenie dla walki północno-amerykańskich kolonii o niepodległość. Lenin o sojuszu wojskowym republiki amerykańskiej i francuskiej monarchii. Pokój w Wersalu. Powstanie Shay'a. Konstytucja Stanów Zjednoczonych i jej klasowa istota. Ograniczony charakter konstytucji w zestawieniu z „Deklaracją niepodległości“. Utrzymanie niewoli Murzynów.

4. Burżuazyjna rewolucja francuska XVIII wieku.

Wytwarzanie się układu kapitalistycznego w feudalnej Francji. Społeczny i polityczny ustrój Francji za panowania Ludwika XV i Ludwika XVI. Stosunki feudalne jako hamulec rozwoju kapitalizmu we Francji w II połowie XVIII wieku. „Reakcja feudalna“. Sądowa i administracyjna samowola. Ideologiczne przygotowanie burżuazyjnej rewolucji francuskiej. Engels o Oświeceniu Francuskim XVIII wieku. Francuski materializm. Społeczne i polityczne idee Monteskiusza i Woltera. Encyklopedyści. Rousseau jako ideolog drobnomieszczaństwa. Meslier. Morelli. Mably. Kryzys feudalno-absolutystycznego ustroju we Francji. Sytuacja rewolucyjna w latach 1788—1789. Ruchy mas ludowych w latach 1788—1789. Zwołanie Stanów Generalnych i przekształcenie się ich w Zgromadzenie Narodowe. Pierwszy etap rewolucji. Zdobycie Bastylii.

Zagarnięcie władzy przez wielką burżuazję i liberalną szlachtę. Monarchia Konstytucyjna. Periodyzacja francuskiej rewolucji burżuazyjnej w świetle wskazówki Marksa o wstępującej linii jej rozwoju. Ruch rewolucyjny na wsi. Stalin o rewolucji chłopów. „Deklaracja praw człowieka i obywatela“ i jej burżuazyjna istota. Czołowi przedstawiciele postępu rosyjskiego i ich stosunek do francuskiej rewolucji burżuazyjnej. Kluby polityczne.

Konstytucja 1791 r. Klasowa istota ustawodawstwa Konstytuanty. Zdrada króla. Początek sprawiedliwej wojny ludu francuskiego przeciwko interwentom. Carat rosyjski a rewolucja burżuazyjna we Francji. Marks, Engels, Lenin i Stalin o istocie i właściwościach wojen rewolucyjnych ludu francuskiego z XVIII wieku. Ofensywa interwentów na Paryż. Masowy ruch ochotników z szeregów ludowych. Robespierre, Marat.

Drugi etap rewolucji. Obalenie monarchii we Francji. Dojście żyrondystów do władzy. Rola Dantona. Zwycięstwo pod Valmy. Konwent. Walka jakobinów z żyrondystami. Stracenie Ludwika XVI. Kryzys gospodarczy. Trudności żywnościowe. „Wściekli“. Przystąpienie Anglii i innych państw europejskich do wojny przeciwko Francji. Rola Anglii, jako kierowniczej siły koalicji kontrrewolucyjnej. Wanda. Pogorszenie sytuacji na frontach. Ofensywa żyrondystów przeciwko paryskiej demokracji rewolucyjnej. Przewrót z dn. 2 czerwca 1793 r.

Trzeci etap rewolucji. Ustanowienie jakobińskiej dyktatury. Organizacja rządu rewolucyjnego. Jakobińska konstytucja 1793 r. Kontrewolucyjne buntury w latach 1793—1794. Rząd jakobiński, lud i armia w walce o obronę rewolucyjnej Francji. Terror rewolucyjny. Zniesienie powinności feudalnych przez jakobinów. Postulat powszechnego maximum. Nowa organizacja armii i nowa taktyka. Heroizm ludowy na tyłach i na froncie w latach 1793-1794. Zwycięstwo pod Fleurus. Engels o znaczeniu tego zwycięstwa.

Burżuazyjna ograniczoność jakobinów i walka wewnętrzna w ich obozie. Kontrewolucyjny przewrót 9 termidora. Przyczyny załamania się dyktatury jakobińskiej. Charakter i znaczenie francuskiej rewolucji burżuazyjnej XVIII w.; jej specyfika w zestawieniu z angielską rewolucją XVII wieku. Zasadnicze przeciwieństwo pomiędzy rewolucją burżuazyjną, a rewolucją socjalistyczną. Badania nad dziejami francuskiej rewolucji burżuazyjnej w ZSRR.

J. Stalin o trzech drogach powstawania silnych państw kapitalistycznych.

5. Europa w okresie od 1794 do 1815 r.

Kontrewolucja termidoriańska. Powstanie biedoty paryskiej wiosną 1795 roku. Konstytucja 1795 roku. Dyktatoriat. Rozpazanie spekulacji. Nędza szerokich mas. Gracchus Babeuf i „spisek równych“. Historyczne znaczenie bafizmu.

Zagraniczna polityka Dyktatoriatu. Uznanie przez Prusy poniesionej przez nie klęski i zawarcie pokoju separatystycznego z Francją. Generał Bonaparte. Włoski pochód Bonapartego; jego polityka w krajach podbitych. Przekształcenie sprawiedliwych wojen Francji w wojny zaborcze. Pokój w Campo-Formio. Pochód do Egiptu i Syrii. Wystąpienie Rosji i Austrii przeciwko Francji. Zwycięstwa Suworowa we Włoszech. Przejście przez Alpy. Przewrót państwowy 18 brumaire'a 1799 r. i znaczenie historyczne tego przewrotu. Marks, Engels, Lenin i Stalin o bonapartyzmie. Sens polityczny ocen burżuazyjnych Napoleona, jako kontynuatora rewolucji. Konstytucja VIII roku, Ustanowienie dyktatury pierwszego konsula.

Wewnętrzna i zagraniczna polityka Bonapartego w latach 1799—1804. Charakter wojen napoleońskich. Proklamowanie cesarstwa. Chłopi za Napoleona I. Ponowne podjęcie wojny z Anglią. Bitwa pod Trafalgarem. Wojna Austrii i Rosji przeciwko Francji. Austerlitz. Traktat w Pressburgu. Powstanie Związku Reńskiego. Likwidacja „Świętego Cesarstwa Rzymskiego“. Przystąpienie Prus do wojny. Jena i Auerstaedt. Przyczyny zwycięstw Napoleona I. Szpiegostwo i dywersja, jako metoda walki państw burżuazyjnych.

Dekret o blokadzie kontynentalnej. Pokój w Tylży. Napad Napoleona na Hiszpanię. Kryzys cesarstwa Napoleona. Ruch narodowo-wyzwolenczy w Hiszpanii i jego przerastanie w rewolucję burżuazyjną. Najazd Napoleona na Rosję. Borodino. Wojna 1812 r. jako wojna ludowa przeciwko obcemu najazdowi. Bohaterstwo mas ludowych Rosji. Powszechno-dziejowe znaczenie zwycięstwa

ludu rosyjskiego nad Napoleonem w 1812 roku. Wpływ zwycięstw narodu rosyjskiego na ruch wyzwolenczy południowych i zachodnich Słowian.

Historyczna rola Kutuzowa. Wojna w Europie w 1813 r. Bitwa pod Lipskiem. Wkroczenie sojuszników do Francji. Zdobyte Paryż. Abdykacja Napoleona. Restauracja Bourbonów. „Sto dni“. Waterloo.

6. Europa w okresie lat 1815—1848.

Wyniki Kongresu Wiedeńskiego. Organizacja „Świętego Przymierza“ monarchów europejskich. Wzmoczenie autorytetu międzynarodowego Rosji i jego wykorzystanie przez carat dla celów reakcyjnych.

Aleksander I i Metternich. Istota „Systemu Metternicha“. Reakcja w Prusach.

Rewolucja 1820 r. w Hiszpanii. Rewolucje 1820 — 1821 w Neapolu i w Piemoncie. Walka „Świętego Przymierza“ z ruchem rewolucyjnym. Pozycja Anglii wobec „Świętego Przymierza“. Istota klasowa polityki Canninga. Anglia, Rosja i Grecja. Wyzwolenie Grecji spod jarzma tureckiego przez wojska rosyjskie.

Socjalizm utopijny. Rozwój wielkiej produkcji maszynowej i nader ciężkie położenie robotników w Anglii i we Francji. Ruch luddystów. Wielcy utopiści Saint-Simon, Fourier, Owen. Znaczenie socjalizmu utopijnego — krytyczne.

Anglia w latach 1832-1848. Czartyzm. Reforma 1832 roku. Ustawa o domach zarobkowych. Powstanie „Londyńskiej Asocjacji“ robotników (Lovett) i opracowanie Karty ludowej (Charta). Prądy siły „moralnej“ i „fizycznej“. Poglądy i taktyka Lovetta, O'Connora, O'Brien i Harney'a. Trzy etapy ruchu czartystowskiego.

Klasyki marksizmu-leninizmu o czartyźmie i jego znaczeniu historycznym.

Francja w latach 1815 — 1848. Druga restauracja. Biały terror. „Nieporównalna izba“. Rozwój gospodarczy Francji w okresie restauracji. Wpływ specyfiki rozwoju agrarnego na wzrost przemysłu we Francji. Ugrupowania polityczne w Izbie Deputowanych. Royer Collard. Benjamin Constant. Rola pamfletu politycznego. Paweł Ludwik Courier. Karol X i jego polityka skrajnej reakcji. Ustawa o wynagrodzeniu dla byłych emigrantów. Opozycja liberalnej burżuazji.

Kryzys przemysłowy w latach 1827 — 1829. Rewolucja lipcowa. Wpływ rewolucji lipcowej na Europę.

Monarchia lipcowa. Powstanie 1831 i 1834 r. w Lyonie. August Blanqui. Powstanie 1839 r. w Paryżu. Klasyki marksizmu o blankiźmie. Walka polityczna we Francji w 40-ch latach XIX w. Socjalistyczne i komunistyczne idee we Francji w latach 30-ch i 40-ch. Kryzys monarchii lipcowej.

7. Marks i Engels. Powstanie socjalizmu naukowego.

Niemcy w pierwszej połowie XIX wieku. Lenin i Stalin o istocie marksizmu, o jego zasadniczych odrębnościach w zestawieniu z poprzednimi teoriami i jego przeciwstawności w stosunku do tych nauk. Początek działalności politycznej K. Marksa. Marks jako redaktor „Gazety Reńskiej“. Znaczenie pracy Marksa: „Krytyka heglowskiej filozofii prawa“.

Początkowy okres działalności Engelsa. Artykuły Engelsa o Anglii. Znaczenie pracy Engelsa: „Zarys krytyczny ekonomii politycznej“. Zacieśnienie współpracy Marksa i Engelsa. Książka Engelsa: „Położenie klasy robotniczej w Anglii“. Opracowanie przez Marksa i Engelsa podstaw rewolucyjnego komunizmu proletariackiego w walce z teoriami burżuazyjnymi i drobnomieszczańskimi. „Niemiecka ideologia“. Walka z Weitlingiem i Proudhonem.

Walka Marksa i Engelsa o stworzenie partii proletariackiej. Stworzenie „Związku Komunistów” — pierwszej międzynarodowej proletariackiej organizacji partyjnej. „Manifest Komunistyczny” i jego historyczne znaczenie. Nauka o walce klasowej i dyktaturze proletariatu. Wyjaśnienie powszechno - dziejowej roli proletariatu. Powiązanie rewolucyjnej teorii z praktyką walki klasowej. Leninizm - marksizm epoki imperializmu i rewolucji proletariackich. Lenin i Stalin spadkobiercy i kontynuatorzy dzieła Marksa i Engelsa.

Marksizm jako wielki rewolucyjny przewrót w filozofii i nauce.

8. Rewolucja 1848 r. we Francji.

Specyfika sytuacji rewolucyjnej w różnych krajach Europy w 1847 — 1848 r. Sytuacja Francji w przededniu rewolucji 1848 r. Partie polityczne we Francji w latach 1847 — 1848 i ich walka o reformę wyborczą. Kampania bankietowa. Stanowisko rządu Guizota. Rewolucja lutowa. Proklamacja republiki. Rozwijanie się rewolucji francuskiej 1848 r. po linii zstępującej. Skład Rządu Tymczasowego i jego polityka. Stosunek rządu do burżuazji finansowej, chłopstwa i robotników.

Zdradziecka taktyka Ludwika Blanca. Lenin o teorii i działalności Ludwika Blanca. Warsztaty narodowe. Zgromadzenie Ustawodawcze. Powstanie czerwcowe. Jego znaczenie dla rozwoju marksistowsko - leninowskiej nauki o powstaniu zbrojnym. Lenin o Cavaignacu i o istocie kaweniakizmu. Wybory prezydenta. Przyczyny sukcesu Ludwika Bonapartego. Od republiki ku cesarstwu. Przewrót państwowy z dnia 2 grudnia 1851 r. Powstania chłopskie. Ogłoszenie cesarstwa. Znaczenie pracy Marksa: „18 brumaire’a Ludwika Bonapartego”.

Hercen i Czernyszewski o rewolucji 1848 r. we Francji. Prace uczonych radzieckich o historii rewolucji 1848 r.

9. Rewolucja 1848 r. w krajach niemieckich i w Cesarstwie Austrackim. Narodowo - wyzwolńczy ruch Słowian.

Rewolucja w Prusach. Rozwój ekonomiczny Prus i innych krajów niemieckich w pierwszej połowie XIX w. Reakcyjne prusactwo i jego system. Marks i Engels o prusactwie. Walka Austrii z Prusami o hegemonię w Związku Niemieckim. Znaczenie zagadnienia zjednoczenia Niemiec. Związek celny 1834 r. Powstanie tkaczy śląskich. Położenie klas społecznych w Prusach w przededniu rewolucji. Kryzys gospodarczy 1847 r. Wpływ rewolucji lutowej we Francji na Niemcy. Liberalowie pruscy a rewolucja lutowa. Rewolucja w Prusach. Walka rewolucyjna w Berlinie. Udział liberalnej burżuazji w rządzie. Burżuazyjni liberalowie i szlachta kontrrewolucyjna. Pruskie Zgromadzenie Narodowe. Podstawowe zadania rewolucji pruskiej i stosunek do nich burżuazji liberalnej. Parlament we Frankfurcie.

Strategia i taktyka Marksa i Engelsa w rewolucji 1848 r. Stosunek Marksa i Engelsa do rewolucyjnej walki poza granicami Niemiec i kierowanie przez nich ruchem proletariatu niemieckiego. Walka przeciwko Bornowi i Gottschalkowi. „Nowa Gazeta Reńska” i jej znaczenie. Sukces kontrrewolucji w Prusach i jego przyczyny. Ugoda liberalnej burżuazji z junkierstwem pruskim. Słabość i błędy demokratów drobnomieszczańskich.

Rewolucja w Austrii. Rozwój gospodarczy Austrii w latach 1815 — 1847. „System Metternicha” w polityce wewnętrznej rządu austriackiego. Narody słowiańskie w Austrii. Wpływ francuskiej rewolucji burżuazyjnej XVIII w. i wojen Rosji przeciwko Napoleonowi na Słowian zachodnich i południowych. Rozwój kulturalny i dążności narodowe Słowian w dwudziestych, trzydziestych i czterdziestych latach XIX w. Działalność Palacky’ego i Kollara. „Illiryzm”. Ludewit Gaj. Narodowo-klasowe antagonizmy na Węgrzech i w Galicji. Ruchy polskie trzydziestych i czterdziestych lat XIX w. Położenie Austrii w przededniu rewolucji 1848 r.

Rewolucja w Wiedniu. Ucieczka Metternicha. Rewolucyjna walka narodów słowiańskich, Węgrów i Włochów w marcu 1848 r. Powstanie robotników i studentów w Wiedniu w maju 1848 r. Zjazd w Pradze. Powstanie w Pradze. Ruch narodowo - wyzwolenczy w Galicji. Wpływ kontrrewolucji ogólnoeuropejskiej na polityczne życie Austrii. Przygotowania do rozgromienia rewolucji na Węgrzech. Październikowe powstanie w Wiedniu i jego klęska. Rozstrzelanie Roberta Bluma. Powstania majowe 1848 r. Zamknięcie „Nowej Gazyety Reńskiej“.

Ruch rewolucyjny na Węgrzech. Petöffi i Tanczicz. Rola Kossutha. Reakcyjna polityka narodowościowa monarchii austriackiej. Rozniecanie antagonizmów narodowych i ich wygrywanie dla celów stłumienia ruchu rewolucyjnego w Cesarstwie.

Stłumienie rewolucji węgierskiej. Interwencja Rosji carskiej. Sytuacja na Węgrzech po 1849 r.

Rosyjscy demokraci rewolucyjni, Hercen i Czernyszewski, o rewolucji 1848 r. w Niemczech.

Zdrada burżuazji liberalnej jako główna przyczyna klęski rewolucji niemieckiej.

Klasyki marksizmu - leninizmu o rewolucji 1848. Teoria permanentnej rewolucji Marksa i Engelsa. Przyczyny klęski rewolucji w Niemczech i Austrii.

Przyczyny klęski ruchu narodowo - wyzwolenczego w Austrii w świetle nauki J. Stalina o kwestii narodowej i o specyfice historycznej rozwoju narodowo-państwowego krajów Europy Wschodniej.

10. Rewolucja 1848 — 1849 r. we Włoszech

„Młoda Italia“. Mazzini. Garibaldi. Kryzys 1847 r. Ruch o wprowadzenie konstytucji. Początek rewolucji. Powstania i wojny przeciwko Austriakom. Walka bloku burżuazyjno - obszarniczego przeciwko ruchowi ludowemu. Republika w Rzymie. Przyczyny klęski rewolucji 1848 r. w Italii. Charakter i znaczenie historyczne rewolucji 1848 — 1849 r. w Italii.

Oświecenie rewolucji 1848 r. w pracach rewolucyjnych demokratów rosyjskich — Hercena, Czernyszewskiego i Dobrołubowa.

Rewolucja 1848 r. a Rosja.

11. Europa po rewolucji 1848 r. Drugie Cesarstwo we Francji. Anglia w 50—60 latach XIX w.

Europa po rewolucji 1848 r. Reakcja polityczna w Europie po rewolucjach 1848 — 1849. Spokój i rozwój ekonomiczny Europy w latach 50-ch. J. Stalin o przeżytkach feudalnych w państwach europejskich. Kwestia wschodnia. Rosja przed wojną krymską. Wojna krymska. Utrata przez carat poprzedniej roli żandarma Europy w wyniku klęski w wojnie krymskiej. Kryzys 1857 r., jego cechy szczególne i znaczenie.

Drugie Cesarstwo we Francji. Rozwój gospodarczy Francji w 50-ch latach XIX wieku. Rządy Napoleona III i gründerstwo. Położenie szerokich mas ludności w latach Drugiego Cesarstwa. Przyczyny rozpowszechnienia proudhonizmu we Francji. Reżim polityczny we Francji w latach 1852 — 1860. Wojny Napoleona III, ich charakter i znaczenie. Klasyki marksizmu o Napoleonie III. Kryzys Drugiego Cesarstwa.

Anglia w 50 — 60 latach XIX w. — Rozwój handlu, przemysłu, finansów, wzrost potęgi kolonialnej w 50 — 60 latach XIX w. Zwycięstwo polityki wolno-handlowej (free-trade). Położenie mas pracujących w Anglii i Irlandii. Powszechne prawo akumulacji kapitału i jego występowanie w Anglii i w innych przodujących krajach Europy w okresie rozkwitu kapitalizmu przemysłowego. Ucisk ludności Indii przez angielskich kolonizatorów. Powstanie narodowe 1857 r. i jego skutki. „Wojny opiumowe“ Anglii przeciwko Chinom. Narzucanie Chinom traktatów bez poszanowania zasady równouprawnienia. Ruch robotni-

czy w Anglii w 50 — 60 latach XIX w. Fenianie. Walka mas o drugą reformę wyborczą. Reformy 1867 r. i inne burżuazyjno - demokratyczne przemiany społeczno - politycznego życia Anglii.

12. Indie, Chiny i Japonia w 40 — 60 latach XIX w.

Kształtowanie się światowego rynku kapitalistycznego na początku pięćdziesiątych lat XIX w. Anglia — pierwsze przemysłowe mocarstwo świata. Ustalenie się kolonialnego monopolu Anglii. Główna rola Anglii w grabieży ludów azjatyckich. Angielski kapitalizm w pierwszych szeregach gnębieli ruchu wyzwoleńczego na Wschodzie.

Angielskie podboje w Indiach. Przekształcenie Indii w kolonię angielską w drodze przemocy. Polityka angielskiego generał-gubernatora Dalhousie w Indiach (1848 — 1856). Powstanie narodowe w Indiach (1857 — 1859). Likwidacja angielskiej Kompanii Wschodnio - indyjskiej. Oświadczenie królowej Wiktorii (1858 r.). Indie po powstaniu.

Pierwsza anglo - chińska „wojna opiumowa“ (1839 — 1842). Oparty na lichwiarским wyzysku i nieposzanowaniu zasady równouprawnienia traktat nankiński i jego skutki. Powstania Tajpingów (1850 — 1864). Druga „wojna opiumowa“ (1856 — 1860). Upadek państwa Tajpingów (1864 r.) w wyniku interwencji Anglii, Francji i USA.

„Odkrycie“ Japonii przez kapitalizm amerykański dla handlu zagranicznego. Niedokończona i połowiczna rewolucja burżuazyjna w Japonii (1868 r.)

13. Ponowne zjednoczenie Włoch i Niemiec w państwa niezależne

Z j e d n o c z e n i e W ł o c h. Rozwój gospodarczy Włoch w latach 50-ch. Walka dwóch tendencji w łonie włoskiego ruchu zjednoczeniowego. Cavour, Mazzini i Garibaldi. Ugoda w Plombières. Wojna francusko - włosko - austriacka, jej charakter i wyniki. Polityka Cavoura w świetle oceny Czernyszewskiego i Dobrolubowa. Wzniesienie fali ruchu narodowo - zjednoczeniowego. Powstanie na Sycylii. Sukcesy wojenne i błędy polityczne Garibaldi'ego. Plebiscyt i oddanie władzy w ręce Wiktora Emanuela II. Utworzenie Królestwa Włoskiego. Zakończenie procesu zjednoczenia Italii. Przyczyny zahamowanego rozwoju kapitalizmu w Italii po ponownym zjednoczeniu.

Z j e d n o c z e n i e N i e m i e c. Dwie możliwe drogi zjednoczenia Niemiec. Gospodarczy i polityczny rozwój Niemiec w latach 50 — 60. Konflikt konstytucyjny w Prusach. Bismarck i jego program zjednoczenia Niemiec. Tchórzliwość i brak zdecydowania burżuazji niemieckiej i jej polityka kompromisu z junkierstwem. Klasa robotnicza i ruch robotniczy w latach 50-ch. A. Bebel i W. Liebknecht. Lassalle i Powszechny Niemiecki Związek Robotniczy. Walka Marksa i Engelsa przeciwko Lassallowi i lassallizmowi. Zdrada Lassalla. Znaczenie krytyki lassallizmu w okresie obecnym.

Wojny pruskie 1864 i 1866 r. Utworzenie Związku Północno - niemieckiego. Kierownicze stanowisko Prus w Związku. Wzniesienie fali ruchu robotniczego 1863 — 1866. Powstanie partii socjal - demokratycznej w Eisenach. Przygotowania Prus do wojny przeciwko Francji. Pruska polityka intryg dyplomatycznych i fałszerstw dla rozpętania wojny z Francją.

Klasyki marksizmu - leninizmu o ponownym zjednoczeniu Włoch i Niemiec w państwa samodzielne.

14. Wojna domowa w Ameryce Północnej

Rozwój gospodarczy Ameryki Północnej w pierwszej połowie XIX w. Rozwój przemysłowy Stanów Północnych. Przeciwnieństwa interesów burżuazji przemysłowej Stanów północnych i plantatorów — właścicieli niewolników w Stanach południowych. Rabunkowe metody plantatorów Południa w uprawie ziemi. Zasiedlenie ziem zachodnich. Ekonomiczne i polityczne interesy farmerów. Walka

przeciwko niewolnictwu. Powstanie Johna Browna. Utworzenie partii republikańskiej. Wybór Lincolna na stanowisko prezydenta USA. Bunt Stanów południowych i początek wojny domowej. Brak zdecydowania burżuazji Stanów północnych w pierwszym etapie wojny domowej. Ustawa o home-steadach. Zniesienie niewolnictwa. Udział Murzynów w sprawiedliwych wojnach ludu amerykańskiego i ich uciemiężenie po zakończeniu wojny. Przełom w działaniach wojennych w 1863 r. Zwycięstwo Północy. Stanowisko Rosji w wojnie Północy i Południa. Spiszek właścicieli niewolników i zabójstwo Lincolna. Wyniki i znaczenie wojny domowej w USA. Ograniczony charakter reform burżuazyjno - demokratycznych, przeprowadzonych w toku wojny domowej. Marks, Engels, Lenin i Stalin o wojnie domowej w USA i o specyfice rozwoju historycznego USA w XIX w.

15. Pierwsza Międzynarodówka (przed Komuną Paryską)

Ekonomiczne i polityczne przesłanki stworzenia międzynarodowej organizacji robotników. Meeting z dnia 28 września 1864 r. i założenie I Międzynarodówki. Programowe dokumenty I Międzynarodówki. Marks i Engels jako organizatorowie i wodzowie I Międzynarodówki. Kongresy w Genewie i Brukseli. Walka Rady Generalnej na dwa fronty pod kierownictwem Marksa. Walka z proudhonistami. Utworzenie socjaldemokratycznej partii w Niemczech. Kongres w Bazylei. Walka Marksa i Engelsa przeciwko bakunizmowi. Rosyjska Sekcja I Międzynarodówki.

Znaczenie centralizacji i wzmocnienia dyscypliny w Międzynarodówce w walce o proletariacką partyjność. Ukazanie się pierwszego tomu „Kapitału“ (1867). Powszechno-dziejowe znaczenie tego dzieła. Nauka Marksa o rozwoju i upadku kapitalizmu. Wyniki działalności I Międzynarodówki w r. 1870.

DRUGI OKRES — OKRES ROZPOCZYNAJĄCEGO SIĘ UPADKU KAPITALIZMU, POWSTANIA IMPERIALIZMU I PIERWSZEGO ŚWIATOWO - HISTORYCZNEGO ZWYCIĘSTWA SOCJALIZMU. OD KOMUNY PARYSKIEJ DO WIELKIEJ PAŹDZIERNIKOWEJ REWOLUCJI SOCJALISTYCZNEJ W ROSJI. (1870 — 1918).

16. Wojna francusko - pruska. Komuna Paryska

Kryzys Drugiego Cesarstwa. Przyczyny i początek wojny francusko - pruskiej. Odezwa Rady Generalnej I Międzynarodówki w sprawie wojny francusko - pruskiej. Klęska pod Sedanem i rewolucja 4 września 1870 r. Zdradziecka polityka „Rządu obrony narodowej“. Druga odezwa Rady Generalnej I Międzynarodówki. Okrucieństwa okupantów niemieckich. Opór ludu francuskiego („franc-tireurs“). Oblężenie i kapitulacja Paryża. Warunki zawieszenia broni i zwołanie Zgromadzenia Narodowego. Prowokacyjna polityka Thiersa i monarchistycznej większości Zgromadzenia Narodowego. Patriotyzm mas pracujących Paryża.

Rewolucja 18 marca 1871 r. Komitet Centralny Gwardii Narodowej u władzy. Marks o błędach Komitetu Centralnego Gwardii Narodowej. Wybory i proklamacja Komuny. Partie i działacze Komuny: Delecluse, Varlin, Duval, Vaillant, Frankel.

Komuna, jako pierwsze doświadczenie dyktatury proletariatu, jako pierwowzór władzy radzieckiej. Złamanie starego aparatu państwowego i stworzenie państwa nowego typu. Socjalno - ekonomiczna polityka Komuny. Prawodawstwo robotnicze Komuny. Chłopstwo i Komuna. Organizacja sił zbrojnych. Walka nurtów w łonie Komuny. Błędy wojenne Komuny. Sojusz kontrrewolucjonistów wersalskich z okupantami niemieckimi przeciw Komunie. Bohaterska obrona Paryża. „Krwawy tydzień majowy“. Przyczyny porażki i nauki Komuny. Rosja a Komuna Paryska. Marks, Engels, Lenin i Stalin o Komunie Paryskiej.

Pierwsza Międzynarodówka po upadku Komuny Paryskiej. Kongres w Hadze i wykluczenie bakunistów. I Międzynarodówka w latach 1872 — 1876. Historyczne znaczenie I Międzynarodówki.

17. Niemcy w latach 1870 — 1914. Junkiersko - burżuazyjny zbójcki imperializm niemiecki

Ogłoszenie Cesarstwa Niemieckiego. Rozwój gospodarczy Niemiec w 70—80 latach XIX w. Zwycięstwo pruskiej drogi rozwoju kapitalizmu w rolnictwie. Gründerstwo.

Konstytucja Cesarstwa z 1871 roku.

Burżuazyjne partie polityczne. Blok burżuazji z junkierstwem pruskim. Polityka wewnętrzna Bismarcka. Ruch robotniczy w latach 70-ch. Eisenachowcy i lassaliści. Zjednoczenie gotajskie i utworzenie Socjalistycznej Partii Robotniczej Niemiec. Krytyka programu gotajskiego przez Marksa i Engelsa. Ustawy wyjątkowe przeciwko socjalistom.

Polityka zagraniczna Bismarcka. Utworzenie Trójprzymierza. Początek kolonialnej polityki Niemiec. Wilhelm II. Zniesienie ustaw wyjątkowych. Upadek Bismarcka.

Ruch robotniczy w Niemczech po zniesieniu ustaw wyjątkowych. Program Erfurcki partii socjaldemokratycznej i krytyka tego programu przez Engelsa. Rozwój gospodarczy Niemiec w końcu XIX i na początku XX w. Zjednoczenia monopolistyczne. Junkiersko - burżuazyjny charakter imperializmu niemieckiego. Duch prusactwa w Niemczech. Kultuwanie szowinizmu pruskiego, brutalnej przemocy, zwierzęcych instynktów. Policyjna reglamentacja życia społecznego Niemiec. Ekspansja Niemiec w końcu lat 90-ch. Pangermaniści i ich plany panowania światowego.

Walka Lenina i Stalina przeciwko bernsteinizmowi.

Wpływ rewolucji 1905 r. w Rosji na niemiecki ruch robotniczy. Róża Luxemburg i Karol Liebknecht.

Polityka zagraniczna Bühlowa. Kryzys agadirski. Wzrost militarizmu. Przyczyny szczególnej agresywności drapieżnego imperializmu niemieckiego. Niemiecka doktryna wojenna i jej pseudonaukowość. Znaczenie odpowiedzi J. Stalina na pytanie tow. Razina w sprawie oceny Clausewitza. „Drang nach Osten“. Ekspansja w Turcji. Cesarstwo prusko-niemieckie — stałe ognisko niebezpieczeństwa wojny.

Niemiecki ruch robotniczy w latach przedwojennych. Znaczenie listu J. Stalina do redakcji czasopisma „Rewolucja proletariacka“ dla naukowego naświetlenia historii niemieckiej socjaldemokracji.

18. Anglia w latach 1870 — 1914. Angielski imperializm kolonialny.

Początek upadku monopolu handlowo - przemysłowego Anglii. Geneza kolonialnego imperializmu angielskiego. System dwóch partii politycznych. Gladstone i Disraeli. Polityka rządu liberalnego. Lenin i Stalin o liberalizmie. Konserwatyści u władzy. Wzniesienie fali ruchu narodowo - wyzwolenczego w Irlandii. Wzmoczenie kolonialnej ekspansji Anglii w latach 1870 — 1880. Anglia i kwestia wschodnia. Józef Chamberlain i rozłam w partii liberalnej. Angielskie Trade-Uniony. Wzrost ruchu robotniczego w latach 80-ch. Propaganda socjalizmu w Anglii. Federacja socjaldemokratyczna i jej sekciarstwo. Hyndman. Nowy trade-unionizm. Utworzenie Niezależnej Partii Robotniczej. Ocena przez Lenina istoty klasowej Niezależnej Partii Robotniczej.

Wzmoczenie agresji Anglii w dziedzinie polityki zagranicznej i kolonialnej. Wojna angielsko - burska. Okrucieństwa wojsk angielskich w Południowej Afryce. Rywalizacja anglo-niemiecka. Porozumienie anglo-francuskie z roku 1904. Wpływ rosyjskiej rewolucji 1905 r. na Anglię. Porozumienie angielsko - rosyjskie z 1907 r. Liberalowie przy władzy. Asquith. Lloyd George. Polityka imperializmu angielskiego w Indiach, Egipcie i Irlandii. Walka o Irlandzki home-rule. Kryzys parlamentaryzmu. Przystosowanie monarchii parlamentarnej do warunków epoki imperializmu. Reforma izby lordów.

Utworzenie partii labourzystowskiej, cechy szczególne jej struktury. Lenin i Stalin o partii labourzystowskiej. Zaostrzenie walki dwóch tendencji w angielskim ruchu robotniczym. Anglia w przededniu wojny 1914—1918.

19. Francja w latach 1870 — 1914. Francuski imperializm lichwiarski.

Rozwój gospodarczy Francji w ostatnim trzydziestolecu XIX w. i na pocz. XX w. Rząd Thiersa i jego polityka „wykorzenienia socjalizmu“. Walka o republikę. Konstytucja Trzeciej Republiki. „Umiarkowany“ rząd republikański i jego polityka. Powstanie partii radykalnej (Clemenceau).

Ruch robotniczy w latach 70 — 80-ch. Utworzenie Francuskiej Partii Robotniczej i udział Marks'a w opracowaniu jej programu. Juliusz Guesde i Paweł Lafargue. Rozłam w Partii Robotniczej. Gedyści i possybiliści.

Zdobycze kolonialne w latach 80-ch. Boulanżyzm. Wzniesienie fali ruchu robotniczego w początku lat 90-ch.

Francja a Rosja. Sojusz francusko - rosyjski. Kolonialna polityka Francji w latach 90-ch. Skandal panamski. Anarcho-syndykalizm i jego źródła społeczne. Charta z Amiens. Wzrost oportunizmu w Partii Robotniczej. Program agrarny Partii Robotniczej i krytyka tego programu przez Engelsa.

Imperializm francuski, jako imperializm lichwiarski. Reakcyjna rola finansjery francuskiej w wieku XIX — XX.

Proces Dreyfusa i jego polityczne znaczenie. Wejście Milleranda do rządu reakcyjnego. Lenin o millerandyzmie. Dojście radykałów do władzy. Udzielenie przez Francję pożyczki Rosji. Sojusz Francji i Anglii przeciw Niemcom. Konflikty z powodu Maroka.

Utworzenie Zjednoczonej Partii Socjalistycznej. Wzrost wpływu oportunistów w partii. Jaurès. Centrystyczne wyrodzenie się gedyzmu. Zaostrzenie walki klasowej we Francji pod wpływem rewolucji rosyjskiej 1905 roku. Ruch chłopów-hodowców latorośli winnej. Rozruchy w 17 pułku. Ruch strajkowy. Walka Clemenceau przeciwko rewolucyjnym robotnikom Francji w przededniu wojny 1914 — 1918. Wybór Poincarégo na prezydenta. Przygotowanie Francji do wojny.

Lenin i Stalin o właściwościach ruchu robotniczego we Francji w latach 1870 — 1914.

20. USA w latach 1870 — 1914. Cechy szczególne drapieżnego imperializmu amerykańskiego.

Rozwój gospodarczy USA po wojnie domowej. Rola bankierów i magnatów przemysłowych w życiu politycznym państwa. Amerykańska droga rozwoju kapitalizmu w rolnictwie. Położenie mas pracujących w Stanach południowych po zniesieniu niewolnictwa.

Centralizacja administracji państwowej. System dwóch partii. Reakcyjny charakter polityki wewnętrznej klas rządzących w USA.

Engels o reakcyjności i sprzedajności amerykańskiej demokracji burżuazyjnej. Imperializm USA. Pasożytniczy charakter i gnienie kapitalizmu w USA. Polityka kolonialna USA. Wojna hiszpańska - amerykańska. Gwałty amerykańskie na Filipinach. Teodor Roosevelt — prezydent USA. Doktryna „drzwi otwartych“ w Chinach jako narzędzie amerykańskiej ekspansji imperialistycznej. USA a kraje Środkowej i Południowej Ameryki. Kanał Panamski.

Położenie mas pracujących.

Wzrost ruchu robotniczego. Powstanie Amerykańskiej Federacji Pracy. Socjalistyczna Partia Robotnicza. De Leon. Ruch strajkowy w latach 80—90-ch. Ruch farmerów. Bezprawne położenie Murzynów i dyskryminacja rasowa w USA. Założenie Socjalistycznej Partii USA. Rewolucja 1905 r. w Rosji a Stany Zjednoczone. „Przemysłowi Robotnicy Świata“. William Haywood. Prezydentury

Tafta i Wilsona w USA. Imperialistyczna polityka wewnętrzna i zagraniczna USA w latach 1908 — 1914.

Lenin i Stalin o specyfice ruchu robotniczego w USA w latach 1870 — 1914.

21. Włochy w latach 1870 — 1914.

Rozwój gospodarczy Włoch po ich ponownym zjednoczeniu. Nader niski poziom życia mas pracujących. Liberalowie przy władzy. Ministerstwo Crispi, jego polityka wewnętrzna i zagraniczna. Stosunki wzajemne władzy królewskiej i Watykanu. Próby podboju Abisynii i ich niepowodzenie.

Wzrost ruchu robotniczego w początkach XX w. Włoska partia socjalistyczna i walka kierunków w jej łonie.

Imperializm włoski i jego ocena przez Lenina. Gabinet Giolitti, jego polityka wewnętrzna i zagraniczna.

Przygotowania imperializmu włoskiego do wojny światowej. Walka kierunków w łonie partii socjalistycznej. Wojna włosko - turecka a stanowisko partii socjalistycznej. Zabór Trypolitanii i Cyrenaiki przez Włochy. Zbliżenie Włoch do Ententy.

Wzrost ruchu rewolucyjnego w przede dniu wojny. „Czerwony tydzień“.

22. Austro - Węgry w latach 1867 — 1914.

Położenie monarchii Habsburgów po klęsce w 1866 roku. Konstytucja 1867 r. Wprowadzenie systemu „dualizmu“. Panujące stanowisko niemieckich i węgierskich obszarników w monarchii Habsburgów. Lenin i Stalin o znaczeniu walk narodowych w Austro-Węgrzech. Powstanie partii socjaldemokratycznej. Stosunek austriackiej socjaldemokracji do kwestii narodowej. Krytyka „teorii“ autonomii kulturalno-narodowej przez Lenina i Stalina. Wpływ rosyjskiej rewolucji 1905 r. na Austro-Węgry. Walka o powszechne prawo wyborcze.

Oportunistyczne zwyrodnienie kierownictwa austriackiej socjaldemokracji.

Wzmocnienie agresywnych elementów w łonie panujących warstw Austro-Węgier. Aneksja Bośni i Hercegowiny. Plany agresji austro-węgierskiej przeciwko Serbii i Rosji. Wzrost przeciwieństw pomiędzy Austro-Węgrami a Serbią. Stalin o zasadniczej różnicy pomiędzy wielonarodowym państwem burżuazyjnym a proletariackim.

23. Kraje Bałkańskie w latach 1870 — 1914 (Serbia, Czarnogórze, Bułgaria).

Rola Rosji i wojen rosyjsko - tureckich w procesie odbudowania narodowej niezależności państwowej krajów bałkańskich. Wpływ rewolucji 1905 r. w Rosji na Słowian bałkańskich.

S e r b i a. Odbudowanie niezależnej Serbii. Rozwój gospodarczy Serbii. Ustrój rolny. Przenikanie kapitalizmu do rolnictwa. Przemysł. Ustrój polityczny. Wpływy obce na życie polityczne Serbii. Wewnętrzna walka polityczna. Przewrót państwowy w 1903 roku. Wojna celna Serbii z Austrią. Wojny bałkańskie. Wzrost klasy robotniczej i jej sytuacja gospodarcza i prawna. Walka strajkowa w końcu XIX i na początku XX w. Powstanie związków zawodowych. Ruch socjalistyczny. Serbska partia socjaldemokratyczna. Serbia w przede dniu I wojny światowej.

C z a r n o g ó r z e. Powstanie niezawisłego Czarnogórze. Gospodarczy i polityczny rozwój Czarnogórze w końcu XIX w. i na początku XX wieku. Konstytucja 1905 r. Proklamacja władzy królewskiej (1910 r.). Czarnogórze i wojny bałkańskie.

B u ł g a r i a. Odbudowanie niezależności państwowej Bułgarii i rola Rosji w utworzeniu Państwa Bułgarskiego. Ustrój polityczny. Rozwój gospodarczy i polityczny Bułgarii w końcu XIX i na początku XX wieku. Aleksander Battenberg. Przewrót państwowy. Ferdynand Koburg. Ruch robotniczy i socjalistyczny. Rozłam socjaldemokracji na „szerokich“ i „cieśniaków“. Bułgaria w przede dniu I wojny światowej.

24. Turcja i Iran w latach 1870 — 1914.

Turcja. Ruchy narodowo - wyzwolenicze narodów nietureckich. Walka wielkich mocarstw o dziedzictwo cesarstwa Ottomańskiego. Próby reform i ich niepowodzenie. Ruch konstytucyjny w latach 60-ych XIX w. Tanzimat.

Midchat-Pasza. Konstytucja 1876 r. Przekształcenie Turcji w półkolonię. Reakcyjny reżim „Zuluna“ Abdul Hamida. „Dekret z Muchasrem“ Abdul Hamida (1881 r.). Ucisk narodów nietureckich. Rzeź Ormian w latach 1894—1896. Wpływ rewolucji rosyjskiej 1905 r. na Turcję. Rewolucja młodo-turecka w latach 1908—1909. Lenin o rewolucji młodo-tureckiej. Wewnętrzna i zagraniczna polityka młodo-Turków. Wojny: trypolitańska i bałkańskie. Wpływ imperializmu niemieckiego na Turcję. Ustanowienie władzy triumwiratu młodo-tureckiego Enwer-Talaat-Dżemal.

Iran. Stosunki Iranu z państwami europejskimi w pierwszej połowie XIX wieku. Ruch Babilów. Kapitał zagraniczny w Iranie.

Reakcyjny reżim szacha Nasr-ed-dina. Przekształcenie Iranu w półkolonię w końcu XIX wieku. Narodziny ruchu burżuazyjno - demokratycznego w Iranie. Rywalizacja anglo-rosyjska w Iranie na początku XX wieku. Wpływ rewolucji rosyjskiej 1905 r. Początek rewolucji w Iranie (1906 r.) Wprowadzenie konstytucji. Wzrost ruchu chłopskiego. Porozumienie anglo - rosyjskie 1907 r. i jego następstwa dla Iranu. Kontrrewolucyjny przewrót w Teheranie w 1908 r. Powstanie w Tebrizie. Pomoc bolszewickiej organizacji w Baku dla rewolucjonistów w Tebrizie. Udział Sergiusza Ordżonikidze w rewolucji irańskiej. Marsz rewolucjonistów na Teheran i detronizacja szacha Muhammeda-Ali. Interwencja Rosji i Anglii w Iranie. Przewrót kontrrewolucyjny 1911 roku. Iran w przededniu pierwszej wojny światowej.

25. Chiny w latach 1870 — 1914

Następstwa wojny chińsko - japońskiej 1894 — 1895. Podział i ujarzmienie Chin przez imperializm zagraniczny. Narodziny ruchu burżuazyjno - demokratycznego w Chinach. Kan-Ju-Wej i próby reform 1898 r. Ludowe powstanie antyimperialistyczne 1900 r. Interwencja obca. Protokół „bokserski“ 1901 r. Wzniesienie fali ruchu rewolucyjnego w Chinach po rosyjskiej rewolucji 1905 r.

Rewolucja 1911—1912 r. w Chinach. Sun-Jat-Sen i jego nauka (3 zasady). Artykuł Lenina: „Demokracja i narodnictwo w Chinach“. Proklamowanie republiki. Juan-Szi-Kaj i jego polityka. Powstania Kuomintangowskie. Lenin o Sun-Jat-Senie i rewolucji chińskiej. Chiny w przededniu pierwszej wojny światowej.

26. Japonia w latach 1870 — 1914. Japoński wojskowo - feudalny imperializm.

Rozwój kapitalistycznej Japonii po niedoprowadzonej do końca rewolucji burżuazyjnej 1868 r. Konstytucja 1889 r. Masowy ruch chłopski. Rola soldateski japońskiej w życiu politycznym kraju. Agresywna polityka zagraniczna. Wojna japońsko - chińska (1894 — 1895).

Wojskowo - feudalny charakter imperializmu japońskiego. Partie burżuazyjno - obszarnicze. Udział w stłumieniu ludowego powstania antyimperialistycznego w Chinach. Wojna rosyjsko - japońska. Zabór Korei.

Rozwój ruchu robotniczego. Pierwsze organizacje socjalistyczne. Sen-Katajama. Japonia w przededniu wojny 1914 — 1918.

27. Druga Międzynarodówka (1889 — 1914).

Walka Marksa i Engelsa o stworzenie masowych partii proletariackich. Rola Engelsa w stworzeniu międzynarodowej organizacji socjalistycznej. Pierwszy zjazd II Międzynarodówki w Paryżu i jego najważniejsze uchwały. Struktura organizacyjna II Międzynarodówki. Walka Engelsa przeciwko oportunizmowi

i anarchizmowi w II Międzynarodówce. Krytyka anarchizmu w pracy Stalina: „Anarchizm czy socjalizm?” J. Stalin o niejedności klasy robotniczej i o podstawowych warstwach w łonie klasy robotniczej. Wzrost wpływu partii socjalistycznych i związków zawodowych. Wzmoczenie się walki dwu tendencji w międzynarodowym ruchu robotniczym. Oportunistyczne zwyrodnienie II Międzynarodówki po śmierci Engelsa. Kongres Paryski 1900 r.

Przesunięcie się ośrodka rewolucyjnego ruchu robotniczego w początkach XX wieku do Rosji. Bolszewizm na międzynarodowej arenie ruchu robotniczego. Rewolucja 1905 r. w Rosji i jej wpływ na rozwój ruchu rewolucyjnego w krajach Zachodu i Wschodu. Walka Lenina i Stalina przeciwko oportunistom i centrystom w II Międzynarodówce. Kongres w Sztutgarcie i jego uchwały w sprawie walki z niebezpieczeństwem wojny. Kongres w Kopenhadze. Walka Lenina o zespolenie ugrupowań lewicowych w II Międzynarodówce. Kongres w Bazylei.

28. Pierwsza imperialistyczna wojna światowa 1914 — 1918 r. Krach II Międzynarodówki

Lenin o ekonomicznej i politycznej istocie imperializmu. Istota nauki Lenina i Stalina o wojnach imperialistycznych. Stalin o pierwszym kryzysie kapitalistycznego systemu gospodarki światowej, jako przyczynie pierwszej wojny światowej. Dwa obozy imperialistyczne. Dążenie imperializmu niemieckiego do szybszego rozpętania wojny. Przystąpienie do wojny imperialistycznej głównych państw europejskich. Główne tereny działań wojennych.

Udział Japonii w wojnie. Przystąpienie Turcji do wojny. Grabieżcze wojny niemieckiego imperializmu a plany Ententy. Przebieg działań wojennych w r. 1914. Marna. Plan Schlieffena i jego załamanie się. Znaczenie Frontu Wschodniego (rosyjskiego) 1914 — 1918. Ofensywa wojsk rosyjskich w Prusach Wschodnich. Bitwa w Galicji. Okupacja Galicji i Bukowiny przez Rosjan. Przystąpienie Włoch do wojny po stronie Ententy. Działania wojenne w Dardanellach. Przystąpienie Bułgarii do wojny. Działania wojenne na Froncie Zachodnim w r. 1916. Ofensywa armii rosyjskich na Froncie Wschodnim. Układy i tajne umowy imperialistów w czasie wojny. Przystąpienie Rumunii do Ententy. Blokada Niemiec przez flotę angielską. Wojna łodzi podwodnych. Bitwa Jutlandzka.

Lenin o zwrocie od „imperialistycznej wojny” do „imperialistycznego pokoju”. Wyczerpanie państw Centralnych. Sytuacja w Niemczech. Sytuacja w krajach Ententy. Przystąpienie USA do wojny. Imperialistyczne plany amerykańskiej burżuazji w pierwszej wojnie światowej.

Rozkład II Międzynarodówki i jego przyczyny. Stanowisko centrystów. Stosunek lewicowych radykałów do wojny. Antywojenna propaganda Karola Liebknechta. Ruch strajkowy podczas pierwszej wojny światowej. Walka narodowo-wyzwoleńcza ujarzmionych narodów kolonialnych i półkolonialnych w latach pierwszej wojny światowej.

Walka bolszewików przeciw wojnie imperialistycznej. Lenin o krachu II Międzynarodówki. Teoria i taktyka partii bolszewickiej w zagadnieniach wojny, pokoju i rewolucji. Walka Lenina o stworzenie III Międzynarodówki. Międzynarodowe konferencje socjalistyczne w latach 1915—1916. „Lewica Zimmerwaldzka”.

Wzrost rastrojów rewolucyjnych wśród mas pracujących. Rewolucja burżuazyjno-demokratyczna w Rosji w lutym 1917 r. Ruchy rewolucyjne w Niemczech, Anglii i Francji.

Wielka Październikowa Rewolucja Socjalistyczna w Rosji i jej wpływ na inne kraje. Klęska wojenna Niemiec i ich sojuszników. Koniec pierwszej wojny światowej.

TRZECI OKRES HISTORII NOWOŻYTNEJ — POCZĄTEK NOWEJ ERY W HISTORII, OKRES POWSZECHNEGO KRYZYSU KAPITALIZMU, WALKI DWÓCH SYSTEMÓW, WIELKICH OSIĄGNIĘĆ SOCJALIZMU W ZSRR I W KRAJACH DEMOKRACJI LUDOWEJ, OD ZWYCIĘSTWA WIELKIEJ PAŹDZIERNIKOWEJ REWOLUCJI SOCJALISTYCZNEJ W ROSJI DO NASZYCH DNI (1918—1949).

ŚWIAT KAPITALISTYCZNY I MIĘDZYNARODOWY RUCH ROBOTNICZY W LATACH 1918 — 1939.

1. Powszechnodziejowe znaczenie Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej w Rosji

Zasadnicza odmienność Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej od rewolucji burżuazyjnych. Stalin o różnicach i przeciwieństwach między rewolucją proletariacką a rewolucją burżuazyjną. Wielka Październikowa Rewolucja Socjalistyczna — początek nowej ery w historii świata. Powszechny kryzys kapitalizmu i jego cechy szczególne w różnych krajach świata. Dwa systemy. Rewolucja socjalistyczna — jedyna droga ocalenia Rosji od kolonialnego uciemnienia.

Lenin i Stalin o międzynarodowym charakterze Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej.

Wpływ Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej w Rosji na ruchy rewolucyjne robotników i chłopów w krajach kapitalistycznych oraz na ruchy narodowo - wyzwolenicze w koloniach i krajach zależnych.

Rewolucje burżuazyjne w Niemczech i Austro - Węgrzech. Rady i ruchy w obronie Rad w krajach Europy Zachodniej. Ruchy rewolucyjne w Anglii, Francji, Włoszech, USA i Japonii.

Narodowo - wyzwolenicza, antyimperialistyczna i antyfeudalna walka w krajach kolonialnych i zależnych — Chinach, Indiach, Korei, Iranie, Afganistanie, Egipcie, Syrii, Turcji, Iraku, Indonezji, Indochinach i w innych krajach Wschodu.

Podstawowe zasady radzieckiej polityki zagranicznej.

Interwencja międzynarodowego imperializmu przeciw Republice Rad.

Wielka Październikowa Rewolucja Socjalistyczna w Rosji i zbudowanie socjalizmu w ZSRR. Powszechno - dziejowe znaczenie lenińowsko - stałińowskiej polityki narodowej i walki Stalina o uprzemysłowienie naszego kraju i o kolektywizację rolnictwa.

Zdradziecka napaść faszystów niemieckiego na ZSRR i powszechno - dziejowe znaczenie zwycięstwa Armii Radzieckiej w drugiej wojnie światowej.

Dążenie anglo - amerykańsko - francuskiego imperializmu do udaremnienia socjalistycznego budownictwa w ZSRR. Powszechno - dziejowe znaczenie odkrycia tajemnicy bomby atomowej w Związku Radzieckim i klęski trumanowskiej dyplomacji atomowej — polityki szantażu i terroru.

Wielka Październikowa Rewolucja Socjalistyczna w Rosji jako zwycięstwo marksizmu - leninizmu. Bezsilność nauki burżuazyjnej w rozwiązaniu zasadniczych zagadnień filozofii historii. Pseudonaukowość i reakcyjność współczesnych teorii socjologicznych uczonych burżuazyjnych.

Periodyzacja historii najnowszej.

2. Niemcy w latach 1918 — 1939

N i e m c y w l a t a c h 1918 — 1923. Klęska Niemiec w pierwszej wojnie światowej. Interwencja imperialistów niemieckich przeciw Rosji Radzieckiej. Wpływ Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej na proletariát niemiecki. Rewolucja burżuazyjna w Niemczech. Obalenie monarchii

i proklamacja republiki. Zdradziecka polityka rządu Eberta. Rada pełnomocników ludowych, jej polityka wewnętrzna i zagraniczna. Pierwszy zjazd Rad. Rola Rad w rewolucji niemieckiej. Stalin o Radach niemieckich. Zdradziecka rola niemieckich socjaldemokratów (większości) i niezależnych. Związek „Spartakus” i jego rola w rewolucji listopadowej. Inauguracyjny zjazd Komunistycznej Partii Niemiec. Walki styczniowe w 1919 r. w Berlinie i przyczyny ich klęski. Zbrodnicze zamordowanie K. Liebknechta i R. Luksemburg. Republika radziecka w Bawarii. Wskazania Lenina dla radzieckiej Bawarii. Weimarskie Zgromadzenie Ustawodawcze i Konstytucja Weimarska. W. Mołotow o Konstytucji Weimarskiej. Rewolucja listopadowa jako rewolucja burżuazyjna.

System wersalski i jego zasadnicze wady. Powstanie faszystowskiej partii — partii niemieckiego zbrojczego imperializmu. Formowanie sił zbrojnych kontrrewolucji. „Czarna Reichswehr”. Pucz monarchistyczny Kappa - Lüttwita i jego fiasko. Rapallo. Zagadnienie odszkodowań.

Boje marcowe w Niemczech środkowych w r. 1923. Kryzys polityczny i gospodarczy w Niemczech w r. 1923. Utworzenie rządów robotniczych w Saksonii i Turynii. Zdrada wodzów socjaldemokracji. Zdrada brandlerowskiego kierownictwa Komunistycznej Partii Niemiec. Zdradziecka rola trockistów. Bohaterskie powstanie proletariatu Hamburga pod dowództwem Thaelmanna. „Piwiariany pucz” Hitlera.

N i e m c y w l a t a c h 1924 — 1928. Częściowa stabilizacja. Dyktatura generała Seeckta. Plan Dawes’a i rola amerykańskich monopolów w odbudowie wojennego potencjału przemysłowego Niemiec. Antyradzieckie ostrze planu Dawes’a. Stalin o planie Dawes’a. Wybory prezydenckie 1925 r. i wybór Hindenburga. Locarno. Przystąpienie Niemiec do Ligi Narodów. Umowa z ZSRR z r. 1926. Rząd socjaldemokraty Müllera i jego imperialistyczny charakter. Plan Young’a. Socjalna i nacjonalistyczna demagogia faszystów niemieckich.

N i e m c y w l a t a c h 1929 — 1933. Sytuacja w Niemczech w latach 1929 — 1932. Wybory prezydenckie 1932 r. Rząd Pappena. Prześladowanie Niemieckiej Partii Komunistycznej. Socjaldemokraci a faszyzm. Magnaci niemieckiego przemysłu a Hitler. Dojście Hitlera do władzy. Powstanie głównego ogniska wojny w centrum Europy. Zdrada kierownictwa socjaldemokratów. Podpalenie Reichstagu. Areszt Thaelmanna. Proces lipski.

Polityczny bandytyzm i system terroru hitlerowskiego. Hitlerowcy a organizacje Związków Zawodowych. Wzrost monopolów. Monopolistyczny kapitał a aparat państwowy Niemiec faszystowskich. Polityka rolna Hitlera. Głosząca nienawiść do ludzi rasistowska „teoria” faszystów niemieckich. Ludozercze brednie o przestrzeni życiowej dla Niemiec. Deprawacja niemieckiej młodzieży przez faszystowską propagandę. Hitlerowcy a ZSRR. Przygotowanie faszystowskich Niemiec do wojny. Jednostronne zerwanie przez Niemcy paragrafów wojskowych Traktatu Wersalskiego. Niemiecka i włoska interwencja faszystowska w Hiszpanii. Utworzenie niemiecko-włosko-japońskiego bloku — pakt antykominternowski.

Stalin o faszyzmie niemieckim.

Zabór Austrii przez Niemcy. Zmowa monachijska. Rozbójniczy zabór Czechosłowacji przez faszystowskie Niemcy. Zagarnięcie Kłajpedy. Ekonomiczna i polityczna penetracja hitlerowskich Niemiec w krajach bałkańskich i krajach Bliskiego Wschodu. Zaostrzenie sprzeczności angielsko - niemieckich. Zaostrzenie sprzeczności między Niemcami a Polską. Niemiecko - radziecki pakt z 1939 r. Zaboreczka, grabieżcza wojna Niemiec przeciwko Polsce. Rozgromienie i okupacja Polski. „Plan Barbarossa” — plan zdradzieckiego napadu na ZSRR.

3. Anglia w latach 1918 — 1939

Anglia w latach 1918 — 1923. Gospodarcze i polityczne położenie Anglii po pierwszej wojnie światowej. Wewnętrzna i zagraniczna poli-

tyka Lloyd George'a. Wpływ Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej na Anglię. Nowe prawo wyborcze z r. 1918. Interwencja angielskich imperialistów przeciwko Republice Radzieckiej.

Utworzenie Partii Komunistycznej. Walka robotników angielskich z interwencją przeciwko Rosji Radzieckiej. Walka narodowo - wyzwolencza Irlandii, Indii i Egiptu. Upadek rządu Lloyd George'a.

Konserwatyści przy władzy. Ultimatum Curzona postawione Rosji Radzieckiej.

A n g l i a w l a t a c h 1924 — 1928. J. W. Stalin o szkole „szalbierczych kompromisów w wielkim stylu“, jaką przeszła burżuazja angielska. Pierwszy rząd labourzystowski i jego polityka. Nawiązanie stałych stosunków dyplomatycznych z ZSRR. Kampania wyborcza w 1924 r. Prawicowi labourzyści sługami imperializmu. Rząd Baldwina. Stabilizacja częściowa. Przywrócenie standartu złota. Zatarg w przemyśle węglowym i strajk powszechny. Stalin o strajku, przyczynach jego porażki i nauce stąd płynącej. Ustawa anty-strajkowa i anty - tradeunionistyczna. Najście na „Arkos“ i zerwanie stosunków dyplomatycznych z ZSRR. Polityka Anglii na Dalekim Wschodzie.

A n g l i a w l a t a c h 1929 — 1939. Wybory do parlamentu z roku 1929. Drugi rząd labourzystowski. Wznowienie stosunków dyplomatycznych z ZSRR. Rozwój kryzysu gospodarczego w Anglii. Kryzys polityczny w r. 1931 w łonie partii labourzystowskiej. „Rząd narodowy“ Macdonalda, jego wewnętrzna i zagraniczna polityka. Zwycięstwo konserwatystów w wyborach r. 1935. Rządy konserwatystów, gabinety Baldwina i Chamberlaina. Polityka zagraniczna Anglii. Polityka „nieinterwencji“ w Europie i na Dalekim Wschodzie. Angielsko-niemiecki układ morski. „Plebiscyt pokoju“.

Monachijska polityka Chamberlaina. Stalin o istocie polityki „nieinterwencji“. Zaostrzenie przeciwieństw między Anglią a Niemcami hitlerowskimi. Angielsko - francusko - radzieckie rokowania w Moskwie i ich zerwanie przez chamberlainowców. Wtargnięcie wojsk niemieckich do Polski. Wypowiedzenie przez Anglię wojny hitlerowskiemu Niemcom.

4. Francja w latach 1918 — 1939

F r a n c j a w l a t a c h 1918 — 1923. Gospodarka narodowa Francji po zakończeniu pierwszej wojny światowej. Rząd Clemenceau i jego polityka. Wpływ Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej na Francję. Interwencja francuskich imperialistów przeciwko Republice Radzieckiej. Powstanie w flocie francuskiej na Morzu Czarnym. Prawo wyborcze z 1919 r. Zwycięstwo reakcyjnego „bloku narodowego“ w listopadzie 1919 r. w wyborach do parlamentu. Reakcyjna izba deputowanych („izba rekinów“). Wybory prezydenta w r. 1920 i fiasco Clemenceau. Walka francuskich robotników z interwencją przeciwko Rosji Radzieckiej. Utworzenie Komunistycznej Partii Francji. Millerand — prezydentem republiki. Polityka rządu Poincaré. Sojusze Francji z Belgią, Polską, Czechosłowacją. Okupacja Ruhry. Krach polityki Poincaré i upadek rządu „bloku narodowego“.

F r a n c j a w l a t a c h 1924 — 1928. Ekonomia Francji i walka klasowa w warunkach częściowej stabilizacji kapitalizmu. Wybory do parlamentu r. 1924 i zwycięstwo „bloku lewicowego“. Stalin o przyczynach dojścia do władzy „bloku lewicowego“ we Francji. Wewnętrzna i zagraniczna polityka „bloku lewicowego“. Nawiązanie stosunków dyplomatycznych z ZSRR. Wojna w Marokko i Syrii.

„Rząd zjednoczenia narodowego“ z Poincaré na czele i jego polityka. Stalin o doświadczeniu „kombinacji politycznych i oszustwa politycznego na wielką skalę“, jakie posiada francuska burżuazja.

F r a n c j a w l a t a c h 1929 — 1939. Rozwój kryzysu gospodarczego we Francji. Wzrost organizacji faszystowskich. Zwycięstwo „bloku le-

wicowego" w wyborach do parlamentu w r. 1932. Pucz faszystowski w r. 1934. Strajk powszechny w lutym 1934 r. Rząd „koncentracji narodowej" z Doumergue'em na czele i jego polityka. Rząd Laval'a. Walka partii komunistycznej o jednolity front robotniczy i narodowy. Maurice Thorez.

Francusko - radziecki pakt o wzajemnej pomocy i dążenie reakcji francuskiej do podważenia jego wagi. Wybory w r. 1936 i zwycięstwo partii frontu ludowego. Wewnętrzna i zagraniczna polityka Leona Bluma. Profaszystowska polityka zagraniczna Daladier'a. Stosunek do Hiszpanii i Czechosłowacji. Zaostrzenie sprzeczności francusko - włoskich. Wojna Francji z faszystowskimi Niemcami.

5. Włochy w latach 1918 — 1939

Włochy w latach 1918 — 1923. Kryzys gospodarczy i polityczny we Włoszech po pierwszej wojnie światowej.

Partie polityczne. Partia „Popolari". Reakcyjna rola Watykanu. Polityka rządów Orlando i Nittiego. Wpływ Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej na Włochy. Rewolucyjny ruch robotników i chłopów w latach 1919—1920. Organizacja „fascio". Nacjonalistyczna i socjalna demagogia faszystów. Poparcie rządu włoskiego dla bandytów faszystowskich. Utworzenie Partii Komunistycznej. „Marsz" faszystów na Rzym. Utworzenie rządu „koalicyjnego" z Mussolinim na czele. Ustanowienie dyktatury faszystowskiej we Włoszech. Polityka zagraniczna włoskiego faszyzmu.

Włochy w latach 1924 — 1928. Gospodarcze i polityczne położenie Włoch w latach 1924 — 1928. Zamordowanie Mateottiego. Walka Mussoliniego z „blokiem awentyńskim". Ustawy wyjątkowe. Likwidacja pozostałości swobód demokratycznych i parlamentarnych. „Karta pracy" i system korporacyjny. Pakt Laterański. Polityka zagraniczna Włoch. Agresja w basenie Morza Śródziemnego.

Włochy w latach 1929 — 1939. Przewlekły kryzys gospodarczy i jego skutki. Ruch robotniczy we Włoszech w latach kryzysu. Polityka zagraniczna Włoch. Zbliżenie między Włochami a Niemcami. Wojna włosko - abisyńska a postawa mocarstw imperialistycznych. Interwencja faszyzmu włoskiego w Hiszpanii. Walka o panowanie na Morzu Śródziemnym. Wystąpienie Włoch z Ligi Narodów. Porozumienie angielsko - włoskie. Agresja włoska w Albanii. Sojusz wojskowo - polityczny Włoch z Niemcami.

6. Austria i Węgry w latach 1918 — 1939

Austria. Rozpadnięcie się dualistycznej monarchii Habsburgów. Proklamacja republiki w Austrii. Rząd koalicyjny. Rady Delegatów a Konstytuant. Uchwalenie Konstytucji. Traktat w Saint - Germain. Rząd Seipl'a. Walka zbrojna austriackich robotników w czerwcu 1927 r. Rola austriackiej Partii Komunistycznej. Rząd Dollfusa i jego polityka. Walki lutowe proletariatu austriackiego 1934 r. Zamordowanie Dollfusa. Rząd Schuschnigga i jego kapitulacja przed faszystowskimi Niemcami. Zagarnięcie Austrii przez hitlerowskie Niemcy.

Węgry. Węgierska republika burżuazyjna. Rząd Karolyiego. Komunistyczna Partia Węgier i jej walka o rewolucję socjalistyczną. Utworzenie radzieckiego rządu na Węgrzech i jego polityka. Lenin o radzieckich Węgrzech. Obalenie władzy radzieckiej na Węgrzech. Traktat w Trianon. Gospodarcze i polityczne położenie Węgier w latach 1924 — 1939. Gospodarcze i polityczne ujarznienie Węgier przez faszyzm niemiecki. Spisek monachijski i okupacja części terytorium czechosłowackiego przez Węgry.

7. Hiszpania w latach 1918 — 1939

Ekonomika Hiszpanii po pierwszej wojnie światowej. Przemozna rola kapitału zagranicznego w Hiszpanii. Przeżytki stosunków feudalnych na wsi. Par-

tie polityczne Hiszpanii. Przyływ fali rewolucyjnej w latach 1918 — 1919. Utworzenie hiszpańskiej Partii Komunistycznej.

Zagarnięcie władzy przez reakcyjnego generała Primo de Riveira. Ruch narodowo - wyzwolenczy w Marokku.

Światowy kryzys gospodarczy i jego wpływ na Hiszpanię. Rewolucja w Hiszpanii w r. 1931. Proklamowanie republiki burżuazyjnej. Walka kościoła katolickiego z rewolucją. Walka rządu republikańskiego z ruchem masowym. Wybory r. 1933 i zwycięstwo partii reakcyjnych. Rząd Lerroux.

Walka Komunistycznej Partii Hiszpanii i utworzenie jednolitego frontu. Październikowy strajk powszechny w r. 1934. Walki zbrojne w Asturii. Nauki płynące z walk zbrojnych w Hiszpanii. „Czarne dwulecie“ (1934—1935).

Wybory do Kortezów w r. 1936 i zwycięstwo frontu ludowego. Faszystowska rewolta Franco. Interwencja Niemiec i Włoch. Postawa Anglii i Francji. Stosunek ZSRR do wydarzeń w Hiszpanii. Zdrada Largo Caballero. Rząd Negrina i jego polityka. Bohaterska obrona Madrytu. Brygady Międzynarodowe.

Walka partii komunistycznych przeciw trockistowskiemu i anarchistycznemu szpiegom i zdrajcom. Stalin o walce narodu hiszpańskiego o niepodległość. Przyczyny klęski republikańskiej Hiszpanii. Faszystowska dyktatura Franco i jej protektorzy w obozie międzynarodowej reakcji.

8. Polska w latach 1918 — 1939

Wielka Październikowa Rewolucja Socjalistyczna w Rosji i utworzenie państwa polskiego. Kryzys rewolucyjny w latach 1918 — 1919. Rady Delegatów w Polsce. Utworzenie Partii Komunistycznej. Zabór przez Polskę Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi. Uciemiężenie Ukraińców, Białorusinów i Żydów. Wojna pańskiej Polski z Rosją Radziecką. Lenin i Stalin o wojnie polsko-radzieckiej. Międzynarodowy proletariat a wojna polsko - radziecka. Zajęcie Wilna. Przyłączenie do Polski Górnego Śląska. Konstytucja z r. 1921. Gospodarcze i polityczne położenie Polski w latach 1922 — 1923. Walki zbrojne w Krakowie w r. 1923.

Rząd Witosa. Przewrót faszystowski Piłsudskiego. Partie polityczne w okresie przewrotu. Pożyczka angielska dla Polski. Stłumienie ruchu narodowo - wyzwolenczego w Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi. Antyradzieckie prowokacje w Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi. Zamordowanie Wojkowskiego. Rozpędzenie sejmu (1927 r.). Współpraca „bezpartyjnego bloku“ z rządem. Wybory w r. 1928 i ich wyniki.

Światowy kryzys gospodarczy i jego wpływ na Polskę. Atak burżuazji na klasę robotniczą. Ruch narodowo - wyzwolenczy w Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi. Terror szlachty polskiej w stosunku do Ukraińców i Białorusinów. Faszystowska konstytucja z r. 1935. Polityka zagraniczna Polski. Sojusz polsko - niemiecki z r. 1934 i jego następstwa. Ultimatum postawione Litwie. Zabór przez Polskę obszarów czechosłowackich w wyniku umowy monachijskiej. Zaostrzenie stosunków między Polską a Niemcami. Pakt gwarancyjny między Anglią, Francją i Polską. Wojna polsko - niemiecka i rozpadnięcie się państwa polskiego. Okupacja Polski przez Niemców. Wyzwolenie Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi przez Armię Czerwoną.

9. Czechosłowacja w latach 1918 — 1939

Wpływ Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej na Czechosłowację. Utworzenie Republiki czechosłowackiej. Konstytucja. Zgromadzenie narodowe 1920 r. Polityka rolna i narodowościowa. Utworzenie Partii Komunistycznej.

Gospodarcza i polityczna sytuacja Czechosłowacji w latach 1920 — 1928. Współpraca kierownictwa socjaldemokratów z burżuazją. Polityka zagraniczna Czechosłowacji.

Światowy kryzys ekonomiczny i jego wpływ na Czechosłowację. Zaostrzenie walki klasowej w kraju. Wybory z r. 1935 i ich wyniki. Traktaty o wzajemnej pomocy między ZSRR i Czechosłowacją, między Francją i Czechosłowacją, ich wzajemne uwarunkowanie.

Walka ludu Czechosłowackiego przeciw reakcji. Pucz henleinowców. Hitlerowskie żądania ultimatywne o przyłączenie do faszystowskich Niemiec obszarów sudeckich. Niebezpieczeństwo wojny. Gotowość ZSRR do wypełnienia swoich zobowiązań wobec Czechosłowacji. Zdrada Czechosłowacji przez rządy Anglii i Francji. Zmowa monarchijska i rozbójniczy zabór Czechosłowacji przez faszystowskie Niemcy. Rola Komunistycznej Partii Czechosłowacji w walce z faszystowską agresją i wewnętrzną reakcją, o ocalenie niezawisłości narodowej kraju. Niemiecki reżim okupacyjny w Czechosłowacji.

10. Południowo - słowiańskie kraje półwyspu Bałkańskiego (Bułgaria, Jugosławia) w latach 1918 — 1939

Bułgaria. Wpływ Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej na Bułgarię. Ruch rewolucyjny w Bułgarii. Władzińskie powstanie i marsz na Sofię. Stłumienie powstania. Abdykacja cara Ferdynanda. Car Borys III. Okupacja Bułgarii przez wojska Ententy. Traktat w Neuilly. Wzrost ruchu strajkowego i utworzenie Partii Komunistycznej. Rząd Stambolijskiego. Kontrrewolucyjny przewrót Cankowa. Błędy Partii Komunistycznej. Dymitrow o błędach Bułgarskiej Partii Komunistycznej. Atak reakcji na klasę robotniczą i chłopstwo. Powstanie wrześniowe 1923 r. w Bułgarii. Nauki bojów sierpniowych. Ustawa o ochronie państwa. Wysłanie Soboru w Sofii i stan oblężenia w kraju.

Kryzys gospodarczy w latach 1924 — 1925. Wzrost zależności Bułgarii od niemieckiego imperializmu. Reakcyjne organizacje w Bułgarii. Opozycja burżuazyjna przeciwko „spiskowi demokratycznemu“.

Światowy kryzys gospodarczy i jego wpływ na Bułgarię. Rząd „bloku narodowego“. Przewrót wojskowy w r. 1934. Polityka zagraniczna Bułgarii. Ruch robotniczy. Dymitrow jako wybitny wódz bułgarskiej klasy robotniczej. Nawiązanie przez Bułgarię stosunków dyplomatycznych ze Związkiem Radzieckim. Ujarzmienie Bułgarii przez faszystowskie Niemcy.

Jugosławia. Wpływ Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej na Jugosławię. Utworzenie państwa chorwacko - serbsko - słowiańskiego. Gospodarka Jugosławii po pierwszej wojnie światowej. Kwestia narodowościowa. Burżuazyjne partie polityczne. Powstanie Partii Komunistycznej.

Gospodarcza sytuacja Jugosławii w latach 1924 — 1928. Wewnętrzna i zagraniczna polityka Jugosławii w latach 1923 — 1928. Ruch masowy i Partia Komunistyczna. Ruch narodowo - wyzwolńczy. Zniesienie konstytucji, rozpuszczenie parlamentu i wszystkich partii politycznych. Dyktatura wojskowa.

Jugosławia w warunkach światowego kryzysu gospodarczego. Zmiana nazwy kraju na Jugosławię. Zagraniczna i wewnętrzna polityka Jugosławii. Wtargnięcie hord hitlerowskich. Walka narodu jugosłowiańskiego przeciw faszystowskiemu zaborcom.

11. Turcja i Iran w latach 1918 — 1939

Turcja. Wielka Październikowa Rewolucja Socjalistyczna a Turcja. Okupacja terytoriów tureckich przez armię Ententy. Mustafa Kemal — leader tureckiej burżuazji. Kongresy w Erzerumie i Siwas. Okupacja Stambułu przez Ententę. Zwolanie Wielkiego Zgromadzenia Narodowego. Pomoc dla narodu tureckiego ze strony Rosji Radzieckiej.

Układ radziecko - turecki z r. 1921. Rozprawienie się kemalistów z komunistami tureckimi. Zamordowanie Subhi. Zmowa kemalistów z imperializmem

angielskim przeciwko Rosji Radzieckiej na konferencji w Lozannie. Stalin o rewolucji kemalistowskiej.

Reformy z 3 marca 1924. Zgniecenie przez kemalistów ruchu robotniczego i chłopskiego. Burżuazyjne reformy w zwyczajach i obyczajach oraz przemiany kulturalne. Stosunki Turcji z mocarstwami zachodnimi i ZSRR. Zbliżenie się między kemalistami a kompradorami stambulskimi. Reakcyjna, nacjonalistyczna polityka kemalistów.

Sytuacja ekonomiczna Turcji w latach kryzysu. Kapitał zagraniczny w Turcji. Partia liberalno-republikańska. Powstanie w okręgach wschodnich. Wewnętrzna i zagraniczna polityka kemalistów. Etatyzm. Konferencja w Montreux i stanowisko delegacji tureckiej.

Dalsze wzmocnienie wpływów reakcyjnego odłamu burżuazji tureckiej. Wybór İsmet İnönü na prezydenta republiki.

Śródziemnomorski węzeł drugiej wojny światowej a Turcja. Antyradziecki charakter paktu angielsko - francusko - tureckiego z r. 1939. Zbliżenie między Turcją a hitlerowskimi Niemcami.

Iran. Wielka Październikowa Rewolucja Socjalistyczna a Iran. Okupacja Iranu przez wojska angielskie. Anglo - irański układ z r. 1919. Zamordowanie pośła radzieckiego. Socjalno-ekonomiczne i polityczne przesłanki wzniesienia fali rewolucyjnej w północnym Iranie. Wydarzenia w Chile, Tebryzie i Chorosanie. Stosunki radziecko - irańskie i układ z 1921 r. Likwidacja układu anglo - irańskiego z r. 1919.

Przewrót 12 grudnia 1925 i ogłoszenie Reza-Chana szachem Iranu. Burżuazyjno - obszarniczy charakter monarchii Pahlavi.

Światowy kryzys ekonomiczny w latach 1929 — 1939 a Iran. Sytuacja mas pracujących. Ruch robotniczy. Ruch chłopski i ruch plemion kurdzkich w latach 1930 — 1931. Polityka zagraniczna Iranu. Stosunki między Iranem a ZSRR. Stosunki anglo - irańskie. Niemcy hitlerowskie a Iran. Imperializm amerykański a Iran. Reakcyjna polityka wewnętrzna i zagraniczna Reza-Chana w przededniu drugiej wojny światowej.

12. Indie w latach 1918 — 1939

Indie przed zakończeniem pierwszej wojny światowej 1914 — 1918 r. Wielka Październikowa Rewolucja Socjalistyczna a Indie. Przyływ fali ruchu narodowo - wyzwolenczego. Gandhi i gandyzm. Egzekucja w Amritsar i powstanie w Pendżabie. Kampania nieposłuszeństwa cywilnego w latach 1920 — 1922. Powstanie Mopla. Wypadki w Chauri - Chaura. Zdradziecka rezolucja z Bardolee indyjskiego Kongresu Narodowego. Kapitulacja indyjskiej burżuazji przed imperializmem angielskim w 1922 r. Utworzenie partii Swarajistów. Stalin o burżuazji indyjskiej.

Indie w latach czasowej stabilizacji kapitalizmu. Rola proletariatu w ruchu narodowo - wyzwolenczym w tym okresie.

Wpływ światowego kryzysu gospodarczego na Indie. Proces w Mirucie i stosunek do niego labourzystów. „Ultimatum“ Gandhiego do vice-króla Irwina. Kampania nieposłuszeństwa cywilnego 1930 r. Powstanie w Birmie, Choolapoor, Peshawar. Stanowisko przywódców Kongresu. Pakt Irwin-Gandhi (1931 r.).

Stalin o Gandhim.

Ruch narodowo - wyzwolenczy w latach 1931 — 1933. Przyczyny jego klęski. Radykalizacja elementów lewicowych w łonie Kongresu. Utworzenie Wszechindyjskiej Partii Komunistycznej w r. 1933. Ruchy narodowo - wyzwolencze i robotnicze w latach 1933 — 1938. Konstytucja z r. 1935. Walka o jednolity front. Wprowadzenie w życie nowej konstytucji w 1937 r. Ruch narodowo - wyzwolenczy w latach 1937 — 1939. Kongres Narodowy i jego działalność w przededniu drugiej wojny światowej.

13. Chiny w latach 1918 — 1939

Gospodarcza i polityczna sytuacja Chin w wyniku wojny w latach 1914—1918. Militaryści - feudałowie a mocarstwa imperialistyczne. Rozwój ruchu narodowo - wyzwolenczego w Chinach. Rola burżuazji narodowej. Utworzenie Partii Komunistycznej. Reorganizacja Kuomintangu. Burżuazyjny nacjonalizm Sun-jat-sena. Układ radziecko - chiński z r. 1924. Blok Komunistycznej Partii Chin z Kuomintangiem. Pomoc Kominternu i WKP(b) dla Komunistycznej Partii Chin.

Etapy, charakter i siły napędowe rewolucji chińskiej w latach 1925 — 1927. Kantoński etap rewolucji. Marsz kantońskiej armii narodowo - rewolucyjnej na Północ. Etap z U-chan. Zerwanie „lewicowego“ Kuomintangu z Partią Komunistyczną. Cheng-don-sion i czenduszizm. Komuna Kantońska i jej historyczne znaczenie. Stalin o rewolucji chińskiej.

Sytuacja gospodarcza Chin w warunkach kryzysu światowego. Wzrost wpływów kapitału zagranicznego, zwłaszcza amerykańskiego w Chinach. Reakcyjna polityka Kuomintangu. Okupacja Mandżurii przez Japonię. Powstanie radzieckich okręgów w Chinach. Kuomintangowskie wyprawy na okręgi radzieckie i ich fiasko.

Napad Japonii na Chiny 7 czerwca 1937 r.

Walka Komunistycznej Partii Chin o utworzenie frontu narodowego przeciw Japonii.

Grabieżcza wojna Japonii przeciw narodowi chińskiemu. Organizacja antyjapońskiego frontu narodowego. Przekształcenie Chińskiej Armii Czerwonej w 8-mą i 4-tą Armie Ludowo-Rewolucyjne. Utworzenie wyzwolonych okręgów demokratycznych na tyłach wojsk japońskich. Utworzenie Narodowo-Politycznej Rady Chin. Stosunki między Kuomintangiem a Komunistyczną Partią Chin. Patriotyczna postawa Komunistycznej Partii Chin w latach wojny Chin przeciw Japonii. Sabotowanie przez Kuomintang wojny z Japonią i nagromadzanie sił dla zdławienia demokracji.

14. Japonia w latach 1918 — 1939

Gospodarcza i polityczna sytuacja Japonii w wyniku wojny 1914 — 1918. Wpływ Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej w Japonii. Partie polityczne. Rząd Hara. „Bunt ryżowy“. Powstanie narodowo - wyzwolencze w Korei. Interwencja Japonii na Dalekim Wschodzie i stosunek do niej mocarstw sojuszniczych. Rozgromienie japońskiej interwencji. Walka w obozie rządzącym Japonii. Polityka wewnętrzna Japonii w latach 1920 — 1923. Japonia a Chiny. Japonia a USA.

Trzęsienie ziemi w 1923 r. w Japonii i jego skutki socjalno - ekonomiczne. Reforma wyborcza z r. 1925. Ustawa o „niebezpiecznych myślach“, o związkach zawodowych, o ubezpieczeniu socjalnym. Porozumienie radziecko - japońskie. Memorandum Tanaka i agresywne plany wojskowo - feudalnego imperializmu japońskiego.

Kryzys gospodarczy w Japonii. Ideologiczne przygotowanie do wojny imperialistycznej. Zajęcie Mandżurii i utworzenie Mandżu-Kuo. Agresywna polityka Japonii w Mongolii i Chinach Północnych. Lutowy pucz faszystowski japońskich militarystów w r. 1936. Etapy zaborczej wojny Japonii przeciw narodowi chińskiemu. Japonia a pakt antykominternowski. Napad japońskich najeźdźców na Związek Radziecki nad jeziorem Chasan i ich rozgromienie przez Armię Czerwoną. Próby naruszenia granic Mongolskiej Republiki Ludowej przez Japonię. Rozgromienie japońskich najeźdźców przez oddziały radziecko - mongolskie. Wewnętrzne trudności Japonii i przygotowania do wielkiej wojny. Dalsza faszyzacja życia społecznego kraju. Likwidacja dawnych partii. Zaostrzenie stosunków japońsko-amerykańskich i japońsko-angielskich.

15. USA w latach 1918 — 1939

USA w latach 1918 — 1923. Lenin o ekonomicznych wynikach pierwszej wojny światowej dla USA i zabórczym charakterze imperializmu amerykańskiego. Wz bogacenie USA w wyniku pierwszej wojny światowej. Wpływ Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej na USA. Właściwości powszechnego kryzysu w USA. Zaostrzenie procesów gnicia i pasożytnictwa. Prezydent Wilson i jego reakcyjna polityka. Udział USA w interwencji przeciw Rosji Radzieckiej.

Walka w Stanach Zjednoczonych w sprawie przystąpienia do Ligi Narodów i ratyfikacji Traktatu Wersalskiego. Zawarcie separatystycznego pokoju między USA a Niemcami. Antyradziecka polityka imperialistów amerykańskich. List Lenina do robotników amerykańskich. Utworzenie Amerykańskiej Partii Komunistycznej.

Wybory prezydenta w r. 1920. Wewnętrzna i zagraniczna polityka Hardinga. Walka USA o panowanie na Konferencji Waszyngtońskiej. Ucisk Murzynów w USA.

USA w latach 1924 — 1928. Rozwój gospodarczy USA w okresie częściowej stabilizacji kapitalizmu. Wybory prezydenta w roku 1924 i ruch w kierunku utworzenia trzeciej partii. „Małpi proces“ w USA. Wewnętrzna i zagraniczna polityka Coolidge'a. Zabórcza polityka USA w krajach Ameryki Łacińskiej. Panamerykanizm. USA a długi europejskie. USA a plan Dawesa (wewnętrzno-polityczne i zagraniczne znaczenie planu Dawesa w rachubach kapitalistów amerykańskich). Rola amerykańskich monopolów w odbudowaniu wojennego potencjału przemysłowego Niemiec. USA a pakt Brianda—Kelloga. Ruch strajkowy a Amerykańska Federacja Pracy. Walka Partii Komunistycznej o ocalenie Sacco i Vanzetti. Wybory prezydenta w r. 1928 i zwycięstwo Hoovera.

USA w latach 1929 — 1939. Światowy kryzys gospodarczy i jego wpływ na USA. Kryzys a sytuacja mas pracujących. Wewnętrzna i zagraniczna polityka Hoovera. Hoover jako jawny wyraziciel interesów zabórczego imperializmu amerykańskiego. Wrogi stosunek Hoovera do ZSRR. Wybory prezydenta w r. 1932. Zwycięstwo F. Roosevelta. „Nowy kurs“ Roosevelta. Klasowy charakter i cele polityki Roosevelta. Kampania o nawiązaniu stałych stosunków dyplomatycznych między USA a ZSRR i jej znaczenie w programie Partii Demokratycznej. Nawiązanie stosunków dyplomatycznych ze Związkiem Radzieckim.

Wybory w 1936 r. i zwycięstwo Roosevelta. Sytuacja gospodarcza USA. Wewnętrzna i zagraniczna polityka Roosevelta. Polityka „przyjaznego sąsiedztwa“ w stosunku do krajów Ameryki Łacińskiej jako parawan dla agresywnej ekspansji amerykańskiej. USA a Japonia w latach 1937 — 1939. Zachęcająco - w oblażliwa polityka USA w stosunku do faszystowskich agresorów w przede dniu wojny.

Antymarksistowska teoria „wyjątkowości“ historycznego rozwoju USA jako ideowa podstawa prawicowego oportunizmu w Amerykańskiej Partii Komunistycznej.

16. Komintern w latach 1919 — 1943

Walka Lenina, bolszewików o utworzenie III Międzynarodówki. I Kongres Międzynarodówki Komunistycznej. Tezy i referat Lenina „O demokracji burzazycznej i dyktaturze proletariatu“. Ruch rewolucyjny w krajach kapitalistycznych między I a II Kongresem Kominternu. Znaczenie pracy Lenina „Dziecięca choroba „lewicowości“ w komunizmie“. Drugi Kongres Kominternu i jego uchwały. Charakter walk rewolucyjnych klasy robotniczej między II i III Kongresem Kominternu. Uchwały III Kongresu Kominternu. Walka Lenina i Kominternu przeciw oportunistom na dwa fronty. Druga i pół Międzynarodówka. Tezy grudniowe Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej (1921 r.) o jednolitym froncie robotniczym. Uchwały IV Kon-

gresu Kominternu. Przemówienie Lenina na IV Kongresie Kominternu. Wyniki walk rewolucyjnych w latach 1917 — 1923.

Stalin o zasadniczych cechach stosunków międzynarodowych w latach 1924 — 1929. Stalin o dwóch stabilizacjach. Walka Kominternu przeciw socjaldemokratycznym ocenom częściowej stabilizacji kapitalizmu. Piąty Kongres Kominternu i jego uchwały. Walka Kominternu przeciwko kontrrewolucyjnym trockistom, ziniowiewcom i bucharinowcom.

Stalin o bolszewizacji bratnich partii komunistycznych.

Znaczenie przemówienia Stalina na VII plenum Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Robotniczej.

VI Kongres Kominternu i jego podstawowe uchwały. Ogólno-światowe historyczne znaczenie leninowsko - stalinowskiego programu Kominternu. Ruchy rewolucyjne i robotnicze w okresie między VI i VII Kongresem Kominternu. VII Kongres Międzynarodówki Komunistycznej i jego uchwały. Walka sekcji Kominternu o jedność działania przeciwko faszystom. Propozycja Międzynarodówki Komunistycznej o jednolitym froncie dla obrony narodów abisyńskiego, hiszpańskiego i chińskiego. Stosunek II Międzynarodówki do organizacji jednolitej klasy robotniczej.

Komintern i jego sekcje w przededniu i w okresie drugiej wojny światowej. Rozwiązanie Kominternu. Stalin o historycznej roli Kominternu.

DRUGA WOJNA ŚWIATOWA (1939 — 1945)

17. Wybuch i pierwszy okres drugiej wojny światowej w latach 1939 — 1941

Drugi kryzys kapitalistycznego systemu gospodarki światowej jako podstawowa przyczyna drugiej wojny światowej. Zaostrzenie sprzeczności między agresywnym blokiem faszystowskim a krajami demokratycznymi. Niemcy hitlerowskie inicjatorem drugiej wojny światowej. Charakterystyczne cechy drugiej wojny światowej w porównaniu z wojną imperialistyczną w latach 1914 — 1918.

Antyradziecki kurs w polityce rządów Anglii, Francji i USA w przededniu wojny. Walka ZSRR o zbiorowe bezpieczeństwo przeciwko agresywnym państwom faszystowskim. Grabieżcza wojna Niemiec przeciwko Polsce. Wojskowe rozgromienie Polski. Wojna Anglii i Francji przeciwko Niemcom. Stanowisko USA i innych krajów. Walka o państwa neutralne.

Wojna radziecko - fińska i rozgromienie białofinów. Pomoc amerykańskich, angielskich i francuskich kół reakcyjnych dla Finlandii Mannerheima.

Charakterystyczne cechy prowadzenia drugiej wojny światowej. Etapy wojny. Anglo - francuska blokada Niemiec. Zajęcie Danii i Norwegii przez wojska niemieckie. Napad Niemiec na Belgię i Holandię oraz okupacja tych państw. Przeniesienie teatru wojny na terytorium francuskie i obejście „linii Maginota”. Dywersyjna działalność francuskiej „piątej kolumny”. Przystąpienie Włoch do wojny. Kapitulacja Francji. Stalin o przyczynach klęski wojennej Francji. Rząd Vichy jako agentura faszyzmu niemieckiego. Utworzenie francuskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Reakcyjna polityka de Gaulle’a.

Wojna Anglii z Niemcami i Włochami. Mit o bitwie o Anglię. Współpraca anglo - amerykańska. Ustawa o przekazaniu w postaci pożyczki i dzierżawy uzbrojenia i ekwipunku. Wzmoczenie japońskiej agresji na Oceanie Spokojnym i zaostrzenie sprzeczności japońsko - amerykańskich. Wtargnięcie Japonii do Indochin.

Walka ZSRR o pokój i bezpieczeństwo swoich granic. Znaczenie utworzenia Frontu Wschodniego przeciw agresji hitlerowskiej.

Zgoda rządu bułgarskiego na wejście wojsk niemieckich do kraju. Oświadczenie rządu ZSRR w związku z okupacją Bułgarii przez Niemcy. Zawarcie układu o przyjaźni i nieagresji między Związkiem Radzieckim a Jugosławią. Napad Niemiec hitlerowskich na Grecję i Jugosławię. Bohaterska walka naro-

dów greckiego i jugosłowiańskiego przeciwko Niemcom hitlerowskim. Okupacja Grecji i Jugosławii przez wojska niemieckie. Walka partyzancka przeciwko niemiecko - włoskim najeźdźcom w krajach okupowanych. Próby zmywy Tito z hitlerowcami w czasie wojny.

Pakt o neutralności między ZSRR a Japonią (13 kwietnia 1941 r.). Wzmocnienie międzynarodowych pozycji ZSRR.

Działania wojenne armii hitlerowskiej przeciwko Anglii. Wzmoczone przygotowania hitlerowców do zaborczej, grabieżczej wojny przeciw Związkowi Radzieckiemu. „Plan Barbarossa”. Usiłowania oparcia się na „monachijskich” reakcyjnych, imperialistycznych kołach Anglii, na izolacjonistach w USA i na hitlerowskiej agenturze — „piątej kolumnie” w tych państwach.

18. Druga wojna światowa. Rozgromienie agresywnego bloku faszystowskiego. Ogólno - światowe znaczenie historycznego zwycięstwa Związku Radzieckiego w drugiej wojnie światowej (1941 — 1945 r.)

Zdradziecki napad hitlerowskich Niemiec na ZSRR w dniu 22 czerwca 1941 roku. Przemówienie radiowe towarzysza Mołotowa w dniu 22 czerwca 1941 r. Przemówienie Przewodniczącego Państwowego Komitetu Obrony towarzysza Stalina w dniu 3 lipca 1941 r.

Utworzenie pod przewodnictwem Związku Radzieckiego jednolitego frontu narodów, walczących z faszystowskimi Niemcami o swoją niezawisłość, o swobody demokratyczne.

Faszystowskie Niemcy i ich wasale — Włochy, Rumunia, Węgry, Finlandia. Stanowisko Bułgarii. Fiasco polityki Hitlera utworzenia „ogólno - europejskiej koalicji” pod hasłem „poходу krzyżowego” przeciwko ZSRR. Wojskowo-dyplomatyczne przygotowania Turcji do napadu na ZSRR.

Krach hitlerowskich planów „wojny błyskawicznej”.

Angielsko - amerykańska Karta Atlantyka jako zamaskowanie imperialistycznych celów USA i Anglii. Systematyczne pogwałcanie przez Japonię radziecko - japońskiego paktu o neutralności. Koncentracja wojsk japońskich nad granicami Związku Radzieckiego na Dalekim Wschodzie.

Fiasco imperialistycznych planów Hitlera w Iranie. Angielsko - radziecko - irański układ sojuszniczy i jego znaczenie. Stalin o etapach Wielkiej Wojny Narodowej. Stalin jako wielki dowódca. Strategia Stalina — strategia naukowego przewidywania.

Napad Japonii 7 grudnia 1941 r. na posiadłości USA i Anglii na Oceanie Spokojnym. Wypowiedzenie wojny Japonii, Niemcom i Włochom przez Chiny. Wypowiedzenie wojny Niemcom i Włochom przez Stany Zjednoczone Ameryki. Etapy wojny na Oceanie Spokojnym.

Sprzeczny charakter rozwoju koalicji angielsko - radziecko - amerykańskiej. Ogólnoświatowe znaczenie historyczne Bitwy Stalingradzkiej. Armia Czerwona — podstawowa i decydująca siła w walce z hitlerowskim faszyzmem. Zagadnienie drugiego frontu. Przyczyny, które pobudziły USA i Anglię do utworzenia drugiego frontu. Zdradzieckie usiłowania imperialistów angielsko - amerykańskich zmówienia się z Hitlerem w tajemnicy przed ZSRR.

Sytuacja w krajach koalicji antyfaszystowskiej.

Koalicyjny rząd w Anglii. Polityka gospodarcza w Anglii w czasie wojny. Anglia a dominia. Wojenna polityka Imperium Brytyjskiego.

Sytuacja w USA. Polityka wewnętrzna prezydenta Roosevelta w czasie wojny. Rola USA w wojnie.

Sytuacja we Francji: Zdrada narodowych interesów Francji przez de Gaulle'a, protegowanego przez imperialistów angielskich. Walka francuskich mas ludowych pod przewodnictwem Partii Komunistycznej o wyzwolenie Francji spod jarzma faszystowskich okupantów. Zdradziecka zмова Tito z angielsko-amerykańskimi imperialistami w czasie wojny.

Walka narodowo - wyzwolenicza narodów innych państw okupowanych przeciwko faszystowskiemu okupantom.

Sprzeczności i waśnie w obozie koalicji faszystowskiej.

Sytuacja w Niemczech po rozgromieniu wojsk niemieckich pod Stalingradem. Ekonomiczna i wojskowa polityka hitlerowców. „Nowy porządek” w Europie.

Sytuacja we Włoszech. Rozgromienie armii włoskich. Bezwarunkowa kapitulacja Włoch jako rezultat przede wszystkim rozgromienia hord niemiecko-faszystowskich w rejonie łuku Kursk — Orel. Polityczna sytuacja Włoch po kapitulacji. Walka mas ludowych Włoch o demokrację przeciwko reakcji i faszyzmowi.

Wewnętrznie - polityczna sytuacja Japonii w czasie wojny. Ruch narodowo-wyzwoleńczy w byłych koloniach japońskich.

Antyjapoński front narodowy w Chinach. Rola Komunistycznej Partii Chin w ruchu narodowo-wyzwoleńczym. Rozbijająca polityka Kuomintangu. Kurs Kuomintangu na zaprzestanie wojny z Japonią. Amerykańska „strategia” w Chinach.

Rola wyzwolenicza Armii Czerwonej w okupowanych krajach Europy. Przebieg wojny na Zachodzie. Oswobodzenie Francji, Belgii i Holandii. Zdobycie Berlina przez Armię Czerwoną. Fiasko hitlerowskiego „Reichu”. Bezwarunkowa kapitulacja Niemiec hitlerowskich — koniec wojny w Europie. Zwycięstwo strategii stalinowskiej. Odezwa Stalina do narodu w dniu 9 maja 1945 roku.

Front wojny na Oceanie Spokojnym. Wypowiedzenie przez ZSRR wojny Japonii. Ofensywa Armii Czerwonej w Mandżurii i rozgromienie japońskiej armii kwantuńskiej — decydujący cios zadany imperialistom japońskim. Bezwarunkowa kapitulacja Japonii. Przemówienie Stalina 2 września 1945 r. o zakończeniu drugiej wojny światowej. Światowo-historyczne znaczenie zwycięstwa ZSRR w drugiej wojnie światowej. Światowo - historyczne znaczenie rozgromienia niemieckiego faszyzmu i japońskiego militarizmu.

WKP(b) — organizator i natchnienie zwycięstw narodu radzieckiego.

Literatura do programu historii nowożytnej

HISTORIA NOWOŻYTNA

Literatura obowiązkowa dla pierwszego i drugiego okresu (1642—1918 r.)

J. Stalin, S. Kirow, A. Żdanow — „Uwagi o konspekcie podręcznika historii nowożytnej”. Zbiór materiałów „O nauczaniu historii”.

Z uchwały Rady Komisarzy Ludowych i KC WKP(b) z dnia 16.V.1934 r. o wykładaniu historii w szkołach ZSRR. Tamże Uchwała Jury Komisji rządowej konkursu na najlepszy podręcznik historii ZSRR dla 3 i 4 klasy szkoły średniej. Tamże.

J. Stalin — Referat sprawozdawczy na XVIII Zjeździe Partii.

J. Stalin — Przemówienie na zgromadzeniu przedwyborczym dnia 9 lutego 1946 r.

Historia WKP(b). Krótki kurs, str. 134 — 150. Wyd. „Książka i Wiedza”. Stenogramy lekcji wygłoszonych w Wyższej Szkole Partyjnej przy KC WKP(b).

- K. Marks i F. Engels — Manifest Komunistyczny.
 K. Marks — Osiemnasty brumaire Ludwika Bonaparte.
 K. Marks — Wojna domowa we Francji.
 F. Engels — Marks i „Nowa Gazeta Reńska“, Marks Engels, Dzieła Wybr. t. II
 (Wyd. „Książka i Wiedza“) 1949 r.
 W. Lenin — Marksizm a rewizjonizm. Dzieła Wybr. t. I. wyd. „Książka
 i Wiedza“ 1949 r.
 W. Lenin — Oportunizm i krach II Międzynarodówki. Dzieła Wybr. t. I.
 W. Lenin — Imperializm a rozłam w socjalizmie. (W zbioru „Mała biblio-
 teczka marksizmu-leninizmu“ Nr 1) wyd. „Książka i Wiedza“.
 J. Stalin — O pewnych zagadnieniach historii bolszewizmu. List do redakcji
 czasopisma „Rewolucja proletariacka“; Zagadnienia leninizmu.

Literatura uzupełniająca

- K. Marks — Drugi apel KC do „Związku Komunistów“. Dzieła t. VIII, str.
 490—496 (wyd. ros.).
 K. Marks — Krytyka Programu Gotajskiego. Dzieła Wybr. t. II. wyd. „Książka
 i Wiedza“.
 K. Marks i F. Engels — Urojone rozłamy w Międzynarodówce. Dzieła, t. XIII,
 część II (wyd. ros.).
 K. Marks i F. Engels — Rewolucja i kontrrewolucja w Niemczech.
 K. Marks i F. Engels — Brytyjskie panowanie w Indiach. Dzieła Wybr. t. I.
 K. Marks i F. Engels — Rewolucja w Chinach i w Europie. Dzieła t. IX.
 (wyd. ros.).
 K. Marks i F. Engels — Kwestia wschodnia. Narodowość w Turcji. Dzieła
 t. IX (wyd. ros.).
 K. Marks i F. Engels — Dokumenty I Międzynarodówki. Dzieła t. XIII, cz. I.
 (wyd. ros.).
 K. Marks i F. Engels — Z listów na temat walki o partię proletariacką.
 K. Marks — Wojna domowa w Ameryce Północnej. Dzieła t. XII, cz. II.
 (wyd. ros.).
 K. Marks — Do prezydenta Stanów Zjednoczonych A. Lincolna. Dzieła t. XIII,
 cz. I. (wyd. ros.).
 F. Engels — Przyczynek do historii Związku Komunistów. Dzieła Wybr. t. II.
 F. Engels — Karol Marks. Dzieła Wybr. t. II.
 F. Engels — Położenie klasy robotniczej w Anglii. Dzieła t. III. (wyd. ros.).
 F. Engels — Rozwój socjalizmu od utopii do nauki. Dzieła Wybr. t. II.
 F. Engels — Mowa nad grobem K. Marksa. Dzieła Wybr. t. II.
 F. Engels — Ruch Garibaldiego. Dzieła t. XII, cz. II. (wyd. ros.).
 F. Engels — Rola przemocy w historii. Dzieła t. XVI, cz. I. (wyd. ros.).
 F. Engels — Kwestia chłopska we Francji i w Niemczech. Dzieła Wybr. t. II.
 W. Lenin — Imperializm a rozłam w socjalizmie.
 W. Lenin — Międzynarodowy Kongres socjalistyczny w Sztutgarcie. Dzieła
 t. XIII. (wyd. 4).
 W. Lenin — Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu.
 W. Lenin — Państwo i rewolucja.
 W. Lenin — Nauki Komuny. Dzieła t. XIII. (wyd. 4).
 W. Lenin — Losy historyczne nauki K. Marksa (w zbioru „Mała biblioteczka
 marksizmu-leninizmu“ Nr. 1).
 W. Lenin — Wojna i rewolucja. Dzieła t. XXX (wyd. 3).
 W. Lenin — Zabern. Dzieła t. XIX (wyd. 4).
 W. Lenin — Zadania rewolucyjnej socjal - demokracji w wojnie europejskiej.
 Dzieła t. XXI (wyd. 4).
 W. Lenin — Prorocze słowa. Dzieła t. XXIII (wyd. 3).
 W. Lenin — Kongres angielskiej partii socjal - demokratycznej, t. XVII,
 (wyd. 4).

- W. Lenin — Angielskie spory o liberalnej polityce robotniczej. Dzieła t. XVIII (wyd. 4).
- W. Lenin — Zjazd Angielskiej partii robotniczej. Dzieła t. XVIII (wyd. 4).
- W. Lenin — Zjazd „Brytyjskiej Partii socjalistycznej“. Dzieła t. XIX (wyd. 4).
- W. Lenin — Zdemiaskowanie oportunistów angielskich. Dzieła t. XIX (wyd. 4).
- W. Lenin — Kryzys konstytucyjny w Anglii. Dzieła t. XX (wyd. 4).
- W. Lenin — Rozbieżności w europejskim ruchu robotniczym („Mała Biblioteczka marksizmu-leninizmu“ Nr. 11).
- W. Lenin — Platforma reformistów i platforma rewolucyjnych socjaldemokratów. Dzieła t. XVIII (wyd. 4).
- W. Lenin — Gabinet Brianda. Dzieła t. XVIII (wyd. 4).
- W. Lenin — Znaczenie wyboru Poincaré. Dzieła t. XVIII (wyd. 4).
- W. Lenin — Wojujący materializm i antymilitarystyczna taktyka socjal-demokracji. Dzieła t. XV (wyd. 4).
- W. Lenin — Wyniki i znaczenie wyborów prezydenta w Ameryce. Dzieła t. XVIII (wyd. 4).
- W. Lenin — „Naukowy“ system wyciskania potu. Dzieła t. XVIII (wyd. 4).
- W. Lenin — Nowe dane o prawach rozwoju kapitalizmu w rolnictwie. Dzieła t. XXII (wyd. 4).
- W. Lenin — List do robotników amerykańskich. Dzieła t. XXIII (wyd. 3).
- W. Lenin — Imperializm i socjalizm we Włoszech. Dzieła t. XXI (wyd. 4).
- W. Lenin — Program wojenny rewolucji proletariackiej. Dzieła Wybr. t. I.
- W. Lenin — O hasła Stanów Zjednoczonych Europy. Dzieła Wybr. t. I.
- W. Lenin — Podstawy i zadania Międzynarodówki Socjalistycznej. Dzieła t. XXI.
- W. Lenin — Socjalizm a wojna. Dzieła t. XXI (wyd. 4).
- W. Lenin — Zwrot w polityce światowej. Dzieła t. XXIII (wyd. 4).
- J. Stalin — Marks i Engels o powstaniu. Dzieła t. I. (wyd. pol.).
- J. Stalin — Marksizm a kwestia narodowa. Dzieła t. II. (wyd. pol.).
- J. Stalin — O wojnie. Dzieła t. III. (wyd. ros.).
- J. Stalin — O Wielkiej Wojnie Narodowej Związku Radzieckiego.
- J. Stalin — Rozmowa z Herbertem Wellsem. Zagadnienia leninizmu. Wyd. X. (wyd. ros.).
- J. Stalin — O podstawach leninizmu. Rozdział II.

HISTORIA NOWOŻYTNA

- Literatura obowiązująca dla okręsu III (1918 — 1949)
- W. Lenin — Dziecięca choroba „lewicowości“ w komunizmie.
- W. Lenin — Trzecia Międzynarodówka i jej znaczenie w dziejach. Dzieła Wybr. t. II.
- J. Stalin — Międzynarodowy charakter rewolucji Październikowej. (Zagadnienia leninizmu).
- J. Stalin — Referaty sprawozdawcze na XIV, XV, XVI, XVII i XVIII Zjazdach partii. Rozdziały o sytuacji międzynarodowej ZSRR.
- J. Stalin — O Wielkiej Wojnie Narodowej Związku Radzieckiego.
- J. Stalin — Przemówienie na zgromadzeniu przedwyborczym dnia 9 lutego 1946 r.
- Telegram J. Stalina do Wilhelma Piecka i Otto Grotewohla z okazji powstania Niemieckiej Republiki Demokratycznej. „Prawda“ dnia 15 października 1949 r.
- Telegram J. Stalina do premiera Koreańskiej Republiki Ludowej Kim Ir-Sena z okazji rocznicy nawiązania stosunków dyplomatycznych pomiędzy ZSRR a Koreą.
- W. Mołotow — Referat o 31 rocznicy Rewolucji Październikowej.
- W. Mołotow — Zagadnienia polityki zagranicznej (wyd. 1948).

A. Żdanow — O sytuacji międzynarodowej.
 G. Malenkow — Referat informacyjny o działalności KC WKP(b). Wyd. 1947.
 „Falszerze historii”. (Wyd. 1948).
 Rezolucja Biura Informacyjnego o sytuacji w KPJ.
 Dokąd prowadzi nacjonalizm grupy Tito? „Prawda” 8 września 1948 r.
 Od socjalizmu do faszyzmu. „Prawda” 23 sierpnia 1949 r.
 Rezolucja Plenum sierpniowego KC PPR.
 Program Międzynarodówki Komunistycznej.
 O rozwiązaniu Kominternu. „Prawda” 22 maja 1943 r.

Literatura uzupełniająca

SWIAT KAPITALISTYCZNY I MIĘDZYNARODOWY RUCH ROBOTNICZY W LATACH 1918 — 1939

- W. Lenin — Pozdrowienie dla Bawarskiej Republiki Radzieckiej. Dzieła t. XXIV (wyd. 3).
 W. Lenin — Warunki przyjęcia do Międzynarodówki Komunistycznej. Dzieła t. XXV (wyd. 3).
 W. Lenin — Drugi Wszechrosyjski Zjazd Rad. Dzieła Wybr. t. II.
 W. Lenin — O chleb i pokój. Dzieła t. XXII (wyd. 3).
 W. Lenin — Do członków grupy Spartakusa. Dzieła t. XXIX (wyd. 3).
 W. Lenin — List do Rady Moskiewskiej z dn. 3.XI.1918 r. Dzieła t. XXIII (wyd. 3).
 W. Lenin — List do robotników Europy i Azji. Dzieła t. XXIII (wyd. 3).
 W. Lenin — Przemówienie w związku z zamordowaniem Róży Luksemburg i Karola Liebknechta. Dzieła t. XXIII (wyd. 3).
 W. Lenin — List do komunistów niemieckich. Dzieła t. XXVI (wyd. 3).
 W. Lenin — Tezy i referat o demokracji burżuazyjnej i dyktaturze proletariatu. Dzieła t. XXIV (wyd. 3).
 W. Lenin — Rzeczy zdobyte i zarejestrowane. Dzieła Wybr. t. II.
 W. Lenin — Referat na II Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej. Dzieła t. XXV (wyd. 3).
 W. Lenin — Przemówienie na III Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej. Dzieła t. XXVI (wyd. 3).
 W. Lenin — Zapłaciliśmy zbyt wielką cenę. Dzieła t. XXVI (wyd. 3).
 W. Lenin — Referat na IV Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej. Dzieła Wybr. t. II.
 W. Lenin — List do Sylwii Panckhurst. Dzieła t. XXIV (wyd. 3).
 W. Lenin — List do robotników angielskich. Dzieła t. XXV (wyd. 3).
 W. Lenin — Przemówienie na temat przystępowania do Brytyjskiej Partii Robotniczej. Dzieła t. XXV.
 W. Lenin — Pozdrowienie dla włoskich, francuskich i niemieckich komunistów. Dzieła t. XXIV (wyd. 3).
 J. Stalin — Przyczynek do zagadnień leninizmu.
 J. Stalin — O perspektywach Komunistycznej Partii Niemiec i o bolszewizacji. Dzieła t. VII.
 J. Stalin — Jeszcze raz o socjaldemokratycznym odchyleniu w naszej partii. Dzieła t. IX.
 J. Stalin — O niebezpieczeństwie prawicowym w Komunistycznej Partii Niemiec (broшура w jęz. ros.).
 J. Stalin — O walce z prawicowymi i „ultralewicowymi” odchyleniami. Dzieła t. VIII.
 J. Stalin — O prawicowych frakcjonistach w Amerykańskiej Partii Komunistycznej (wyd. ros. 1932 r.).
 J. Stalin — Zagadnienia chińskiej rewolucji. Dzieła t. IX.
 J. Stalin — O Chinach. Dzieła t. X.
 Historia WKP(b). Krótki kurs, str. 340—343; str. 375—379.

- W. Mołotow — O sytuacji międzynarodowej i polityce zagranicznej ZSRR.
 Referat wygłoszony dnia 31 maja 1939 r.
- G. Dymitrow — Referat i słowo końcowe na VII Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej (wyd. 1935 ros.).
- Jednolity front robotniczy. Tezy IV Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej.

Druga wojna światowa 1939 — 1945.

- W. Mołotow — O ratyfikacji radziecko-niemieckiego paktu o nieagresji.
- W. Mołotow — Przemówienie radiowe 17 września 1939 r.
- W. Mołotow — Referat o polityce zagranicznej Związku Radzieckiego (z dnia 31 października 1939).
- W. Mołotow — Przemówienie radiowe z dnia 29 listopada 1939 r.
- W. Mołotow — Referat o polityce zagranicznej rządu (29 marca 1940 r.).
- W. Mołotow — Przemówienie radiowe 22 czerwca 1941 r.
- Porozumienie między rządami ZSRR i Wielkiej Brytanii o wspólnych działaniach wojennych w wojnie przeciw Niemcom z dnia 12 lipca 1941 r.
- W. Mołotow — Przemówienie na posiedzeniu końcowym konferencji przedstawicieli ZSRR, Wielkiej Brytanii i USA (1 października 1941 r.).
- W. Mołotow — Ratyfikacja Paktu między ZSRR i W. Brytanią „O sojuszu w wojnie przeciwko Niemcom hitlerowskim i ich satelitom w Europie oraz o współpracy i pomocy wzajemnej po wojnie”. (Referat wygłoszony na sesji Rady Najwyższej ZSRR, dnia 18 czerwca 1942 r.).
- Anglo - radziecko - amerykański komunikat o Konferencji trzech ministrów w Moskwie („Bolszewik“ Nr. 19—20 1943 r.).
- Deklaracja o wspólnych działaniach w wojnie przeciwko Niemcom i o powojennej współpracy trzech mocarstw i deklaracja o Iranie, przyjęte na konferencji kierowników trzech mocarstw sojuszniczych — ZSRR, USA i W. Brytanii — w Teheranie w dniach 28 listopada — 1 grudnia 1943 r. („Prawda“ z dnia 7 grudnia 1943 r.).
- Trzy lata wojny narodowej Związku Radzieckiego („Partijnoje Stroitelstwo“ Nr. 11—12 1944).
- Nota rządu Radzieckiego do rządu Bułgarii („Prawda“ z dnia 6 września 1944 r.).
- Porozumienie między rządami ZSRR, W. Brytanii i USA z jednej strony i rządem Rumunii z drugiej strony o zawieszeniu broni. („Prawda“ z dnia 14 września 1944 r.).
- Porozumienie o zawieszeniu broni pomiędzy ZSRR i Wielką Brytanią z jednej strony a Finlandią z drugiej strony. („Prawda“ z dnia 21 września 1944 r.).
- Komunikat o wynikach wstępnych rozmów delegacji Rządów ZSRR, USA i W. Brytanii w kwestii stworzenia Międzynarodowej Organizacji Bezpieczeństwa. („Prawda“ z dnia 11 października 1944 r.).
- Porozumienie między rządami ZSRR, USA i W. Brytanii z jednej strony i rządem Bułgarii z drugiej strony o zawieszeniu broni. („Prawda“ z dnia 30 października 1944 r.).
- Konferencja Krymska kierowników trzech mocarstw sojuszniczych — ZSRR, USA i W. Brytanii. („Prawda“ z dnia 13 lutego 1945 r.).

T R E Ś Ć

Józef Stalin — Przyczynek do zagadnienia strategii i taktyki komunistów rosyjskich (Rozdział II)	3
Uwagi J. Stalina, S. Kirowa, A. Żdanowa o konspektach podręczników „Historia ZSRR” i „Historia Nowożytna”	9
B. Grekow — Stalin a nauka historii	17
W. Jacuński — Lenin jako historyk-ekonomista	44
B. Porszniew — Obecny etap teorii marksistowsko-leninowskiej o roli mas w rewolucjach burżuazyjnych	70
Ch. Hill — Dorobek angielskich historyków-marksistów w dziedzinie historii Anglii XVI i XVII wieku	91

ZAGADNIENIE PERIODYZACJI HISTORII (Z dyskusji w radzieckiej nauce historycznej)

K. Bazylewicz — Próba periodyzacji historii ZSRR okresu feudalnego .	108
N. Drużynin — O periodyzacji historii stosunków kapitalistycznych w Rosji	146

MATERIAŁY I DOKUMENTY

Zadania historyków radzieckich w walce z przejawami ideologii burżuazyjnej (Woprosy Istorii, Nr 2, 1949 r.)	173
Zadania historyków radzieckich w dziedzinie historii nowożytnej i najnowszej (Woprosy Istorii, Nr 3, 1949 r.)	187
Rewolucja listopadowa i jej nauka dla niemieckiego ruchu robotniczego (Uchwała Zarządu Głównego Niemieckiej Socjalistycznej Partii Jedności z dn. 16 września 1948 r.)	201
Program historii nowożytnej Wyższej Szkoły Partyjnej przy KC WKP(b)	215

»NOWE DROGI«

CZASOPISMO SPOŁECZNO - POLITYCZNE
ORGAN KOMITETU CENTRALNEGO PZPR

ADRES REDAKCJI: WARSZAWA, AL. RÓŻ 2

TELEFONY:

REDAKTOR NACZELNY 8-86-61 wewn. 294
REDAKCJA „ „ „ „ 270
SEKRETARIAT 8-71-27

REDAKTOR NACZELNY PRZYJMUJE:

PONIEDZIAŁKI I CZWARTKI, GODZ. 11 — 14

ADMINISTRACJA: Złota 7/9, tel: 8-29-64

Prenumerata i kolportaż: Srebrna 12, tel: 8-71-80

PRENUMERATA:

ROCZNIE 1000 zł
PÓŁROCZNIE 550 „
CENA POJEDYŃCZEGO EGZEMPLARZA . . . 200 „

ZAPRENUMEROWAĆ „NOWE DROGI“

MOŻNA W KAŻDYM URZĘDZIE POCZTOWYM
KONTO CZEKOWE PKO NR I-1374

NAKŁAD

ROBOTNICZEJ SPÓŁDZIELNI WYDAWNICZEJ „PRASA“

B-106710

Cena zł 100.-